

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184195

UNIVERSAL
LIBRARY

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३४

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

शांकरभाष्यसमेता ।

(विषयानुक्रम—श्लोकवर्णानुक्रम—शब्दवर्णानुक्रमादिभिः

सनाथीकृता च)

एतत्पुस्तकं वे० शा० सं० रा० काशीनाथशास्त्री आगाशे

इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४९

ख्रिस्ताब्दाः १९२७

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूल्यं रूपकद्वयम् (२) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

—:~:~:~:—

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पुस्तकानि यैः परहितैकपरायणमनीषया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामग्रामादिकं पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते—

१ क. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतं पुण्यपत्तनस्थे जगद्धितेच्छुनान्नि मुद्रणा-
लये मुद्रितम् ।

२ ख. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतम्, पुण्यपत्तनस्थानां साठे इत्युपाह्वानां
कै० रा० रा० ‘ गोपाळराव ’ इत्येतेषाम् ।

३ ग. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतमपूर्णम्, रा० रा० “ मल्हाररावपुरंदरे ”
इत्येतेषाम् ।

४ घ. इति संज्ञितम्—केवलभाष्यसमेतम् । श्रीयुतानां किवे इत्युपाह्वानां इन्दू-
रपुरनिवासिनां रा० रा० “ भाऊसाहेब ” इत्येतेषाम् ।
लेखनकालः—संवत् १८१३ ।

५ ङ इति संज्ञितम्—केवलटीकाया एव । श्रीयुतानां रा० रा० ‘ मोरोबा
दादा फडणवीस ’ इत्येतेषाम् ।

६ च. इति संज्ञितम्—सटीकभाष्योपेतमपूर्णम् । साठये इत्युपाह्वानां रा० रा०
“ रामचन्द्र हरी ” इत्येतेषाम् ।

७ छ. इति संज्ञितम्—केवलभाष्यसहितमपूर्णम् । कै० रा० रा० ‘ बाळासाहेब
देव ’ इत्येतेषाम् ।

८ ज. इति संज्ञितम्—केवलटीकाया एव । पुण्यपत्तनस्थानां रा० रा० ‘ भाऊ-
साहेब नमरकर ’ इत्येतेषाम् ।

९ झ. इति संज्ञितम्—केवलभाष्यसहितमेव । श्रीयुतानां रा० रा० ‘ मोरोबा
दादा फडणवीस ’ इत्येतेषाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

=====

अथ श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकान्तर्गतविषया- णामध्यायक्रमेणानुक्रमणिका ।

१ कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधाना त्वंपदार्थप्रधाना

चाऽऽद्या षडध्यायी ।

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
प्रथमोऽध्यायः (२)		युद्धभूमौ पित्रादीन्हेत्वाऽ-	
संजयं प्रति धृतराष्ट्रकृत-		र्जुनस्य विषादः २१—२७
प्रश्नः	१	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्य वि-	
संजयस्य धृतराष्ट्रकृतप्रश्नो-		षादप्रदर्शिकोक्तिः...	... २८—४९
त्तरारम्भः ...	२	शोकाकुलस्यर्जुनस्य च	
युद्धसाहाय्यार्थं दुर्योधन-		बाणौ त्यक्त्वा रथोपस्थोपवे-	
कृता द्रोणाचार्यप्रार्थना ...	३—११	शनम् ४७
दुर्योधनसंतोषार्थं भीष्मा-		द्वितीयोऽध्यायः (७)	
दिकृतशङ्खवादनम्	१२—१३	संजयवचनम्....	... १
स्वसैन्यप्रोत्साहनार्थं कृ-		विषीदन्तमर्जुनं प्रति युद्ध-	
ष्णार्जुनादिकृतं शङ्खवादनम्...	१४—१८	प्रवर्तनार्थं श्रीकृष्णकृता विषा-	
पाण्डवकृतशङ्खवादनेन धा-		दनाशिकोक्तिः...	... २—३
र्तेराष्ट्रहृदयव्यथा....	१९	अर्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति	
युद्धार्थव्यवस्थितधर्तेराष्ट्रा-		गुर्वादिभिः सह युद्धमयोग्यमि-	
नबलोक्य विशेषतो युद्धभूमि-		तिकथनपूर्वकं युद्धकरणाकर-	
स्थितयोद्धृद्दर्शनार्थं श्रीकृष्णं		णयोर्मध्ये श्रेयोनिश्चयार्थं शि-	
प्रत्यर्जुनकृता सेनाद्वयमध्ये रथ-		प्यत्वेनोपसत्तिः	४—८
स्थापनप्रार्थना २०—२३	संजयोक्तिः...	... ९—१०
सेनाद्वयमध्ये श्रीकृष्णकृ-		अर्जुनस्य शोकमोहापनय-	
तस्य रथस्थापनपूर्वकसंभाषण-		नार्थं श्रीकृष्णकृतां संसारानिव-	
स्य धृतराष्ट्रं प्रति संजयोक्तिः २४—२९		र्तेकात्मतत्त्वज्ञानस्योक्तिः ...	११—३०

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
युद्धस्य क्षात्रियधर्मत्वेन		भवतीति कथनम्	... ६१
कार्यत्वकथनम्	३१	विषयध्यानेन सङ्गाद्विद्वारा	
युद्धस्य स्वर्गप्रदत्वकथनम्	३२	प्रणाशकथनम् ६२—६३
स्वधर्मभूतयुद्धकरणाभावे		मोक्षकारणकथनम्	... ६४—६५
स्वधर्मकीर्तिहान्या पातककथनम्	३३	अशान्तस्य सुखाभावक-	
संभावितस्य मरणाद-		थनम् ६६
प्यकीर्तेर्दुःसहत्वप्रदर्शनम् ...	३४	अजितेन्द्रियाणां मनः प्रज्ञां	
भयाद्युद्धान्निवृत्त इत्यादि-		हरतीत्यत्र दृष्टान्तकथनम्....	६७
निन्दावचनश्रवणेनात्यन्तं दुःखं		जितेन्द्रियस्य प्रज्ञास्थैर्य-	
स्यादिति कथनम् ... ३५—३६		कथनम्	... ६८
युद्धमरणे स्वर्गप्राप्तेर्जये वा		सर्वभूतनिशायां परमार्थ-	
महीप्राप्तेः सत्त्वाद्युद्धकरणकृत-		तत्त्वलक्षणायां योगी जागर्ती-	
निश्चयो भवेत्युक्तिः	३७	ति कथनम्	... ६९
जयाजययोः समत्त्वबुद्ध्या		विदुषस्यस्तैषणस्य स्थित-	
युद्धकरणे दोषाभावकथनम्.	३८	प्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न	
आत्मतत्त्वज्ञानकारणस्य		त्वसंन्यासिन इत्यत्र दृष्टान्तप्र-	
निष्कामकर्मनुष्ठानस्य समाधि-		तिपादनम् ७०
योगस्य च निरूपणम् ... ३९—५३		सर्वकामत्यागिनः पुरुषस्य	
अर्जुनकृतः स्थितप्रज्ञलक्ष-		शान्तिप्राप्तिनिरूपणम् ७१
णविषयकः प्रश्नः ...	५४	ज्ञाननिष्ठास्तुतिः	... ७२
स्थितप्रज्ञलक्षणकथनम्... ५५—५८		तृतीयोऽध्यायः (४०)	
इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमु-		ज्यायसी चेत्कर्मणस्त इत्या-	
ल्येऽपि तद्विषयरागानुवृत्तौ		दिरर्जुनस्य प्रश्नः	... १—२
कथं प्रज्ञालाभः स्यादिति-		कर्मयोगज्ञानयोगयोर्भिन्ना-	
शङ्कायामुत्तरम्	५९	धिकारिकत्वकथनम्	... ३
यतमानस्य विपश्चितोऽपी-		अनात्मज्ञस्य कर्मयोगाव-	
न्द्रियाणि मनो हरन्तीति		इयकत्वप्रतिपादनम्	... ४—११
कथनम्	६०	आत्मज्ञस्य कर्मयोगानाव-	
इन्द्रियाणि संयम्य यो		इयकत्वप्रतिपादनम्	... १७—१८
युक्त आस्ते तस्य प्रज्ञास्थैर्य		अर्जुनस्य सर्वथा फलासक्ति	

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
स्यक्त्वा स्वधर्मे प्रवर्तनम् ... १९—३५		नापि ज्ञातुः कर्मबन्धाभावक-	
अर्जुनकृतः पापाचरणप्रवृ-		थनम् १४	
त्तिहेतुविषयः प्रश्नः ... ३६		नाहं कर्ता न मे कर्मफले	
सर्वानर्थहेतुभूतकामस्य		स्पृहेति ज्ञात्वा कर्म कुर्वित्युक्तिः	१५
वैरित्वप्रतिपादनपुर.सरमिन्द्रि-		कर्मार्कर्मकथनप्रतिज्ञा १६	
यजयादिना नाशप्रतिपादनम् ३७—४३		कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वकथनम् १७	
चतुर्थोऽध्यायः (५९)		कर्मादितत्त्वप्रदर्शनम् १८	
उक्तस्य ज्ञानयोगस्य कृत्रि-		कर्मादिकर्मणोरकर्मदर्शनस्तुतिः	
मत्वशङ्कानिवृत्तये वंशकथनपू-		... १९—२३	
र्विका स्तुतिः १—३		उक्तज्ञानस्य यज्ञत्वसंपाद-	
भगवति लोकस्यानीश्वरत्व-		नम् ... २४	
शङ्कां निवर्तयितुमर्जुनप्रश्नः...	४	दैवयज्ञादिकथनपुरःसरं स-	
अतीतानेकजन्मवत्त्वस्य		र्वयज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठत्व-	
सर्वप्राणिसाधारणत्वप्रदर्शनम् ,		प्रतिपादनम् २५—३३	
स्वस्य तज्ज्ञानसत्त्वस्य प्रदर्श-		उक्तज्ञानस्य गुरुप्राणिपा-	
नम् ५		तादिना प्राप्तिकथनम् ३४	
भगवतो जन्मस्वरूपतत्प्र-		ज्ञानमाहात्म्यकथनम् ३५—३८	
योजनयोरुक्तिः ६—८		ज्ञानप्राप्त्युपायप्रदर्शनपू-	
श्रीकृष्णकृतं स्वादिव्यजन्मक-		र्वकं ज्ञानहेतौ कर्मयोगेऽर्जु-	
र्मवेदनेन पुनर्जन्माभावकथनम्	९	नस्य प्रवर्तनम् ... ३९—४२	
पूर्वेषां ब्रह्मविदामप्येतन्मो-		पञ्चमोऽध्यायः (८०)	
क्षमार्गाश्रयणेनैव प्राप्तकैवल्य-		ज्ञानरहितसंन्यासकर्मयोग-	
त्वनिरूपणम् ... १०		योर्मध्ये किं प्रशस्यतरमित्यर्जु-	
श्रीकृष्णकृतं स्वस्य कामनानु-		नप्रश्नः ... १	
सारेण फलप्रदातृत्वकथनम्...	११	ज्ञानरहितसंन्यासात्कर्मयो-	
कर्मजसिद्धेः शीघ्रभावित्वेन		गस्य हेतुयुतं प्रशस्यतरत्वक-	
सर्वेषां कर्मप्रवृत्तिकथनम् १२		थनम् ... २—३	
त्वातुर्वर्ण्यसृष्टिकर्तुरपि भग-		ज्ञानसहितसंन्यासकर्मयो-	
वतस्तदकर्तृत्वबोधनम् १३		गरूपयोः सांख्ययोगयोः फलै-	
श्रीकृष्णकृतं स्वस्याकर्तृत्वज्ञाने-		कत्वकथनम् ४—५	

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
कर्मयोगं विना पारमार्थि-		त्वसुखित्वयोः कथनम् ...	२३
कसंन्यासस्य दुःखफलकत्वक-		अन्तःपुत्रादिविशिष्टस्य	
थनम्	६	ब्रह्माप्तिकथनम्	२४—२६
सम्यग्दर्शने वर्तमानस्य		संक्षेपतो ध्यानयोगस्यो-	
लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वतोऽपि		पक्षेपः	२७—२९
तत्फलालेपत्वोपपादनम् ...	७—१०	षष्ठोऽध्यायः (९४)	
योगिनस्तत्फलालेपत्वे हेतु-		निष्कामकर्मयोगस्य सत्त्व-	
द्वयकथनम् ...	११—१२	शुद्धिद्वारा ध्यानयोगारोहणसा-	
विदुषः सुखेन देहस्थिति-		धनत्वात्स्तुतिः ...	१—२
कथनम्	१३	ध्यानयोगेऽवस्थातुमसमर्थ-	
आत्मनः प्रभोः कारयितृ-		स्य निष्कामकर्मयोगः समर्थस्य	
स्वाद्यभावप्रतिपादनपुरःसरं स्व-		तु सर्वकर्मसंन्यास इत्युक्तिः	३
भावस्य कारयितृत्वादिप्रतिपा-		ध्यानयोगारूढलक्षणकथन-	
दनम् ...	१४—१५	म्	४—९
ज्ञानिनां ज्ञानेन ब्रह्मप्राप्ति-		विस्तरणाऽऽसनाहारविहा-	
प्रतिपादनम्	१६—१७	रादिनियमकथनयुतं सफलध्या-	
ज्ञानिनो ब्राह्मणादौ सम-		नयोगनिरूपणम्	१०—३२
दर्शित्वकथनम्	१८	उक्तध्यानयोगस्य मनश्चा-	
ज्ञानिनां समदर्शित्वेऽपि		ञ्चलयेन सुदुष्करत्वप्रतिपादक-	
दोषवत्त्वाभावप्रतिपादनम् ...	१९	प्रश्नः ...	३३—३४
ब्रह्मणि स्थितस्य प्रियाप्रियप्रा-		अभ्यासवैराग्याभ्यां मनो-	
सावपि हर्षोद्वेगरहितत्वक-		निग्रहे ध्यानयोगसिद्धिकथनम्	३५
थनम् ...	२०	असंयतात्मना ध्यानयोग-	
ब्रह्मणि स्थितस्य शब्दादि-		स्य दुष्प्रापत्वकथनम् ...	३६
विषयेष्वसक्तस्याक्षयमुखावाप्ति-		ध्यानयोगे प्रवृत्तस्य क्त्य-	
कथनम्	२१	सर्वकर्मणस्तत्फलसम्यग्दर्शन-	
विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रि-		प्राप्तेः प्रागेव देहवियोगे का	
यनिवर्तने कारणकथनम् ...	२२	गतिरित्यर्जुनप्रश्नः	३७—३९
प्राक्शरीरत्यागात्कामक्रोधो-		योगभ्रष्टस्य विनाशाभावप्र-	
द्भवं वेगं सोढुं समर्थस्यैव युक्त-		तिपादनपूर्वकमुत्तमगतिप्राप्तिप्र-	

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
तिपादनम्....	४०—४५	रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये	
ध्यानयोगिनः सर्वश्रेष्ठत्व-		वामुदेवध्यानपरस्य युक्तमतम्.	
कथनपूर्वकं ध्यानयोगेऽर्जुनस्य			
प्रवर्तनम् ...	४६	बोधनम् ...	४७

२ उपास्यनिष्ठा तत्पदार्थनिष्ठा वा मध्यमा षडध्यायी ।

सप्तमोऽध्यायः (१११)	सुकृतिवत्वेन भगवद्भजनप्र-
भगवद्ध्यानयोगं कुर्वतः	वृत्तिबोधनपुरःसरं भक्तानां
समस्तविभूतिबलशक्त्यैश्वर्या-	चतुर्विधत्वकथनम्
दिगुणसंपन्नभगवज्ज्ञानप्राप्तिप्र-	चतुर्विधभक्तेषु ज्ञानिनः
कारोपदेशप्रतिज्ञा ...	१—२ श्रेष्ठत्वप्रतिपादनम्....
ज्ञानदुर्लभत्वप्रकटनम्	३ अन्यदेवताभजनेऽपहृतवि-
अपरप्रकृतेरष्टधाभिन्नत्वकथ-	वेकविज्ञानत्वहेतुकथनम्
नम्	४ अन्यदेवतोपासकानां तत्त-
जीवभूतपरप्रकृतिकथनम्	५ देवतोपासनश्रद्धादाढ्यकरणेन
उक्तप्रकृतिद्वयद्वारेणेश्वरस्य	तत्तद्देवतास्वरूपिणो मत्त एव
जगत्कारणत्वप्रदर्शनम्	६ कामप्राप्तिरिति कथनम्
दृष्टान्तेन सर्वभूतानां परमे-	अन्यदेवतोपासकानां फल-
श्वरे ग्रथितत्वकथनम् ...	७ स्यान्तवत्त्वकथनम्
संक्षेपेण रसादिविभूतिक-	परमार्थतत्त्वाज्ञाने हेतुकथ-
थनम्	८—१२ नम्
मूढानां त्रिविधसात्त्विकादि-	सुकृतिनां भगवद्भजने-
भावैर्मोहितत्वाद्भगवत्तत्त्वानभि-	नोत्तमगतिप्राप्तिकथनम्
ज्ञतावर्णनम्	१३ अष्टमोऽध्यायः (१२०)
भगवदेकशरणतया तत्त्व-	किं तद्ब्रह्मेत्यादिप्रश्नसं-
ज्ञानद्वारेण मायातिक्रमकथनम्	१४ कम् ...
दुष्कृतिनां भगवद्भजनप-	उक्तप्रश्नसप्तकस्थोत्तरम्
राक्षसत्वकथनम्....	१५ अन्त्यभावानुसारेण देहा-

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
न्तरप्राप्तिकथनम्	६	संक्षेपेण विभूतिकथनम् १६—१९	
सर्वेषु कालेषु भगवद्ध्यान- पूर्वकं युद्धादिकरणेऽर्जुनस्य		सकामानां संसारप्राप्तिकथ- नम् २०—२१	
प्रवर्तनम् ...	७	निष्कामभक्तानां सम्यग्द- र्शनां भगवतो योगक्षेमप्रापक- त्वनिरूपणम् ... २२	
योगयुक्तचेतसः परमपुरु- षावाप्तिकथनम् ८—१०		अन्यदेवताभक्तानामपि भ- गवद्भक्तत्वप्रतिपादनपूर्वकं भ- जनानुसारेण फलप्राप्तिकथनम् २३—२५	
प्रणवोपासनकथनम् ... ११—१४		भगवदाराधनस्य सुकरत्व- प्रतिपादनम् ... २६	
ईश्वरं प्राप्तानामपुनरावृत्ति- कथनम् ... १५		भगवदाराधनेऽर्जुनस्य प्रव- र्तनम् ... २७—२९	
स्वर्गादिसत्यलोकान्तलोक- मृतानां सहेतुकं पुनरावृत्तिक- थनम् १६—१९		भक्तिमाहात्म्यप्रतिपादनपू- र्वकमर्जुनस्य भक्तिमार्गे प्रवर्तनम् ३०—३३	
परतत्त्वस्वरूपप्रदर्शनम् २०—२१		ईश्वरभजनेतिकर्तव्यताप्रद- र्शनम् ३४	
परपुरुषस्य ज्ञानलक्षणभ- क्तिलभ्यत्वकथनम् ... २२		दशमोऽध्यायः (१४१)	
ध्यानयोगिनां कर्मिणां च क्रमेण देवयानपितृयाणमार्गद्वय- कथनम् ... २३—२५		संक्षेपतो भगवत्कृताविभूति- योगज्ञानोपदेशस्तत्फलकथनस- हितः १—११	
शुक्लकृष्णमार्गद्वयगतानां क्रमेणानावृत्त्यावृत्तिकथनम् २६		विस्तरेण विभूतियोगकथ- नार्थमर्जुनप्रश्नः ... १२—१८	
मार्गद्वयचिन्तनफलम् ... २७		विस्तरेण भगवत्कृतो विभू- तियोगोपदेशः ... १९—४२	
योगमाहात्म्यम् ... २८		एकादशोऽध्यायः (१५२)	
नवमोऽध्यायः (१३०)		विश्वरूपदिदृष्टनाऽर्जुनकृ- ता भगवत्प्रार्थना १—४	
गुह्यतमपरब्रह्मतत्त्वज्ञानोप- देशः ... १—१०		पश्य मे पार्थेत्यादिभगवद्भाषणम्-५८	
श्रीकृष्णकृतं मूढकृतस्वाव- ज्ञायाः स्वतत्त्वज्ञानामावरूप- कारणस्य कथनम् ११—१२			
महात्मनां भगवद्भक्ति- क्षणमोक्षमार्गे प्रवृत्तिकथनम् १३—१५			

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
धृतराष्ट्रं प्रति संजयकृतं	
हारिः पार्थाय विश्वरूपं दर्श-	
यामासेत्यादि भाषणम् ... ९—१४	
भगवद्दर्शितविश्वरूपस्य स्वा-	
नुभवप्रकटीकरणार्थमर्जुनवाक्य-	
म् १५—३१	
स्वस्य भूभारहरणार्थं प्रवृ-	
त्तत्वान्मयैवैते हतास्त्वं नि-	
मित्तमात्रं भवेत्यादि श्रीकृष्ण-	
भाषणम् ३२—३४	
पराजयभयात्कारिष्यति सं-	
धिमिति बुद्ध्या संजयस्य धृत-	
राष्ट्रं प्रति वृत्तान्तकथनम् ३५	
अर्जुनकृता भगवत्स्तुतिः ३६—४३	
पूर्वरूपप्रदर्शनार्थमर्जुनकृत-	
भगवत्प्रार्थना ४४—४६	
अर्जुनं भीतमुपलभ्य विश्व-	
रूपमुपसंहृत्य प्रियवचनेनाऽऽ-	
श्वासनार्थं श्रीकृष्णस्योक्तिः ४७—४९	
संजयभाषणम् ... ५०	
पूर्वरूपदर्शनेनार्जुनकृतं स्व-	
चित्तस्थैर्यप्रदर्शनम् ... ५१	

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
विश्वरूपदर्शनस्य भगवत्कृ-	
तं भक्त्येकसाध्यत्वप्रतिपादनम् ५२—५४	
भगवदर्थकर्मादियुतस्य भ-	
गवत्प्राप्तिप्रतिपादनम् ... ५५	
द्वादशोऽध्यायः (१७२)	
विश्वरूपोपासकानामक्षरो-	
पासकानां च मध्ये केषां योग-	
वित्तमत्वमित्यर्जुनप्रश्नः ... ५६	
विश्वरूपोपासकानामक्षरो-	
पासकानां च तारतम्यप्रतिपा-	
दनम् ५७—५९	
विश्वरूपध्यानरूपे भक्ति-	
योगेऽर्जुनस्य श्रीकृष्णकृतं प्र-	
वर्तनम् ... ६०—६२	
उक्तभक्तियोगेऽसमर्थस्या-	
भ्यासयोगादिसाधनकथनम् ... ६३—६५	
सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिः ... ६६—६८	
अद्वैतवाद्यक्षरोपासकधर्म-	
कथनम् ... ६९—७१	
श्रीकृष्णकृतमुक्तधर्मानुष्ठा-	
यिनां स्वस्यात्यन्ताप्रियत्वनिरू-	
पणम् ... ७२—७४	

३ तत्त्वंपदार्थैक्यरूपवाक्यार्थनिष्ठा सम्यग्धीप्रधानाऽ-

न्तिमा षडध्यायी ।

त्रयोदशोऽध्यायः (१७९)	
संक्षेपेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्व-	
रूपकथनम् १	
सर्वक्षेत्रस्थक्षेत्रज्ञस्येश्वराभि-	

न्नत्वकथनयुतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञा-	
नस्य स्वाभिमतज्ञानस्त्वकथनम् ... २	
विशेषतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञाया-	
त्म्यकथनप्रतिज्ञा ... ३	

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यस्तुतिः	४	प्रदर्शनम् ६—१८	
विशेषतः क्षेत्रयाथात्म्यक-		सम्यग्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्व-	
कथनम् ९—६		कथनम् १९—२०	
अमानित्वादिज्ञानसाधनानां क-		गुणातीतलक्षणप्रश्नः ... २१	
थनम् ७—११		गुणातीतलक्षणकथनम् ... २२—२५	
क्षेत्रज्ञयाथात्म्यकथनम् ... १२—१७		अव्यभिचारभक्तियोगेन गु-	
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यज्ञानफलक-		णातीतत्वादिसिद्धिकथनम् २६	
थनम् १८		आत्मनः सर्वप्रतिष्ठात्वक-	
प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वप्रद-		थनम् २७	
र्शनम् १९		पञ्चदशोऽध्यायः (२१४)	
कार्यकरणकर्तृत्वे प्रकृतेरा-		संसारस्य वृक्षरूपत्वकल्पना १— २	
रम्भकत्वेन हेतुत्वस्य पुरुषस्य		संसारवृक्षस्यासङ्गशस्त्रेण	
मुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुत्व-		च्छेदने ब्रह्मपदप्राप्तिकथनम् ३— ५	
स्य च कथनम् २०		ब्रह्मपदलक्षणकथनम् ६	
पुरुषस्य भोक्तृत्वानिमित्त-		जीवस्य भगवदंशताया उ-	
कथनम् २१		त्क्रान्तिकाल इन्द्रियाकर्षकत्वा-	
पुरुषस्योपद्रष्टृत्वादिनिर्देशः	२२	देश्य कथनम् ७— ९	
प्रकृतिपुरुषज्ञानफलकथनम्	२३	मूढानामात्मज्ञानासंभवकथनम् १०—११	
आत्मदर्शने ध्यानाद्युपाय-		संक्षेपेण विभूतिवर्णनम् ... १२—१५	
विकल्पकथनम् २४—२६		क्षराक्षरोत्तमपुरुषाणां निरू-	
सम्यग्दर्शनतत्फलयोः कथ-		पणम् १६—१७	
नम् २६—३४		हेतुकथनपुरःसरं भगवतः	
चतुर्दशोऽध्यायः (२०५)		पुरुषोत्तमत्वस्य तज्ज्ञानफलस्य	
उत्तमज्ञानोपदेशप्रतिज्ञा १— २		च निरूपणम् १८—१९	
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोजनेन हिर-		भगवत्तत्त्वज्ञानप्रशंसा ... २०	
ण्यम्भोर्भूतसिद्धारं सर्वभूतोत्प-		पोडशोऽध्यायः (२२३)	
त्तिकथनम् ३— ४		देवासुरसंपदोः स्वरूपस्य	
सत्त्वादिगुणानां जीवबन्ध-		फलस्य च वर्णनम् १—५	
कत्वकथनम् ५		विस्तरणेऽऽसुरसंपद्वर्णनत-	
सत्त्वादिगुणस्वरूपकार्यादि		स्याज्यतयोः कथनम् ६—२२	

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः	विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
शास्त्रविधिमुत्सृज्य प्रवृत्तः		नीतिस्वमतप्रदर्शनम्	४—१
स्य सिद्धयभावकथनम्	२३	नित्यकर्मत्यागोपपत्त्यभाव-	
शास्त्रीये कर्मणि श्रीकृष्ण-		कथनपुरःसरं तामसादिभेदेन	
कृतमर्जुनस्य प्रवर्तनम्	२४	त्यागस्य त्रैविध्यप्रतिपादनम्	७—९
सप्तदशोऽध्यायः । (२३०)		फलासक्तिं त्यक्त्वा नित्य-	
शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धया		कर्म कुर्वतो नैष्कर्म्यलक्षणज्ञान-	
कर्म कुर्वतां का गतिरित्यर्जुन-		निष्ठाप्राप्तिप्रतिपादनम्	१०
स्य प्रश्नः	१	कर्मफलत्यागिनस्त्यागीत्यभि-	
श्रद्धाप्रयविवरणम्	२—६	धानकथनम्	११
त्रिविधाहारकथनम्	७—१०	संन्यासिनामनिष्ठादित्रिवि-	
त्रिविधयज्ञकथनम्	११—१३	धफलाभावकथनम्	१२
कायिकवाचिकमानसभेदेन		सर्वकर्मणामधिष्ठानादिका-	
तपसस्त्रैविध्यकथनम्	१४—१६	रणपञ्चकर्तृत्वानम्	१३—१५
सात्त्विवराजसतामसभेदेन		केवलात्मानि कर्तृत्वाभिमा-	
तपसस्त्रैविध्यकथनम्	१७—१९	निनां दुर्मतिव्यस्य कथनम्	१६
सात्त्विकादिभेदेन दानस्य		कर्तृत्वाभिमानरहितस्य सु-	
त्रैविध्यप्रदर्शनम्	२०—२२	मतित्वकथनम्	१७
यज्ञादीनां सादुण्यार्थोत्त-		कर्मप्रवर्तकज्ञानादित्रयस्य	
त्सदितिशब्दत्रयस्य विनियो-		करणादित्रयस्य च प्रदर्शनम्	१८
गप्रदर्शनम्	२३—२७	ज्ञानकर्मकर्तृणां गुणभेदेन	
अश्रद्धया कृतस्य ह्वनादेः		त्रैविध्यकथनप्रतिज्ञा	१९
सर्वकर्मणोऽसत्त्वप्रतिपादनम्	१८	सात्त्विकादिभेदेन ज्ञानकर्मक-	
अष्टादशोऽध्यायः (२३८)		तृणां त्रैविध्यप्रदर्शनम्	२०—२८
संन्यासत्यागयोस्तत्त्वाविष-		बुद्धिधृत्योर्गुणभेदेन त्रैवि-	
यकः प्रश्नः	१	ध्यकथनप्रतिज्ञा, सात्त्विकादि-	
संन्यासत्यागपदार्थोक्तिः	२	भेदेन बुद्धिधृतिसुखानां त्रैवि-	
कर्मणस्त्यागात्यागयोः सां-		ध्यकथनम्	३०—३९
ख्यमीमांसकपक्षद्वयप्रदर्शनम्	३	संसारान्तर्गतस्य सर्वस्य	
फलासक्तिं त्यक्त्वा नित्य-		त्रिगुणात्मकत्वकथनम्	४०
नैमित्तिकानि कर्माणि कर्तव्या-		ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्म-	

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
णां प्रविभागकथनम् ...	४१—४४
ब्राह्मणादीनां स्वस्वकर्मणा	
भगवदाराधनेन ज्ञाननिष्ठायो-	
ग्यतालक्षणासिद्धिप्रतिपादनम्	४५—४६
स्वधर्मस्यात्यज्यताप्रतिपा-	
दनम् ...	४७—४८
आसक्त्यादिरहितस्य सं-	
न्यासेन ज्ञाननिष्ठलक्षणनैष्क-	
र्म्यसिद्धिप्रतिपादनम्	४९
केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपनैष्क-	
र्म्यलक्षणसिद्धिप्राप्तिक्रमकथनप्र-	
तिज्ञा ...	५०
विस्तरेण परज्ञाननिष्ठाप्रा-	
प्तिक्रमकथनम् ...	५१—५३
उक्तक्रमेण ज्ञानलक्षणभ-	
क्तिप्राप्तिकथनम्	५४
ज्ञानलक्षणभक्त्या भगव-	
त्तत्त्वज्ञानसिद्धिकथनम् ...	५५
ज्ञाननिष्ठायोग्यताफलकस्य	
भगवद्भक्तियोगस्य स्तुतिः...	५६
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णकृतो	
विवेकबुद्ध्या मयीश्वरे सर्वकर्म-	
संन्यासपूर्वकं समाहितबुद्धि-	
त्वाश्रयणेन सर्वदा मदभिन्ने-	
श्वरे चित्तस्थापनोपदेशः ...	५७
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णकृतं	
मच्चित्तत्वे मत्प्रसादात्सर्वदुर्गत-	
रणस्यान्यथा विनाशस्य च	

विषयक्रमः	श्लोकाङ्कः
कथनम् ...	५८
अहंकाराश्रयणेन युद्धाक-	
रणनिश्चयस्य निश्चयानिश्चयत्व-	
कथनपूर्वकमर्जुनस्य प्रकृतिपर-	
तन्त्रत्वकथनम्	५९—६०
ईश्वरस्यान्तर्यामित्वेन सर्व-	
भूतप्रेरकत्वकथनम् ...	६१
सर्वभावेनेश्वराश्रयणेन शा-	
श्वतपदप्राप्तिकथनम् ...	६२
उक्तगुह्यतरज्ञानविचारेणे-	
च्छानुरूपकरणानुज्ञा ...	६३
अर्जुनस्य परमप्रियत्वात्स-	
र्वगुह्यतमवचनश्रवणप्रवर्तनम्	६४
गुह्यतमस्य कर्मयोगनिष्ठार-	
हस्यस्येश्वरशरणत्वस्य कर्मयो-	
गनिष्ठाफलस्य च सम्यग्दर्शन-	
स्योपदेशः ...	६५—६६
अपात्रे शास्त्रोपदेशनिषे-	
धस्य पात्रे तदुपदेशफलस्य च	
कथनम् ...	६७—६९
एतच्छास्त्राध्ययनश्रवणयोः	
फलकथनम् ...	७०—७१
मदुक्तगीताशास्त्रश्रवणेना-	
ज्ञानसंमोहः प्रनष्टः कश्चिदित्य-	
र्जुनं प्रति श्रीकृष्णप्रश्नः ...	७२
नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धेत्या-	
द्यर्जुनोत्तरम् ...	७३
इत्यहं वासुदेवस्येत्यादि	
संजयभाषणम् ...	७४—७८

अथ श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यस्य विशेषविषयानुक्रमणिका ।

विषयक्रमः- पृष्ठाङ्कः

प्रथमोऽध्यायः । (१)

श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रव्याख्या-
नस्य विघ्नोपप्लवशमनादिप्रयो-
जनसिद्धिद्वारा निष्पत्त्यर्थमपे-
क्षितप्रामाणिक्त्वव्यवहारप्रमाण-
केष्टदेवतातत्त्वाभ्युत्थरणरूपमङ्ग-
लाचरणसंपत्त्यै मनस्यनवशेषेणे-
तिहासपुराणयोर्व्याचिरूपासित-
गीताशास्त्रेणैकत्रय्यतामभिप्रेत्य
भाष्यकारकृतमन्तर्यामिविषय-
कपौराणिकश्लोकोदाहरणम् ।

स्वोत्पादितजगत्स्थित्यर्थं म-
रीच्यादीनुत्पाद्य वेदोक्तप्रवृत्ति-
लक्षणधर्मोपदेशपूर्वकं भगवत्कृ-
तस्य तेषां तुल्यप्रवर्तनस्य स-
नकादीनुत्पाद्य वेदोक्तज्ञानवै-
राग्यलक्षणनिवृत्तिधर्मोपदेशपुरः-
सरं तेषां तद्धर्मं भगवत्कृतप्रव-
र्तनस्य च कथनम्, द्विविधवे-
दोक्तधर्मप्रयोजनकथनम् ।

कालमाहात्म्येन कामोद्भावा-
द्धीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेना-
धर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने
चाधर्मे जगत्स्थितिपरिपालने-
च्छया विष्णोर्ब्राह्मणस्य रक्ष-
णार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेनोत्प-
त्तिकथनम्, ब्राह्मण्यरक्षणेन
वेदोक्तधर्मसंरक्षणोक्तिः ।

विषयक्रमः पृष्ठाङ्कः

भूतानुजिघृक्षया गीताद्वारा
भगवत्कृतोऽर्जुनाय वेदोक्तधर्म-
द्वयस्योपदेश इत्युक्तिः, व्यासे-
न भगवदुपदिष्टधर्मस्य गीतारूपैः
सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबन्धनं
कृतमित्युक्तिः । १

समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूत-
गीताशास्त्रस्य दुर्विज्ञेयार्थत्वात्त-
दर्थविष्करणाय संक्षेपतो वि-
वरणकरणस्य भाष्यकृतप्रतिज्ञा ।

गीताशास्त्रस्य ससाधननिः-
श्रेयसाख्यप्रयोजनकथनम् ।

शास्त्रस्य विषयप्रदर्शनम् ।
एतच्छास्त्रस्यानुबन्धत्रयविशि-
ष्टत्वाद्व्याख्येयत्वमित्युक्तिः । २

अथ द्वितीयोऽध्यायः । (२)

दृष्ट्वा तु पाण्डवानां कामि-
त्यादि न योत्स्य इति गोवि-
न्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव हेत्ये-
तदन्तर्ग्रन्थस्य शोकमोहादिसं-
सारकारणाविद्यादिप्रदर्शनार्थत्व-
प्रदर्शनम्, संगृहीतार्थविवरणम् ।

शोकमोहयोः संसारबीज-
त्वोपपादनम्, अशोच्यानि-
त्यादिसंघर्षस्य सर्वकर्मसंन्यास-
पूर्वकादात्मज्ञानादेव शोकमो-
हयोर्निवृत्तिरिति सहेतुसंसारनि-
वर्तकसम्यग्ज्ञानोपदेशो तात्पर्य-

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः	विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
मितिप्रदर्शनम्, सर्वलोकानुग्रहार्थमेवार्जुनाय ज्ञानं भगवतोपदिष्टमिति कथनम् । ...		प्रतिपादनम् ।	२०
ज्ञापककथनयुतं श्रौतस्मार्तकर्मसहितज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरितिमतप्रदर्शनम्, हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्माधर्मायैवेत्याशङ्कानिरसनम् । ...		शास्त्राचार्योपदेशश्चमदमादिसंस्कृतस्य मनस आत्मदर्शनेसाधनत्वकथनम् ।	
समुच्चयपक्षस्य भगवदुक्तविभागवचनविरोधेनायुक्तत्वप्रदर्शनम्, सांख्ययोगशब्दार्थकथनम् । ...		विदुषो ज्ञानेऽधिकारबोधनम्, मनसेतिवचनात्सर्वकर्मसंन्यासाभावश्चङ्काया निरसनम् ।	२१
भगवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन शातपथीयब्राह्मणस्य प्रदर्शनम् । ...		पुनः पुनरात्मनित्यत्वाद्युक्तेः पौनरुक्त्याभावप्रतिपादनम् ।..	२२
समुच्चयपक्षे ज्यायसी चेत्कर्मणस्त इत्याद्यर्जुनप्रश्नानुपपत्तेर्विस्तरेण कथनम् । ...	९	अथ तृतीयोऽध्यायः । (४०) संक्षेपेण द्वितीयाध्यायोक्तार्थस्यानुवादः ।...	४०
पुनः प्रकारान्तरेण समुच्चयपक्षसमर्थननिरसने । ...	१०	गृहस्थस्य श्रौतस्मार्तकर्मसहितज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरितरेषामाश्रमिणां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिताज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्यस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिमतस्य निरासप्रदर्शनम् ।	४१
केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इतिसिद्धान्तोपसंहारः ।...	११	पापकर्मक्षयस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुकत्वे प्रमाणत्वेन ज्ञानमुत्पद्यत इतिश्लोकोपन्यासः ।	४२
दृष्टान्तादिकथनपुरःसरं विकारासत्यत्वप्रतिपादनम् ।	१२	पञ्चसूनाकृतकिल्बिषाद्देवयज्ञादिनिर्वर्तनेन मुक्तिकथनम् ।	४३
आत्मनोऽप्रमेयत्वस्य शङ्कासमाधानाभ्यां समर्थनम् ।	१४	यज्ञात्पर्जन्योत्पत्तौ ' अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः ' इतिस्मृतिकथनम् ।	४४
शङ्कानिरसनपूर्वकं विदुषः कर्मासंभवकारणकथनम् ।	१६	अधिकृतस्याध्ययनादिद्वारा जगच्चक्रानुवर्तनरूपाज्ञातिलङ्घनः प्रत्ययार्योक्तिः । ...	४५
आत्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यासाधिकारः	१९	सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृति-	९०

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः	विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
वशावर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरु-		निःश्रेयसकरौ योगौ प्रक्रम्य सां-	
षकारविषयाभावाद्भिन्निषेधा-		ख्ययोगयोः फलैकत्वकथनम-	
नर्थक्यमिति शङ्कानिरासः । ...	५५	संगतमिति शङ्कानिराकरणम् ।	८४
भगवत्पदार्थवर्णनम् । ...	५७	‘सर्वकर्माणि मनसा’ इत्यत्र	
अथ चतुर्थोऽध्यायः । (५९)		‘नवद्वारे दुरे’ इति विशेषणप्र-	
वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो		योजनकथनम् । ...	८७
मृत्युलोक एवेति प्रतिपादनम् ।	६३	सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु	
कर्मण्यकमेत्यत्र श्लोके उत्त-		च सत्त्वेषु समत्वदर्शनमनुचि-	
म्यन्तयोः कर्माकर्मपदयोर्नित्य-		तमित्यस्याः शङ्काया निरसनम् ।	९०
कर्मनित्यकर्मकरणपरतया वृ-		अथ षष्ठोऽध्यायः । (९४)	
त्तिकारव्याख्यानस्य दूषणप्र-		षष्ठ्यायस्य पञ्चमान्तोप-	
तिपादनम् ।	६७	क्षिप्तध्यानयोगविवरणरूपत्वस्य	
शारीरं केवलं कर्मेत्यत्र शारी-		प्रतिपादनम् । ...	९४
रपदार्थनिष्कर्षः । ...	६९	कर्मयोगानुष्ठानस्य ध्यान-	
ब्रह्मार्पणमित्यन्तर्पणादौ ब्र-		योगारोहणपर्यन्तत्वमेवेति व्य-	
ह्मदृष्टिविधिरिति पक्षमनूद्य दूष-		वस्थापनम् ।	
णकथम् ।	७३	फलेच्छां त्यक्त्वा कर्म कु-	
श्रद्धावत्त्वतत्परत्वसंयते-		र्वतः साधेः सक्रियस्य संन्या-	
न्द्रियत्वसाधनानां समुच्चितानां		सित्वयोगित्वयोगौ त्वत्वकथ-	
ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वप्रदर्शन-		नम् । ...	९९
पूर्वकं प्रणिपातादि साधनस्य ब-		सर्वेषां कामानां संकल्पमू-	
हिरङ्गसाधनत्वप्रदर्शनम् । ...	७८	लत्वे स्मृतिप्रदर्शनम् । ...	९७
अथ पञ्चमोऽध्यायः । (८०)		अथ सप्तमोऽध्यायः । (१११)	
तृतीये ज्ञानयोगकर्मयोग-		इच्छाद्वेषोत्पन्नद्वन्द्वमोहेन स-	
योर्विभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेनोक्त-		र्वभूतानां प्रतिबद्धप्रज्ञानत्वेन	
त्वेऽपि पुनः पञ्चमे कर्मसंन्या-		संमोहितत्वादात्मभूतभगवज्ज्ञा-	
सकर्मयोगयोः प्रशस्यतरप्रश्र-		नाभावप्रतिपादनम् । ...	११८
स्यार्जुनकृतस्य संगतिप्रतिपा-		अथाष्टमोऽध्यायः । (१२०)	
दनम् । ...	८०	ओंकारद्वारा श्रुत्युक्तब्रह्मो-	
संन्यासकर्मयोगशब्दाभ्यां		प्राप्तस्यानुक्रमणम् ।	१२३

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः	विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
अथ नवमोऽध्यायः । (१३०)		स्याविलम्बेन श्रेयःसाधनत्वो-	
ईश्वरस्य साक्षित्वे प्रमाणत्वेन		कितात्पर्यकथनम् ।	१७६
श्रुतिकथनम् । ...	१३३	अक्षरोपासकवदन्येषामपी-	
ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण		श्वरात्मत्वाविशेषात्कुतस्तदधी-	
स्रष्टृत्वे किंनिमित्तेयं सृष्टिरि-		नत्वमिति शङ्कायाः परिहारः ।	१७६
त्यत्र प्रश्नप्रतिपक्षे अनुपपन्ने		देहस्थितिमात्रफलेनाच्चादि-	
इतिफलितार्थकथनम् ।	१३४	ना ज्ञानिनः संतुष्टत्वे प्रमाण-	
भक्तविषयेऽपि भगवतो यो-		त्वेन स्मृतिप्रदर्शनम् ।	१७८
गुणैर्मवहत्वान्निष्कामभक्तज्ञानि-		अथ त्रयोदशोऽध्यायः । (१७९-)	
मात्रविषये योगक्षेमवहत्वाभि-		ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वेऽनेक-	
धानासंगतिशङ्काया निरसनम् ।	१३७	विधयुक्तीनां विस्तरेण शङ्का-	
भगवदर्पणबुद्ध्या सर्वकर्म		निरसनपूर्वकं निरूपणम् ।...	१८०
कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रारब्ध-		अविद्या सकार्या हातव्ये-	
कर्मावसाने विदेहकैवल्यस्याऽऽ-		त्यत्रानेकश्रुतिप्रदर्शनम्, विद्यां	
वश्यकत्वबोधनम्, भगवदर्पण-		विनाऽपि कारणान्तरान्मुक्ति-	
करणात्संन्यासयोगाच्च मुक्ति-		माशङ्क्य निरासः, भयहेत्व-	
रिति पार्थक्येन साधनद्वयश-		विद्यानिरासपूर्वकं तज्जभय-	
ङ्काया निरसनम् । ...	१३९	स्यापि निरासकर्त्री विद्येत्यत्र	
भगवन्तं भजमानस्य दुराचार-		श्रुत्युक्तिः, विद्याविद्याविषये	
तायाः परित्यागकथनम् ।	१४०	स्मृतिप्रदर्शनम् । ...	
अथ दशमोऽध्यायः । (१४१)		विद्याफलमनर्थध्वस्तिरवि-	
ईश्वरस्य दिव्यविभूतीनामि-		द्याफलमनर्थाप्तिरित्यत्रान्वयव्य-	
यत्ताराहिकथनम् । ...	१५१	तिरेकाख्यन्यायबोधनम् ।	१८१
अथैकादशोऽध्यायः । (१५२)		बन्धमुक्तावस्थयोर्वस्तुत्वा-	
भगवतो विश्वरूपस्योपमा-		भावप्रतिपादनम् ।	१८३
राहित्यप्रतिपादनम् ।	१५५	शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनो-	
अथ द्वादशोऽध्यायः । (१७२)		क्तार्थवत्त्वस्याऽऽक्षेपसमाधिभ्यां	
द्वितीयाद्यध्यायोक्तस्य सं-		प्रपञ्चनार्थमाक्षेपः ।	
क्षेपेणानुवादः । ...	१७२	सर्वशास्त्रविशेषेऽपि संप्रदाय-	
फलत्यागसहितकर्मयोग-		वित्त्वाभावे मूर्खवदेवोपेक्षणीय-	

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः	विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
तात्पर्यकथनम् ।	१८४	इत्यस्य च विरोधपरिहारक-	
अमानित्वादीनां ज्ञानत्वो-		थनम् ।	२०७
क्तितात्पर्यकथनम् ।	१९०	शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्व-	
ब्रह्मणोऽवस्तुतानिरसनार्थं पूर्व-		कथनम् ।	२१३
पक्षः ।	१९१	अथ पञ्चदशोऽध्यायः । (२१४)	
मिथ्यारूपमपि ज्ञेयवस्तु-		संसारवृक्षे प्रमाणभूतपुराण-	
ज्ञानोपयोगीत्यत्र 'अव्याप्यो-		श्लोकप्रदर्शनम् ।	२१४
पापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रप-		जीवस्य भगवदंशत्वकथन-	
ञ्चयते' इतिसंप्रदायविदुक्तिः ।	१९२	तात्पर्यप्रदर्शनम् ।	२१७
प्रकृतिं पुरुषं चैवेत्यत्राना-		चैतन्यज्योतिषः सर्वत्र स-	
दिपदे तत्पुरुषसमासपक्षनिरा-		मानत्वेऽपि आदित्यादिषु आ-	
करणम् ।	१९५	धिक्यकथनम् ।	२१९
प्रकृतिपुरुषयोः संसारका-		'द्वाविमां पुरुषौ' इत्यादि-	
रणत्ववर्णनम् ।	१९६	श्लोकानां तात्पर्यप्रदर्शनम् ।	२२०
ज्ञानोत्पत्त्यन्तरं जन्मान्त-		तत्त्वज्ञाने सिद्धे कृतार्थ-	
राभावसमर्थनम् ।	१९८	त्वप्रदर्शकमनुवचनप्रदर्शनम् ।	२२२
ध्यानपदार्थोक्तिः ।	१९९	अथ षोडशोऽध्यायः । (२२३)	
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्वरूपवि-		नवमाध्यायसूचितदेवासुर-	
वकरणम् ।	२००	राक्षसप्रकृतीनां विस्तरेण प्रद-	
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मान-		र्शनस्याभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्या-	
मित्यस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वशङ्का-		द्यध्यायतात्पर्यस्य प्रदर्शनम् ।	२२३
निरसम् ।	२०२	देवासुरभेदेन भूतानां द्वैविध्ये	
कर्तृत्वलेपयोरपारं धर्मकत्व-		मानत्वेनोद्गीथब्राह्मणोदाहरणम् ।	२२५
प्रदर्शनम् ।	२०३	अथ सप्तदशोऽध्यायः । (२३०)	
अथ चतुर्दशोऽध्यायः । (२०५)		ऐहिकमामुषिकं वा कलं	
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य विश्वो-		श्रद्धारहितेनापि कर्मणा संप-	
त्पादकत्वप्रकारप्रदर्शनार्थं चतु-		त्स्यते कुतोऽस्यासत्त्वमित्याश-	
र्दशोऽध्याय इति कथनम् ।		शङ्काया निरसनम् ।	२२८
'न करोति न लिप्यते'		अथाष्टादशोऽध्यायः । (२३८)	
इत्यस्य 'निबध्नन्ति महाबाहो'		नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां	

१६ श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यस्थविशेषविषयाणामध्यायक्रमेणानुक्रमणिका ।

विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः	विषयक्रमः	पृष्ठाङ्कः
फलोपावात्फलत्यागोक्त्यसंगते- स्तेषामपि फलवत्त्वस्य भगव- दिष्टत्वनिरूपणेन परिहारप्रदर्श- नम् । २३९	२३९	आत्मनो निराकारत्वे ज्ञा- ननिष्ठाया दुःसाध्यतानिरसनम् । ज्ञेयस्य वेदने ज्ञानावृत्तिल- क्षणज्ञाननिष्ठाया नापेक्षा किंतु ज्ञानमात्रस्यैवेत्याक्षेपस्य ज्ञान- निष्ठाशब्दनिर्वचनेन परिहारप्र- दर्शनम् ।... २६४	२६१ २६४
कर्मत्यागात्यागविकल्पानां ज्ञाननिष्ठसंन्यासिपरत्वव्युदसनम् । 'एतान्यपि तु कर्माणि' इत्यस्य व्याख्यानान्तरस्य दोषप्रदर्शनदुरःसरं निरसनम् । कर्मपरित्यागस्य त्रैविध्यं प्रस्तुत्य संज्ञफलत्यागस्य तृतीयत्वेनोक्तेस्तात्पर्यप्रदर्शनम् । अधिष्ठानादीनां पञ्चानां स- र्वकर्मकारणत्वे 'शरीरवाङ्मनो- भिर्यत्कर्म प्रारभते' इत्युक्त्युप- पत्तिप्रदर्शनम् । २४५	२४० २४१ २४२ २४५	गीताशास्त्रनिश्चितस्य निः- श्रेयससाधनस्य नानाशङ्कानि- रासेन निष्कृष्य निर्धारणम् । पूर्वोक्तस्य ज्ञानकर्मणोः साहित्यासंभवस्य निगमनम् । अनारब्धफलपुण्यकर्मभा- वेऽपि कथं मोक्षानुपपत्तिरित्या- शङ्कासमाधानम् । २८६	२८६
'हत्वाऽपि न हन्ति' इति विप्रतिषिद्धमुच्यत इत्याशङ्का- या निरसनम् । ... २४६	२४६	नित्यानुष्ठानायासदुःखस्यो- पात्तदुरितफलत्वाभावप्रतिपाद- नम् । २७०	२७०
आत्मनोऽविक्रियत्वस्य श्रुति- स्मृतिन्यायप्रसिद्धत्वप्रदर्शनम् । शास्त्रप्रविभक्तानां शमा- दिकर्मणां गुणप्रविभक्तत्वोक्ति- विरोधपरिहारः । २५५	२४७ २५५	आत्मज्ञानवदग्निहोत्रादीनां मो- क्षे साक्षादन्वयो नेत्यत्र कार- णप्रदर्शनम् । ... २७१	२७१
सदोषमपि न त्यजेदित्यत्रा- शेषतः कर्मणां त्यक्तुमशक्य- त्वस्य हेतुत्वसमर्थनम् । २५७	२५७	संप्राप्तेऽहंधियो मिथ्याधी- त्वेऽपि न तत्कृतमात्मनि कर्तृ- त्वं किंतु आत्मीयैर्ज्ञानेच्छाप्र- यत्नैरस्य कर्तृत्वं वास्तवमिति मतमनूद्य तन्निरसनम् । २७३	२७३
असत्कार्यवादनिरसनम् । २५८	२५८	संसारभ्रमस्य भ्रान्तिप्रत्य- यनिमित्तत्वेन तस्य सम्यग्ज्ञा- नादेवात्यन्तोपरम इतिसिद्धा- न्तप्रदर्शनम् । २७५	२७५
सांख्यपरिमाणपक्षनिरसनम् । आत्मनो निराकारत्वसमर्थ- नम् । ... २६०	२५९ २६०		

इति श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यस्थविशेषविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीमच्छांकरभाष्यसमेता ।

(उपोद्घातः ।)

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डव्यक्तसंभवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

स भगवान्सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापती-
न्प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य
निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ।

द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगतः स्थिति-
कारणं प्राणिनां साक्षाद्भ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्र-
मिभिश्च श्रेयोर्थिभिरनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेनानुष्ठातृणां कामोद्भवाद्धीयमा-
नविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं
परिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणारूपो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मण-
त्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन किल संवभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्ष-
णेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीनत्वाद्गुणश्रमभेदानाम् ।

स च भगवाञ्ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणात्मिकां
वैष्णवीं स्वां मार्यां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबु-
द्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन्निव
लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय
शोकमोहमहोदधौ निमग्नयोपदिदेश गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः
प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं भावता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवाशी-
तारूपैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्व ।

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थोविष्कर-
णायानेकैर्विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृ-
ह्यमाणमुपलभ्याहं विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ।

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसार-
स्यात्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्मा-
द्भवति । तथेममेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्—

“ स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ” इत्यनुगीतासु ।

तत्रैवं चोक्तम् —“ नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी ।

यः स्यादेकामने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ” ॥

‘ ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ’ इति च ।

इहापि चान्त उक्तमर्जुनाय—‘ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ’
इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स
देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानः तत्त्वशुद्धये भवति
फलाभिसंधिवर्जितः । शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्प-
त्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते । तथो चेममेवार्थमभिसंधाय
वक्ष्यति—‘ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि ’ ‘ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽ-
त्मशुद्धये ’ इति ।

इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परं ब्रह्मा-
भिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयद्विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम् । यत-
स्तदर्थं विज्ञाते समस्तपुरुषार्थसिद्धिरित्यतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया ।

अत्र च—

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सव ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

१. व. 'सु । किंचान्यदपि त' २. क. ख. ग. च. 'त्रैवोक्त' । ३. ख. ग. च. न चापि
स्याच्छुभा । ४. य. चापे हि । ४. ख. म. च. झ. 'रार्थबु' । ५. ख. ग. च. झ. 'थाव व ।
६. क. 'दर्थविशनेन ग' ।

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
 आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महर्षिं चमूम् ।
 व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
 अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
 युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
 धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
 पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
 युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
 सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥
 अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
 नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
 भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥
 अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥
 अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
 भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥
 तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनयोच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥
 ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
 काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
 द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
 सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
 स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
 नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥
 अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
 प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥
 हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥
 यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
 कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नरणसमुद्यमे ॥ २२ ॥
 योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
 भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
 उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥
 तत्रापश्यात्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ।
 श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥
 तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ।
 कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
 सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।
 गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥
 न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ ३० ॥
 न च श्रेयो नु पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ ३१ ॥
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
 येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥
 निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
 पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥
 तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥
 अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥
 संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥
 दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
 उत्सायन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
 नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
 अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
 यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्गमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो

नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तवोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।

हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुया-

यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं

राज्यं सुराणामपि चाऽऽधिपत्यम् ॥ ८ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच—

‘ दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम् ’ इत्यारभ्यं ‘ न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ’ इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारवीजदोषोद्भवकारण-मदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः ।

तथा ह्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसंबन्धिबान्धवेष्वहमेषां ममैत इत्येवंप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ ‘ कथं भीष्ममहं संख्ये ’ इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वत एव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरराम । परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते ।

१ क. ख. ग. घ. त्वां । २ ख. ग. घ. च. झ. ‘भ्य यावन्न यो’ । ३ क. च. ‘रुदुःखी’ । ४ क. घ. च. ‘जभूतवो’ । ५ क. घ. च. ‘णहेतुष’ । ६ क. ‘वं प्रतिप’ ।

तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां बाह्यनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसंधिपूर्विकैव साहंकारा च भवति । तत्रैवं सति धर्माधर्मोपवयादिष्ठानिष्टजन्यमुखदुःखसंभामिलक्षणः संसारोऽनुपरतो भवतीत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानान्नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थमर्जुनं निमित्तीकृत्याऽऽह भगवान्वासुदेवः— अशोच्यानित्यादि ।

तत्र केचिदाहुः— सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठाभावादेव केवलतत्कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहिताज्ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं चाऽऽहुरस्यार्थस्य—‘ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ’ ‘ कर्मण्येवाधिकारस्ते ’ ‘ कुरु कर्मेव तस्माच्चरम् ’ इत्यादि ।

हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्माधर्माधेतीयमप्याशङ्क्य न कार्या, कथं क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तकूर्ममपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय, तदकरणे च ‘ ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापवाप्स्यसि ’ इति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितैर्नां पश्वादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति ।

तदसत्, ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाश्रययोरशोचयानित्यादिना^१ भगवता यावत् ‘ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य ’ इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिषड्विक्रियाभावादकर्ताऽऽस्तेति प्रकरणार्थनिरूपणाया जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषा ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः ।

एतस्या बुद्धिर्जन्मः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः, तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः । सा येषा कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः ।

तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे—‘ एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ’ इति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठं

१ क. ख. ग. बुः दिप्पा° । झ. °दुःखादिस्पर्शा° । २ ख. ग. घ. झ. ससंन्यासादा° । ३ ख. ग. °सादिल । ४ ख. ग. रतरम° । ५ ख. ग. °तानमन्त्रमेवादिक्तानां प° । ६ क. °नां स्वकर्मणां प° । ७ क. ख. ग. व. च. °ना ग्रन्थेन भ । ८ क. ।. ग. च. °कस्म क° । झ. °कर्म ।

सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति—‘पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता’ इति । तथा च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन(ण) निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति—‘कर्मयोगेन(ण) योगिनाम्’ इति । एवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाऽऽश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता ।

यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे—“एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति” इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण—“किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः” इति । तत्रैव च—“प्राग्दारपरिग्रहात्पुरुषं आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च, तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्ति-साधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयत” इत्यविद्याकाम-वत् एवं सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि । “तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति” इति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम् । तदेतद्विभाग-वचनमनुपपन्नं स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ।

न चार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति ‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते’ इत्यादिः । एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति ।

किं च यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यादर्जुनस्यापि स उक्त एवेति—‘यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्’ इति कथमन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात् । न हि पित्तप्रशंसार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नो भवति ।

अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्पेत, तथाऽपि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं, मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय

१ क. ख. ग. ‘क्तां च व’ । २ क. ‘वश्चाऽऽत्मा’ । ३ क. ख. ग. झ. विद्या । ४ ख. ग. ‘विद्या का’ । ५ ख. ग. च. झ. ‘व क’ । ६ ख. ग. ‘प्रेतो भग’ । ७ व. च. झ. स्यात् । म । ८ व. झ. ‘नो ज्या’ । ९ क. ख. ग. च. ‘थमुच्योरुपदेशे सत्यन्य’ । १० क. शमना र्थिना वै । ११ क. शीतलं । १२ च. ‘मका’ । १३ क. ‘प्रश्नः संभ’ । १४ ख. ग. व. झ. कल्पेत ।

उक्तः किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसीति । न तु पुनः प्रतित्वचनमननुरूपं पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तम् ।

नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम्

किंच क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्म इति जानतस्तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्युपालम्भोऽनुपपन्नस्तस्माद्वीताशास्त्र ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणाऽऽत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिदर्शयितुं शक्यः ।

यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तृ चेति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तस्तः यैवं कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चय-स्यात् ।

यथा भगवतो वासुदेवस्यैव शार्ङ्गकर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चियते पुरुषार्थ-सिद्धये तद्वृत्तफलाभिसंध्यहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः । तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसंधत्ते । यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहो-त्रादिकामसाधनानुष्ठानायाऽऽहिताग्नेः काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामि कृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति ।

तथा च दर्शयति भगवान् ' कुर्वन्नापि ' ' न करोति न लिप्यते ' इति तत्र तत्र । यच्च ' पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ' ' कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ' इति तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथम्, यदि तावत्पूर्वं जन-कादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युस्ते लोकसंग्रहार्थं गुणा गुणेषु वर्तन्त इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धि-मास्थिता न कर्मसंन्यासं कृतवन्त इत्येषोऽर्थः ।

१ झ. 'मनुपपन्नं प्रश्नार्थं' । २ ख. ग. 'यथापूर्वं यत्र प्र' । ३ क. 'वृत्तिस्त' । ४ ख. ग. घ. ङ. 'व प्र' । ५ ख. ग. 'स्य क्षत्रधर्म' । ६ घ. 'त्रधर्म' । च. 'धर्मं चे' । ७ ग. घ. च. 'द्विक्त' । ८ क. घ. ज. 'त्वात्' । त । ९ क. ख. ग. 'दिकर्मलक्षणधर्मानु' । घ. 'दिक-र्मसा' । च. 'दिकाम्यसा' । ० ख. ग. झ. कृतं कर्म क' । ११ ख. ग. च. झ. तत्र ।

अथ न ते तत्त्वविद ईश्वरसम्पत्तेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिक्षणं वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् ।

एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्तीति । ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः’ इत्युक्त्वा सिद्धिप्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति ‘सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म’ इत्यादिना ।

तस्माद्गीतासु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिर्न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः । यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ।

तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्राऽऽत्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन्भगवान्वासुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्दिधारीयपुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह—

अशोच्यानन्वशो त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

‘शोच्यानित्यादि’ । न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः सद्बृत्तत्वात्परमार्थरूपेण च नित्यत्वात्, तानशोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति । त्वं प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मानि दर्शयस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः । यस्माद्गतासूनगतप्राणान्मृतानगतासूनगतप्राणाञ्जीवन्श्च नानुशोचन्ति पण्डिता आत्मज्ञाः पण्डाऽऽत्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिताः “पाण्डित्यं निर्विघ्न” इति श्रुतेः । परमार्थस्तु नित्यानशोच्याननुशोचस्यतो मूढोऽसौत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

कुतस्तेऽशोच्या यतो नित्याः । कथम्—

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

न त्वेव जातु कदाचिदहं नाऽऽसं किं त्वासमेवातीतेषु देहोत्पत्तिवि-

१ घ. च. ‘त्र प्रद’ । २ ग. घ. तत्र । ३ क. ‘सो मिथ्याज्ञानतो म । ४ क. वस्तं ततः कृपयाऽर्जु’ । च. झ. ‘वस्तं ततो’ । ५ घ. ‘ज्ञानमत्र’ । ६ ग. ‘दिना । न । ७ ख. ग. ‘यन्नुन्म’ । ८ ख. ग. ‘तस्त्वं नि’ । ९ घ. च. ‘सीतेतत् ।

नाशेषु नित्यं एवाहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं नाऽऽसीः किं त्वासीरेव । तथा नेमे जनाधिपा नाऽऽसन्निकं त्वासन्नेव । तथा न चैव न भविष्यामः, किं तु भविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्पर-
मुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदा-
नुवृत्त्या बहुवचनं नाऽऽत्मभेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह—

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देहिन इति । देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनी देहवदात्मनोऽस्मिन्वर्त-
माने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था यौवनं यूनो
भावो मध्यमावस्था जरा दयोहानिर्जीर्णावस्थेत्येतास्तिष्ठोवस्था अन्योन्यविल-
क्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थापज्जनने नोपज्जननमात्मनः
किं तर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तथा तद्वदेव देहा-
दन्यो [देहो] देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवाऽऽत्मन इत्यर्थः ।
धीरो धीमास्तत्रैवं सति न मुह्यति न मोहमापाद्यते ॥ १३ ॥

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मेति विजान-
तस्तथाऽपि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते
सुखवियोगनिमित्तो दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्जुनस्य वचन-
माशङ्क्याऽऽह—

मात्रास्पर्शार्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

मात्रास्पर्शा इति । मात्रा आभिर्भियन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि,
मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं
सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः,

१ ख. ग. 'षु घटादिषु वियदिव ति' । २ ग. ग. च. झ. 'त्यमेवा' । ३ झ. त्यभि-
प्रायः । दे' । ४ ख. ग. 'जने' । ५ ख. ग. 'जनः' । ६ क. झ. 'स्यैवेकसा दि' । ७ ग. ग.
'त्मनि ना' । घ. 'त्मनो ना' । च. 'त्मना' । ८ ख. ग. घ. झ. 'ति जा' । ९ क. ग. 'तो
मोहो दुः' । १० क. 'योगादिनि' ।

मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं कदाचित्मुखं कदाचिद्दुःखं तथो-
ष्णमप्यनियतरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचरतोऽतस्ताभ्यां
पृथक्शीतोष्णयोर्ग्रहणम् । यस्मात्ते मात्रास्पर्शादय आगमापायिन आगमापाय-
शीलास्तस्मादनित्या अतस्ताञ्शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रसहस्व तेषु हर्षं विषादं
च मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

शीतोष्णादीन्सहतः किं स्यादिति शृणु—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

यं हीति । यं हि पुरुषं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं
सुखदुःखमाप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति
नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताः शीतोष्णादयः स नित्यात्मदर्शननिष्ठो द्वंद्वसहिष्णु-
रमृतत्वायामृतभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात्—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

नासत इति । नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते
नास्ति भावो भवनमस्तिता । न हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं
वस्तु संभवति ।

विकारो हि सः । विकारश्च व्यभिचरति, यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा
निरूप्यमाणं मृद्वथतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणा-
नुपलब्धेरसन् । जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः । मृदादिकारणस्यैव च
तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे च सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत् ।
न, सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभि-

१ क. ग. च. 'त्या उत्पत्तिविलयरूपत्वाद्भूत' । २ ख. ग. च. झ. यं पुं । ३ क.
'त्या नित्यस्वरूपद' । ४ घ. 'त्मस्वरूपद' । ५ क. ख. ग. च. झ. 'क्षयेत्यर्थः । क' । ६ ख.
ग. 'क्तं स्यादस्मा' । ७ क. 'ति । अस' । ८ घ. 'क्षुणादिनि' । ९ क. 'ब्धेः कार्यं य घटादेर्मु' ।
घ. 'ब्धेः कार्यस्य मु' । १० क. 'स्य तत्कारणस्य च ।

चरति तत्सत्, यद्विषया बुद्धिर्व्यभिचरति तदसदिति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धीं सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे ।

न नीलोत्पलवत्सन्धटः सन्धटः सन्दृशीति । एवं सर्वत्र । तथोर्बुद्धयोर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सदबुद्धिः । तस्माद्घटादिबुद्धि-विषयोऽसन्व्यभिचारात्, न तु सदबुद्धिविषयोऽव्यभिचारात् । घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सदबुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत् । न, पटादावपि उद्बुद्धिदर्शनात् । विशेषणविषयैव सा सदबुद्धिः । सदबुद्धिर्बुद्धिर्घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेत् । न, पटादावदर्शनात् ।

सदबुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेत् । न, विशेष्याभावात् । सदबुद्धिर्विशेषणविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात्, नतु पुनः सदबुद्धेर्विषयाभावात् । एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेत् । नेदमुदकमिति मरीच्यादावैन्यतरां भावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेर्द्वन्द्वस्य च सकारणस्यासतो न विद्यते भाव इति ।

तथा सत्तत्त्वाऽऽत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्य-वोचाम । एवमात्मानात्मनोः सदसतोरुभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति त्वनयोर्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः । तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तद्द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिभिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्वंद्वानि विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्याऽवभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

किं पुनस्तद्यत्सदेव सर्वदैवास्तीति, उच्यते—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टं शीलमस्येति । तुर्लब्धोऽसतो

१ क. ख. ग. घ. 'बुद्धिरतोऽपि न विनश्यति । अथ स' । २ क. घ. 'त' । न तद्विद् ।
३ ख. ग. 'वत्यन्ताभा' । ४ झ. 'रात्यन्ताभा' । ५ ग. घ. 'त आत्मनश्चाभा' । घ. च. 'त आत्म' । ६ व. च. झ. 'ष्णादींस्तितिक्ष' । ७ ख. ग. व्यवस्थ' । ८ क. 'शब्दः स' ।

विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । किं येन सर्वमिदं जगत्तत् व्योप्तं सदा
 ख्येन ब्रह्मणा साक्षाशमाकाशेनैव घटादयः । विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्य
 न व्येति, उपचयापचयौ न यातीत्यव्ययं तस्याव्ययस्य । नैतत्सदाख्यं ब्रह्म
 स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति निरवयवत्वाद्देहादिवत् । नाप्यात्मीयेनाऽऽ-
 त्मीयाभावाद्यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वेवं ब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य
 ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित्कर्तुमर्हति न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीश्व-
 रोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् ॥ १७ ॥

किं पुनस्तदसद्यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति । उच्यते—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

अन्तवन्त इति । अन्तवन्तोऽन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तो यथा
 मृगतृष्णिकोदकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्यो
 अन्तस्तथेमे देहाः स्वप्रमायादेहादिवच्चान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिणः शरीर-
 वतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः । नित्य-
 स्यानाशिन इति न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविधत्वाद्धोके नाशस्य च । यथा
 देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विद्यमानोऽप्यन्यथापरिणतो व्याध्या-
 दियुक्तो जातो नष्ट उच्यते । तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेना-
 संबन्धोऽस्येत्यर्थः ।

अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्मा भूदिति नित्यस्या
 नाशिन इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः ।
 नन्वागमेनाऽऽत्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिनां च पूर्वम् । न, आत्मनः । स्वतः-
 सिद्धत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति । न हि
 पूर्वमित्थमहमित्यात्मानमप्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न ह्यात्मा नाम
 कस्यचिदप्रसिद्धो भवति ।

शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणमतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणत्व-

१ क. व. व्याप्तमा° । २ ख. ग. °णाऽऽनाशे° । ३ ख. ग. अन्तो वि° । ४ क. व.
 ख. °ष्णिकादौ । ५ ख. ग. ध. च. झ. °स्यान्त° । ६ ख. ग. तथा धननाशेऽप्येवम् । तत्रा° ।
 ७ क. ख. झ. °दनि° । ८ च. झ. °स्येत्येतत् । न° । ९ ख. ग. °ना चेति चेन्न पूर्वमात्म° ।
 १० क. च. न. पूर्वमात्म° । ११ क. झ. °त्मानं प्र° ।

मात्मनि प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः—“ यत्साक्षाद-
परोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः ” इति । यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चाऽऽत्मा
तस्माद्युध्यस्व युद्धादुपरमं मा कार्षीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते ।
युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूष्णीमास्ते तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनय-
नमात्रं भगवता क्रियते । तस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः ॥ १८ ॥

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकामित्येतस्यार्थस्य
साक्षिभूते ऋचावानिनाय भगवान् । यैस्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्य-
न्तेऽहमेव तेषां हन्तेत्येषा बुद्धिर्मृषैव ते । कथम्—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

य एनमिति । य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति जानाति हन्तारं हननक्रियायाः
कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते हतं देहहने हतोऽहमिति हननक्रियायाः कर्मभूतं,
तावुभौ न विजानीतो न ज्ञातवन्तावविवेकेनाऽऽत्मानमहंप्रत्ययविषयं, हन्ताऽहं
हतोऽस्म्यहमिति हेहहनेनेनाऽऽत्मानमहंप्रत्ययविषयं यौ विजानीतस्तावात्मस्व-
रूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न
हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

कथमविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः—

न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ॥

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

न जायते नोत्पद्यते जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया नाऽऽत्मनो निश्चय इत्यर्थः ।
न म्रियते वा । वाशब्दश्चार्थः । न म्रियते चेत्यन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया

१ क. ख. ग. घ. झ. 'त्मनः प्र' । २ ख. ग. घ. च आत्मेति । ३ क. ख. ग. घ.
'स्तेऽतस्तस्य । ४ ख. ग. घ. 'स्य प्र' । ५ व. यस्त्वं । च. यन्मन्य' । ६ ख. ग. 'मेधां ।
७ ख. ग. 'व । क' । ८ ख. ग. घ. 'तोऽवि' । ९ च. झ. 'त्मनं ह' । १० घ. झ. 'नन
आत्मा' । ११ क. 'त्मानं य' । १२ ख. ग. च. झ. 'र्ता न । १३ क. झ. न च ह' ।

प्रतिषिध्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत इत्येवम् । यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चादभविताऽभावं गन्ता न भूयः पुनस्तस्मान्न म्रियते । यो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके । वाशब्दान्नशब्दाच्चायमात्माऽभूत्वा भविता वा देहवन्न भूयः पुनस्तस्मान्न जायते । यो ह्यभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्माऽतो न जायते । यस्मादेवं तस्मादजो यस्मान्न म्रियते तस्मान्नित्यश्च ।

यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति तथाऽपि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव तदर्थैः प्रतिषेधः कर्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना । शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते शाश्वद्भवः शाश्वतः । नापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वान्निर्गुणत्वाच्च नापि गुणक्षयेणापक्षयः । अपक्षयविपरीताऽपि वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपक्षीयते स वर्धतेऽभिनव इति चोच्यते । अयं त्वात्मा निरवयवत्वात्पुराऽपि नव एवेति पुराणो न वर्धत इत्यर्थः । तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै न विपरिणम्यत इत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य संबन्धः ॥ २० ॥

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्ष च न भवतीति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यनेनाविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं न पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

वेदाविनाशिनमिति । वेद विजानात्यविनाशिनमन्त्यभावविकाररहितं नित्यं हन्तारमरहितं नो वेदेति संबन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्ष-

अथैवं जन्मरहितमव्ययमपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति । कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति । न कथंचित्कंचिद्वान्ति न कथंचित्कंचिद्घातयतीत्युभयत्राऽऽक्षेप एवार्थः प्रश्नार्थासंभवात् । हेत्वर्थस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवतः । हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेन । विदुषः कं कर्मासंभवे हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्याक्षिपति भगवान्कथं स पुरुष इति ।

ननूक्त एवाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः, सत्यमुक्तो न तु स कारणविशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियादात्मन इति । न ह्यविक्रियं स्थाणुं विदितेषतः कर्म न संभवतीति चेत्, न । विदुष आत्मत्वात् । न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यादसंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासंभवादाक्षेपो युक्तः कथं स पुरुष इति । यथा बुद्ध्याद्याहतस्य शब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एव सन्बुद्धिदृश्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धाऽऽत्मा कल्प्यते, एवमेवाऽऽत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्ययाऽसत्यरूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एवाऽऽत्मा विद्वानुच्यते । विदुषः कर्मासंभववचनाद्यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ।

ननु विद्याऽध्यविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवद्विद्याविधानानर्थक्यत्वात् । तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते । न, अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्ताऽहं मम कर्तव्यमित्येवंप्रकारविज्ञानवतोऽविदुषो यथाऽनुष्ठेयं भवति न तु तथा न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति । किंतु नाहं कर्ता न भोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादन्यन्नोत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते । यः पुनः कर्ताऽहमिति वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्यंभाविनी बुद्धिः

१ क. ग. च. झ. 'मजमव्ययं जननापक्ष' । २ ख. ग. 'चिदा घात' । च. झ. 'चिदा' । ३ ख. ग. च. झ. 'श्राप्त' । ४ ख. ग. घ. 'र्थस्याविक्रियत्वस्य तु' । झ. 'र्थस्याविक्रियत्वस्य सर्वप्रतिषेधसमानत्वा' । ५ क. ख. भगवता । ६ क. नन्वावि । ७ क. 'द्यत इति चेन्न, अ' । ८ घ. च. 'त्यादात्मात्म' । ९ ग. झ. 'त्यादिज्ञानमात्मै' । १० ग. घ. झ. 'तृत्वज्ञा' । घ. झ. 'नोपपद्य' ।

स्यात्तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि । स चाविद्वान्— ‘उभौ तौ न विजानीतः’ इति वचनात् । विशेषितस्य च विदुषः कर्माक्षेपवचनात्कथं स पुरुष इति । तस्माद्विशेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मृमुक्षोश्च सर्वकर्म-संन्यास एवाधिकारः । अत एव भगवान्भारायणः सांख्यान्विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति—‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन (ण) योगिनाम्’ इति । तथा च पुत्रायाऽऽह भगवान्व्यासः—‘द्वाविमावथ पन्थानौ’ इत्यादि ।

तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेति । एतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान् । अतस्त्वविदहंकारविमूढात्मा कर्ताऽह-मिति मन्यते, तत्त्ववित्तु, नाहं करोमीति । तथा च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्त इत्यादि ।

तत्र केचित्पाण्डितमन्या घटन्ति जन्मादिषड्भौवविक्रियारहितोऽविक्रियोऽ-कर्तृकोऽहमात्मेति न कस्यचिज्ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन्सति सर्वकर्मसंन्यास उप-दिश्यते । न न जायत इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यात् । यथा च शास्त्रोपदेशसा-मर्थ्याद्धर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तृश्च देहान्तरसंबन्धिज्ञानं चोत्पद्यते, तथा शास्त्रात्तस्यै-वाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वात्कर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्माञ्चोत्पद्यत इति प्रष्टव्यास्ते । करणागोचरत्वादिति चेन्न, मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशंशमद-मादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् । तथा च तदधिगमायानुमान आगमे च सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसंमेतत् । ज्ञानं चोत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं बाधत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्चाज्ञानं दर्शितं हन्ताऽहं हतोऽस्मीत्युभौ तौ न विजानीत इति । अत्र चाऽऽत्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितम् ।

तच्च सर्वक्रियास्वापि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वा-दात्मनः । विक्रियावान् हि कर्ताऽऽत्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति कुर्विति । तदेतद्विशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रति-पेधति भगवान्विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनं कथं

१ क. घ. च. °णि संभवन्ति । स । २ घ. झ. °विदुः । ३ घ. °तस्य विदुः । ४ ख. ग. °द्विविक्रियाभावः । ५ क. तत्र । ६ क. °र्थक्यमसङ्गात् । ७ क. ख. ग. °लोपपद्य । ८ ख. ग. °तेः । तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थमनोवृत्तावभिव्यक्तं ब्रह्मात्मैकत्वं सविकल्मष्यवहारगोचरमित्यर्थः । शा° । ९ क. च. °शजनितां । १० क. °समात्रमे । ११ घ. °त्वादेवाऽऽत्म° ।

स पुरुष इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिकार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानामिति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना ।

ननु मनसेति वचनाच्च वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति चेन्न, सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न, मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाकायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाकायकर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेदिति चेन्न, नैव कुर्वन्न कारयन्निति विशेषणात् । सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतो न जीवत इति चेन्न, नवद्वारे पुरे देहास्त इतिविशेषणानुपपत्तेः ।

न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देह आसनं संभवति । अकुर्वतोऽकारय-
तश्च देह संन्यस्येति संबन्धो न देह आस्त इति चेन्न, सर्वत्राऽऽत्मनोऽविक्रिय-
त्वावधारणात् । आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य ।
संपूर्वस्तु न्यासशब्दस्त्यागार्थो न निक्षेपार्थः । तस्माद्गीताशास्त्र आत्मज्ञानवतः
संन्यास एवाधिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्श-
यिष्यामः ॥ २१ ॥

प्रकृतं तु वक्ष्यामः, तत्राऽऽत्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्किमिवेत्युच्यते—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

वासांसीति । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके
विहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि
तथा तद्देव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि
देहात्मा पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

कस्मादविक्रियं एवेति । आह—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वा-
न्नावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राण्यस्यादीनि । तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न
भस्मी करोति । तथा नैनं क्लेदयन्त्यापः । अपा हि सांवयवस्य वस्तुन आर्द्रा-
भावकरणेनावयवविश्लेषापापादने सामर्थ्यं तन्न निरवयव आत्मनि संभवति ।
तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुरेन स्वात्मानं न शोषयति मारु-
तोऽपि ॥ २३ ॥

यत एवं तस्मात्—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

अच्छेद्योऽयमिति । यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतान्येनमात्मानं नाशयितुं
नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यो नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुः स्थाणुरिव स्थिर
इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरंतनो न कारणात्कुतश्चिन्नि-
ष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकाणां पौनरुक्त्यं चोदनीयम् । यत एकैव
श्लोकेनाऽऽत्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं ' जायते म्रियते वा ' इत्यादिना ।
तत्र यदेवाऽऽत्मविषयं किंचिदुच्यते तदेतस्माच्छ्लोकार्थाभातिरिच्यते किंचि-
च्छब्दतः पुनरुक्तं किंचिदर्थत इति । दुर्वोधत्वादात्मप्रस्तुतः पुनः पुनः प्रसङ्ग-
मापाद्य शब्दान्तेरण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः कथं नु नाम संसा-
रिणामव्यक्तं तत्त्वं बुद्धिगोचरतामापन्नं सत्संसारनिवृत्तये स्यादिति ॥ २४ ॥

किं च—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकरणाविषयस्त्वाङ्ग व्यञ्ज्यत इत्यव्यक्तोऽ-
यमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽयम् । यद्दीन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चिन्ताविषयत्व-

मापद्यतेऽयं त्वात्माऽनिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः । अविकार्योऽयम् । यथा क्षीरं दध्यातश्चनादिना विकारि न तथाऽयमात्मा । निरवयवत्वाच्चाविक्रियः । न हि निरवयवं किञ्चिद्विक्रियात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैवमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि हन्ताऽहमेवां मयेमे हन्यन्त इति ॥ २५ ॥

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथाऽपि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्य-
जातं लोकप्रसिद्धया प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति मन्यसे ।
तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति । तथाऽपि तथाभा-
विन्यण्यात्मनि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतो जन्मनाशवतो नाश-
क्षेत्येताववश्यंभाविनाविति ॥ २६ ॥

तथा च सति—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

जातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युर्मरणं ध्रुवं
जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे
न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

कार्यकरणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं यतः—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां भूतानां
पुत्रभिन्नादिकार्यकरणसंघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः ।
उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाव्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तम-

१ क. ख. ग. अत एवावि । २ व. विकुरुते । ३ ख. ग. व. 'रि' अये नि । ४ ग.
च, 'सि' ॥ २७ ॥ यद्यपि आत्मनि शोको न युक्तस्तथाऽपि का । ५ क. व. झ. 'र्थकार' ।
६ क. ख. ग. व. झ. 'र्थकार' ।

दर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव
प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।

तथा चोक्तम्—“ अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।

नासौ तव न तस्य त्वं दृष्टा का परिदेवना ” ॥ इति । तत्र का
परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते ।
कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मैति । आह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

आश्चर्यवदिति । आश्चर्यवदाश्चर्यमदृष्टमद्भुतमकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यमा-
श्चर्यवदाश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेनं ब्रूदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्टोक्तर्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् । अथ
वा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो ब्रूदति यश्च शृणोति सोऽनेक-
सहस्रेषु कश्चिदेव भवति । अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्ब्रूते—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

देहीति । *सर्वस्य प्राणिजातस्य देहवध्यमानेऽप्ययं देही न बध्यो यस्मात्त-
स्माद्धीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

* इतः पूर्वं क. ख. ग. पुस्तकेषु ‘ देही शरीरी नित्यं सर्वदा सर्वावस्थास्वबध्यो निर-
वयवत्वान्नित्यत्वाच्च तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्थावरादिषु स्थितोऽपि ’
इत्यधिकं भाष्यं दृश्यते ।

१ ख. ग. घ. ङ. गत इ° । २ क. च. °स्मेत्यत आ° । ३ क. °दृष्टपूर्वम्° । ख. ग. °दृष्ट-
पूर्वम्° । ४ ख. ग. °र्थमि° । ५ ख. ग. च. ङ. °देव व° । ६ क. ख. ग. °क्त्वाऽप्यात्मानं° ।
७ इ. च. ङ. °र्थ उपसंहियते ।

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको मोहो वा न संभवतीत्युक्तं, न केवलं पर-
मार्थतत्त्वापेक्षायामेव किं तु—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं न विक-
म्पितुं प्रचलितुं नार्हसि स्वाभाविकाद्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं
पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं परं धर्म्यं तस्माद्धर्म्या-
द्युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यमिति । उच्यते—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

यदृच्छयेति । यदृच्छया चाप्रार्थितयोपपन्नमागतं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्धाटितं
ये तदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रिया हे पार्थ किं न सुखिनस्ते ॥ ३२ ॥

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि—

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्ततस्तद-
करणात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापम-
वाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिश्चिद्यते ॥ ३४ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तत्राव्ययां दीर्घकालाम् । धर्मात्मा

१ क. ख. ग. घ. ङ. 'तमागतमुपपन्नं स्व' । २ अ. 'द्वितमाद्ध' । ३ क. 'तं य एत' ।
ख. ग. 'तं यत्तद्' । ४ क. ख. ग. 'तं विहितं स' । ५ घ. 'मर्मादनि' । ६ घ. 'ति च युद्ध
भू' । ७ क. 'पि युद्धे भू' ।

शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । संभावितस्य चाकीर्तिर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

किंच—

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

भयादिति । भयात्कर्णादिभ्यो रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तायिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः । येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥ ३५ ॥

किंच—

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादानवक्तव्यवादांश्च बहून्नेकप्रकारान्वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयतन्तस्तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवैचादियुद्धनिमित्तम् । तस्मात्ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखाद्दुःखतरं नु किम् । ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

युद्ध पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हतः सन्स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा वा कर्णादीञ्शूरान्भोक्ष्यसे महीम् । उभयथाऽपि तव लाभ एवेत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयो जेष्यामि शत्रून्मारिष्यामि वेति निश्चयं कृतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्रै युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावैकृत्येतत् ।

१ क. झ. 'अर्थं तस्मात्' । २ ख. ग. 'वचनधादिभ्यु' । ३ ख. ग. च. झ. 'त्र स्व' । ४ क. ख. ग. 'ब्रूयक' ।

तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व ।
नैवं युद्धं कुर्वन्पारमवाप्स्यसीत्येष उपदेशः प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः श्लोकै-
रुक्तो न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं तच्चोक्तमुपसंहियत एषा
तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषयवि-
भाग उपनिष्ठाज्ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन (ण) योगिनामिति निष्ठा-
द्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तित्येत-
आह—

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

एषा त इति । एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये
बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणम् । योगे तु तत्प्राप्त्यु-
पाये निःसङ्गतया द्वंद्वग्रहाणपूर्वकमीश्वराराधनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधि-
योगे चेवामनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थं बुद्ध्या
यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मब-
न्धस्तं प्रहास्यसीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

किंचान्यत्—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

नेहाभीति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रार-
म्भस्तस्य नाशो नास्ति । यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफ-
लत्वमित्यर्थः । किंच नापि चिकित्सावत्प्रत्यवायो विद्यते । किं तु भवति ।
स्वल्पमप्यस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः संसारभयाज्जन्ममरणा-
दिलक्षणात् ॥ ४० ॥

१ क. च. °फलम् । २ ख. ग. ड. च. झ. °संहत्येषा । ३ ख. ग. झ. °ते शा°
४ घ. °त्यभिप्रायेणाऽऽह । ५ व. °ते भवति । किंतु स्व° । ६ ग. °स्य ध° ।

येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा —

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

व्यवसायेति । व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावैकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धि-
शाखाभेदस्य बाधिका सम्यक्प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन ।
याः पुनरितरा बुद्धयो यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपारोऽनुपरतः
संसारो नित्यप्रतता^१ विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चो-
परतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमते । ता बुद्धयो बहुशाखा बहुव्यः शाखा
यासां ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः
केषामव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥

यामिति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमानां
श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । केऽविपश्चितोऽल्पमेध-
सोऽविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादरता बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेद-
वाक्येषु रता हे पार्थ नान्यत्स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्ती-
त्येवंवादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

ते च—

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

कामात्मान इति । कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः ।
स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधाना
जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्मफलं
तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते । क्रियावि-
शेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषास्ते बहुला यस्यां वाचि तां

स्वर्गपशुपुत्राद्यर्था यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते । भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगैश्वर्यं च भोगैश्वर्यं तयोर्गतिः प्राप्तिर्भोगैश्वर्यगतस्तां प्रति साधन-भूता ये क्रियाविशेषास्तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

तेषां च—

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यमैश्वर्यं चेति भोगैश्वर्य-योरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचाऽपहृतचेतसामाच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तः-करणं बुद्धिस्तस्मिन्समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

य एवं विवेकबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मनाम्—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वंद्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भवेत् । त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदासत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा निर्योगक्षेमोऽनुपात्त-स्योपादानं योगः उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दु-ष्करेत्यतो निर्योगक्षेमो भव । आत्मवानप्रमत्तश्च भव । एष तवोपदेशः स्वधर्म-मनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्तिकमर्थं तानीश्वरायेत्यनुष्ठीयन्त इति, उच्यते शृणु—

यावानर्थं उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

यावानिति । यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नोदके यावा-

न्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोऽर्थः सर्वतः संप्लुतो-
दकं तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावांस्तावत्परिमाण एव
संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत्कर्मफलम् । सोऽर्थो ब्राह्मणस्य
संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थो विज्ञानफलं सर्वतःसंप्लुतोदकस्था-
नीयं तस्मिस्तावानेव संपद्यते तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च
प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदेति श्रुतेः । ‘ सर्वं कर्माखिलम् ’ इति च
वक्ष्यति । तस्मात्प्राज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानी-
यमपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

तव च—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च कर्म कुर्वतो
मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत्कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थाया-
मित्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्यात्, एवं मा
कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफल-
स्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति मा
ते तव सङ्गोऽस्त्वकर्मण्यकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

योगस्थ इति । योगस्थः सन्कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं तत्रापीश्वरो मे
तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्व-
शुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिस्तद्विपर्ययजाऽसिद्धिस्तयोः सिद्ध्यसिद्धयोरपि
समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगो यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव

१ क. ‘केऽपि योऽर्थस्तावां’ । च. झ. ‘के योऽर्थस्तावां’ । २ व. च. ‘वांस्तत्प’ । ३ क.
ग. घ. च. झ. ‘र्थः’ । यथा कृताय विजितायाधेयाः संयन्त्येवमेनं स’ ४ ख. ग. घ. स्यात् ।
५ क. ख. ग. झ. ‘दि १’ ।

तत्सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मैतस्मात्कर्मणः—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

दूरेणेति । दूरेणातिविप्रकर्षेण ह्यवरं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धि-
योगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वाद्धनंजय । यत एवं योगवि-
षयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारण-
मन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः
कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः “ यो वा एतदक्षरं गार्ग्य-
विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः ” इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

समत्वबुद्धियुक्तः सन्स्वधर्ममनुतिष्ठन्यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तो जहाति
परित्यजतीहास्मिँल्लोक उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण
यतस्तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगो हि कर्मसु कौशलं
स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्धयसिद्धयोः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचे-
तस्तया तत्कौशलं कुशलभावः । तद्धि कौशलं यद्वन्धस्वभावान्यपि कर्माणि
समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निवर्तन्ते । तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥ ५० ॥

यस्मात्—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वेति व्यवहितेन संबन्धः । इष्टानि-

१ ख. ग. कर्मैकमेतं । २ घ. 'रेण वि' । ३ झ. 'णात्यन्तवि' । ४ च. 'वेणात्यन्तमेव
ह्य' । झ. 'वेणात्यन्तमेवाधममेव' । ५ घ. ख. ग. 'वरमवरं वरमधर्मं नि' । ६ क. झ. 'त्वक-
र्मवि' । ७ ख. ग. 'युक्तः स ज' । ८ ङ. ख. ग. 'न्धनव' ।

ष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जानं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मा-
त्फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ता जन्मैव
बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः पदं
परमं विष्णोर्भोक्षारूपं गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथवा बुद्धि-
योगाद्धनंजयेत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीया कर्मयो-
गजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धिर्दर्शिता साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात्
॥ ५१ ॥

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यत इत्युच्यते—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

यदेति । यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं
कालुष्यं येनाऽऽत्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवृ-
र्तते तत्तत्र बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति शुद्धिभावभाष्यतस्य इत्यर्थः ।
तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्त्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा
श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं पर-
मार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत्तच्छृणु—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिभिः
श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तत्र बुद्धिर्यदा
यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवार्जिता सती
समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् । अचला
तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं तदा तस्मिन्काले योगमवाप्स्यसि
विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुधुत्सयां—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स स्थित-
प्रज्ञस्तस्य का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य
समाधौ स्थितस्य केशव । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत । किमा-
सीत ब्रजेत किम् । असन्नं ब्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षण-
मनेन श्लोकेन पृच्छति ॥ ५४ ॥

यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन
(ण) तयोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञ-
लक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि
तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि साधनानि
लक्षणानि च भवन्ति तानि—

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

श्रीभगवानुवाच प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा
यस्मिन्काले सर्वान्समस्तान्कामानिच्छाभेदान्हे पार्थ मनोगतान्मनसि प्रविष्टा-
न्हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधारणनिमित्तशेषे
च सत्पुन्यप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते—आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप
एवाऽऽत्मना स्वेनैव बाह्याभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मा-
दलंप्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिताऽऽत्मानात्मविवेकज्ञा प्रज्ञा यस्य स
स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यास्यात्माराम आत्म-
क्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

किं च—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुःखेष्विति । दुःखेष्वध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रक्षुभितं दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनु विवर्धते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधो रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदोच्यते ॥ ५६ ॥

किं च—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वप्यनभिस्नेहोऽभिस्नेहवर्जितस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ५७ ॥

किं च—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

यदा संहरते इति । यदा संहरते रुम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशो यथा कूर्मो भयान्स्वान्दङ्गान्युपसंहरति सर्वत एव ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्माङ्गानीव संहियन्ते नतु तद्विषयो रागः, स कथं संहियत इति । उच्यते—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

विषया इति । यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रि-

१. इ. 'षु नो' । २. ग. 'रति चा' । ३. घ. 'णि कू' । ४. ख, ग, घ. च.

स. कूर्मोऽङ्गानीव ।

याण्यथवा विषया एव निराहारस्यानाहियमाणविषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य
मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यस्तं वर्ज-
यित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः स्वरसेन प्रवृत्तो रसिको रसज्ञ इत्यादिदर्श-
नात् । सोऽपि रसो रञ्जनरूपः सूक्ष्मोऽस्य यतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्टो-
पलभ्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते निर्वाजं विषयविज्ञानं संपद्यत इत्यर्थः ।
नासति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः
स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदाविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयित-
व्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

यतत इति । यततः प्रयत्नं कुर्वतोऽपि हि यस्मैत्कौन्तेय पुरुषस्य विप-
श्चितो मेधाघिनोऽपीति व्यवहितेन संबन्धः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशी-
लानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्त्याकुली कुर्वन्ति । आकुलीकृत्य च
हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनो यतस्त-
स्मात् ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

तानीति । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समा-
हितः सन्नासीत । मत्परोऽहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो
नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः । एवमासीनस्य यतेर्वशे हि यस्येन्द्रियाणि
वर्तन्तेऽभ्यासैर्बलात्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

ध्यायत इति । ध्यायतश्चिन्तयतो विषयाञ्शब्दादिविषयविशेषाना-
लोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिस्तेषु विषयेषूपजायते ।

१ य च. 'तो हि । २ घ. च. झ. 'स्मादपि कौन्ते' । ३ घ. 'म्य वशीकृत्य यु' ।
४ क. ख. ग. 'सवशात्' ।

सङ्गात्प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामस्तृप्या । कामात्कुतश्चित्प्रतिहतात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः । क्रुद्धो हि संमूढः सन्नुरूपयाक्रोशति । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धेर्नाशः । कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यताऽन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति । तावदेव हि पुरुषो यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविषयविवेकयोगं तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवत्यन्तस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानमथेदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते—

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

रागद्वेषेति । रागद्वेषवियुक्तै रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ । तत्पुरःसरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी । तत्र यो मुमुक्षुर्भवति । स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्नुपलभमान आत्मवश्यैरात्मनो वश्यानि वशीभूतानि तैरात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छातो विधेय आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते—

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

प्रसाद इति । प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य यतेरूपजायते । किंच प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठत आकाशमिव परि समन्तादवतिष्ठत आत्मस्वरूपेणैव निश्चली भवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः

कृतकृत्यता यतस्तस्माद्गोद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः
समाचरोदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

सेयं प्रसन्नता स्तूयते—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः । बुद्धिरात्मस्वरूप-
विषयाऽयुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य । न चास्त्ययुक्तस्य भावनाऽऽत्मज्ञाना-
भिनिवेशः । तथा न चास्त्यभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिरुपशमः ।
अशान्तस्य कुतः सुखम्, इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्या तत्सुखं
न विषयविषया तृष्णा, दुःखमेव हि सा, न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमा-
त्रमप्युपपद्यतइत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां
यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनोऽस्य यतेर्ह-
रति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकज्ञां नाशयति । कथं, वायुर्नावमिवाम्भस्युदके जिग-
मिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयत्येवमात्माविषयां प्रज्ञां हृत्वा
मनो विषयविषयं करोति । यततो ह्यपीत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकधोपपत्तिमुक्त्वा
तं चार्थमुपपाद्योपसंहरति ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात्—

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

तस्माद्यस्य यतेर्ह महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदै-
रिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता .. ६८ ॥

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्या-
विद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते । अविद्यायाश्च विद्याविराधान्नित्यत्तिरि-
त्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

या निशेति । या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभावत्वा-
त्सर्वेषां भूतानां सर्वभूतानाम् । किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा
नक्तंचराणामहरेव सदन्येषां निशा भवति तद्वन्नक्तंचरस्थानीयानामज्ञानां सर्व-
भूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वमगोचरत्वादतद्बुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थत-
त्त्वलक्षणायामज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवाञ्छितेन्द्रियो
योगीत्यर्थः ।

यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रती-
त्युच्यन्ते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशाऽविद्यारूपत्वात्परमा-
र्थतत्त्वं पश्यतो मुनेः । अतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते न विद्यावस्था-
याम् । विद्यायां हि सत्यामुदिते सवितरि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्य-
विद्या । प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा
सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोप-
पत्तिः । प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्मेति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते
नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति ।

यस्य पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञानं तस्याऽऽत्मज्ञस्य
सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति—‘तद्बुद्धय-
स्तदात्मानः’ इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारम् । तत्रापि प्रवर्तकप्रमा-
णाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न स्वात्मविषयत्वादात्मज्ञानस्य नह्यात्मनः
स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षताऽऽत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाण-
त्वस्य । नह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेथैव्यवहारः संभवति ।
प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव चाप्रमाणी भवति

१ क. ख. ग. च झ. ‘निद्रायां’ । २ ख. ग. झ. ‘च्यन्ते यं’ । ३ व. तस्यां । ४ °त्तिः।
यथा भोक्तृवार्तिके—उत्पत्तातद्वैश्वर्यवद्विद्या किं करिष्यति । प्र° । ५ क. ख. ग. °स्य तु पु° ।
६ क. °वृत्तेरनु° । ७ क. ख. ग. °त्मविज्ञा° । ८ घ. च. झ. °पेक्षाऽऽत्म° । ९ घ. °मयादिभ्य° ।

स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वाददर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मान्नाऽऽत्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

त्रिदुषस्त्यक्तषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यत्तेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकाभी ॥ ७० ॥

आपूर्येति । आपूर्यमाणमद्विरचलप्रतिष्ठमचलतया प्रतिष्ठं स्वस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्कामा विषयसंनिधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं पुरुषं समुद्रमिवाऽऽपोऽविर्कुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति स शान्तिं मोक्षमाप्नोति नेतरः कामकाभी काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकाभी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान्यः संन्यासी पुमान्सर्वानि शेषतः कात्स्नर्येण चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः, निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सन्निर्रमः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जितः, निरहंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभवादनारहित इत्यर्थः, स एवंभूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणारूपांमधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

१ ल. ग. न. च. झ. 'ष्ठा यस्य । २ क. ख ग. यं स° । ३ घ. मुनि° । च यति° । ४ घ. 'र्वन्तं प्र° । झ. 'र्वत्यः प्र° । ५ घ. 'सी विद्वान्पुमा° । ६ च. सञ्चित्यभिप्रायः । नि° । ७ क. स्व-म. 'र्मम इति ममत्ववर्जितः श° । ८ झ. 'धासंबन्धादि° । ९ घ. च. झ. इत्येवम् । १० घ. झ. 'ति ॥ ७१ ॥ १ च. 'त्यभिप्रायः ॥ ७१ ॥

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-

र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एषा ब्राह्मीति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः सर्वं कर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां स्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायामन्तकालेऽप्यन्ते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृच्छति गच्छति किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकःचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभग-

वतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धौ भगवता निर्दिष्टे सांख्ये बुद्धि-
योगे बुद्धिरिति च । तत्र प्रजहाति यदा कामानित्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः
सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थ-
तोक्ता—एषा ब्राह्मी स्थितिरिति । अर्जुनाय च ‘ कर्मण्येवाधिकारस्ते ’ ‘ मा
ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ’ इति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान्योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव
श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान् ।

तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्ताय श्रेयार्थिने
यत्साक्षाच्छ्रेयःसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते
पारम्पर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुञ्ज्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽ-
र्जुनस्य । तदनुरूपश्च प्रश्नो ज्यायसी चेदित्यादिः । प्रश्नापाकरणवाक्यं च
भगवतोक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ।

केचित्चर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चाऽऽत्मना संबन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितस्तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति । कथं तत्र संबन्धग्रन्थे तावत्तर्वेपामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निरूपितोऽर्थ इत्युक्तं पुनर्विशेषितं च यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिषिद्धमितिह त्वाश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तत्कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भगवान्, श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ।

तत्रैतत्स्याद्गृहस्थानामेव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामित्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथं, सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति प्रतिज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयादाश्रमान्तराणाम् । अथ मतं श्रौतकर्मपेक्षयैतद्वचनं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षैतकर्मरहिताद्गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिद्धयत इति ।

तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्त कर्माविद्यमानवदुद्दिश्य ज्ञानादेव केकलादित्युच्यत इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं, गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिः शक्यमवधारयितुम् ।

किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्यूर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थस्यापीष्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः । अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षायोर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थस्याऽऽयासबाहुल्योच्छ्रैतं स्मार्तं च द्रुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् ।

अथ गृहस्थस्यैवाऽऽयासबाहुल्यकारणान्मोक्षः स्यान्नाऽऽश्रमान्तराणां श्रौतान्तिव्यकर्मरहितत्वादिति । तदप्यसत्, सर्वोपनिषत्स्वतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानादाश्रमविकल्पममुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः ।

सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः । न मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्या-
सविधानात् । “व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । तस्मात्संन्यासमेषां तपसा-
भितरिक्तमाहुः । न्यास एवात्यरेभ्यः” इति । “न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागो नैकेऽमृतत्वमानशुः” इति च । “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” इत्याद्याः ।

“त्यज धर्ममथर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज” ॥

“संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।

प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः” इति बृहस्पतिः ।

“कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः” ॥ इति शुकानुशासनम् ।

इहापि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादि । मोक्षस्य चाकार्यत्वान्मुमुक्षोः
कर्मानर्थक्यम् ।

नित्यानि प्रत्यवायपरिहार^१येभक्तुं प्रयानीति चेत्, न, असंन्यासिविषयत्वा-
त्प्रत्यवायप्राप्तेः । न ह्यश्रिकार्याद्यकरणात्संन्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं
शक्यो यथा ब्रह्मचारिणामसंन्यासिनामापि कर्मिणाम् । न तावन्नित्यानां कर्म-
मभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या कथमसतः सज्जा-
येतेत्यसतः सज्जन्यासंभवश्रुतेः ।

यदि विहिताकरणादसंभाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्वेदस्तदाऽनर्थकरो वेदोऽपि
माणमित्युक्तं स्यात्, विहितस्य करणाकरणयोर्दुःखमात्रफलत्वात् । तथा च
कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । न चैतदिष्टम् । तस्मान्न
संन्यासिनां कर्माण्यतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । ‘ज्यायसी चेत्कर्म-
णस्ते मता बुद्धिः’ इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च ।

यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन त्वयाऽनुष्ठे-
यमित्युक्तं स्यात्ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नो ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता

१ क. °त् । पुषेष्वाया वितैषणायाश्च लोपेष्वायाश्च व्यु° । २ व. च. ‘स्म. न्यास’ । ३ क.
ष. ‘द्या. श्रुतयः । त्य ४ । क. च. °मि तं त्यज । ५ धं °स्पृश्यापि वक्षं प्रनि । क° । ६ क.
°तिः । परमात्मनि यो रक्ते योऽरक्तेऽपरमात्मनि । संन्यासविनिर्मुक्तः स कैशं भोक्तुमर्हति । क° ।
७ क. च. इहा° । ८ ख. ग. शुद्धः । ९ घ. ‘सने । इ° । १० क. ख. ग. च. झ. ‘रार्थानी’ ।
११ क. घ. झ. ‘पि । न । १२ व. झ. ‘त्यानामकरणादभा° । १३ क. ‘कग युना च ° ।
१४ व. ‘समुच्चय’ ।

बुद्धिरिति । अर्जुनाय चेद्बुद्धिकर्मणी त्वयाऽनुष्ठेये इत्युक्ते या कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः । साऽप्युक्तैवेति ' तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ' इति प्रश्नो न कथंचनोपपद्यते । न चार्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति बलपयितुं युक्तं येन ज्यायसी चेदिति प्रश्नः स्यात् ।

यदि पुः रेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युपपन्नानुष्ठानं न संभवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्ततोऽयं प्रश्न उपपन्नो ज्यायसी चेदित्यादिः । अविवेकतः प्रश्नचलनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । न चाज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्प्यम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनाज्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात्केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च । ज्ञानकर्मणोरेकं वद निश्चित्येति चैकविधयैव प्रार्थनाऽनुपपन्नोभयोः समुच्चयसंभवे । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठासंभवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति ।

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात्ते तव मताऽभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे तर्देकं श्रेयःसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तकरणबुद्धेरनुपपन्नमर्जुनेन कृतं स्यान्न हि तदेव तस्मात्फलतोऽतिरिक्तं स्यात् । तथा कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां प्रतिपादयति तत्किं नु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वस्तत्किं तस्मात्कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च यदाह तच्च नोपपद्यते । अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगव-

१ क. इ युत्वाल्मो वा प्रश्नो वा न । ग. झ इत्युत्वाल्मो न । २ ग. झ. 'नस्य ज्या' ।

३ क. 'नि विवेकतः प्र' । ४ ग. झ. 'गिः । के' । ५ ग. च झ. 'थो. स' । ६ ग. ग. च. तदेकं ।

तोक्तोऽर्जुनेन चावधारितश्चेत्तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्यादि कथं युक्तं वचनम् ॥ १ ॥

किं च—

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवांस्तथाऽपि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीव । मम बुद्धिर्व्योमाहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वं तु कथं मोहयस्यतो प्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव मे ममेति । * त्वं तु भिन्नकृतकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे तत्रैवं सति तत्तयोरेकं बुद्धिं कर्म वेदमेवार्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्यवस्थानरूपमिति निश्चित्य वद ब्रूहि । येन ज्ञानेन कर्मणा वाऽन्यतरणेन श्रेयोऽहमाप्नुयां प्राप्नुयाम् । यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत्कथं तयोरेकं वेदेत्येकविषयैवार्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् । न हि भगवतोक्तमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्वक्ष्यामि नैव द्वयमिति । येनोभयप्राप्त्यसंभवमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनम्—

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन (ण) योगिनाम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । लोकेऽस्मिञ्चास्त्रानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायमाविष्कुर्वता प्रोक्तं मैत्रेया सर्वज्ञेश्वरेण हेऽनघापाप्यं । तत्र का सा द्विविधा निष्ठेत्याह— तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानामात्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां

पुस्तकेषु त्वं त्वित्यस्य स्थ ने तत्रेति वर्तते तदनुरोधेन टीकायां त्वं त्वितीतिप्रतीकस्थाने तत्रेतीति प्रतीकं कल्प्यम् ।

१ घ. 'नेनाष' । ख. ग. च. 'नेन वाऽव' । २ ख. ग. च. 'नभावं' । ३ क. 'स्त्रार्थानु' । ४ घ. झ. 'प' । का । ५ क. 'ह—ज्ञानेति' । तं । झ. 'ह ज्ञां' । ६ घ 'न ज्ञानयोगेन सां' ।

ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरि-
ब्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता, कर्मयोगेन(ण) कर्मैव योगः
कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन(ण) योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः । यदि चैकेन
पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्यानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं
वा गीतासु वेदेषु चोक्तं कथमिहार्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषक-
र्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् । यदि पुनर्जुनो ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमे-
वानुष्ठास्यत्यन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कैल्येत
तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान्कल्पितः स्यात् । तच्चायुक्तम् । तस्मात्-
त्कयाऽपि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः । यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं
बुद्धेस्तच्च स्थितमनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं
भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनैश्च भगवत एवमेवानुमतमिति गम्यते ॥ ३ ॥

मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीतिविषण्णमनसमर्जुनं कर्म नाऽऽरभ
इत्येवं मन्वानमालक्ष्याऽऽह भगवान्—न कर्मणामनारम्भादिति । अथ वा
ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वे सतीतरेत-
रानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थ-
हेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण, ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण
पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षेत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह भगवान्—

न कर्मणामनारम्भान्नैककर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यासनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

न कर्मणादनारम्भादप्रारम्भात्कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह
जन्मानि जन्मान्तरे वाऽऽनुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां
तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनाम्

“ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

* यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ”

* इदमर्थं 'ग. झ. पस्तम्भेषु न विद्यते ।

१ ख. ग. च. योग° । २ ख. ग. च. झ. ज्ञानकर्मद्व° । ३ ख. ग. च. झ. कल्पेत ।
४ ख. ग. घ. च. झ. °स्माच्च स° । ५ ख. सिन एवा° । झ. °सिनेवा । ६ घ. झ. °नाज्जग° ।

इत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञान-
योगेन निष्ठां निष्क्रियामात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत्, पुरुषो नाश्नुते न
प्राप्नोतीत्यर्थः ।

कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति दचनात्तद्विपर्ययात्तेषामारम्भान्नैष्क-
र्म्यमश्नुत इति गम्यते । कस्मात्पुनः कारणात्कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत
इति । उच्यते, कर्मारम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् । न ह्युपायमन्तरेणोपायप्राप्ति-
रस्ति । कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रति-
पादनात् । श्रुतौ तावत्प्रकृतस्याऽऽत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदानुपायत्वेन “ तमेतं
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन ” इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयो-
गोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च—

“ संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ” ।

“ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ” ।

“ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ” ।

इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । ननु च—“अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्य-
माचरेत् ” इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति लोके च
कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरमतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेणेति
प्राप्तमत आह—न च संन्यसनादेवेति । नापि संन्यसनादेव केवलात्कर्मपरि-
त्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति
न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मसंन्यासमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां
पुरुषो नाधिगच्छतीति हेतुकाङ्क्षायामाह—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु निष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

न हीति । न हि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचित्कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृ-
त्सन् । कस्मात्कार्यते हि यस्मादवश एव सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः
सत्त्वरजस्तमोगुणैः । अज्ञ इति वाक्यशेषो यतो वक्ष्यति—‘ गुणैर्यो न
विचाल्यते ’ इति सांख्यानां पृथक्करणादज्ञानाभेव हि कर्मयोगो न ज्ञानिनाम् ।

१ घ. झ. ‘म्भस्य नै’ । २ ख. ग. च झ. ‘त्वं नै’ । ३ क. ‘व केवल ज्ञाने’ । घ. ‘व
केवलात्सि’ । ४ घ. जातैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः । अ’ ।

ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतश्चलनाभावात्कर्मयोगो नोपपद्यते । तथा च व्याख्यातं वेदादिनाशिनमित्यत्र ॥ ५ ॥

यस्त्वनात्मज्ञश्चोदितं कर्म नाऽऽरभत इति तदसदेवेत्यङ्ग—

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

कर्मेन्द्रियाणीति । कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरंश्चित्तयन्निन्द्रियार्थान्विषयान्विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

यस्त्विति । यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः । किमारभत इत्याह—कर्मयोगमसक्तः सन्स विशिष्यत इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

यत एवमतः—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

नियतमिति । नियतं नित्यं यो यस्मिन्कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म तत्कुरु त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतो हि यस्मादकर्मणोऽकरणादनारम्भात् । कथं शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तत्र न प्रसिध्येत्सिद्धिं न गच्छेदकर्मणोऽकरणात् । अतो दृष्टः कर्मकर्मणोर्विशेषो लोके ॥ ८ ॥

यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसत्, कथम्—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञार्थादिति । यज्ञो वै विष्णुः इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत्क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मात्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः कर्मकृतक-

र्मबन्धनः कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोको न तु यज्ञार्था-
दतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितः सन्समाचर
निर्वर्तय ॥ ९ ॥

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

सहेति । सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजास्त्रयो वर्णास्ताः सृष्ट्वोत्पाद्य पुरा सर्गादा-
वुवाचोक्तवान्प्रजापतिः प्रजानां सृष्ट्वा, अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धि-
रुत्पत्तिस्तां कुरुध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवत्स्विष्टकामधुगिष्ठानभि-
प्रेतान्नामान्फलविशेषान्दोग्धीतीष्टकामधुक् ॥ १० ॥

कथम्—

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

देवानिति । देवानिन्द्रादीन्भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन ते देवा भावयन्त्वाप्या-
यन्तु वृष्ट्यादिना वो युष्मानर्थं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परमपि
ज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

किं च—

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्देत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

इष्टान्भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान्भोगान्हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरि-
ष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन्यज्ञभाविता यज्ञैर्वर्धितास्तोषिता इत्यर्थः । तैर्देवैर्देत्तान्भोगा-
नप्रदायादत्त्वाऽऽनृण्यमकृत्वेत्यर्थः, एभ्यो देवेभ्यो यो भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव
तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिस्वापहारी ॥ १२ ॥

ये पुनः—

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

यज्ञेति । देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टमैशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां

ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैश्चुल्लयादिपञ्चसूनाकृतैः प्रमादकृतैर्हिसादिजनितैश्चान्यैः । ये त्वात्मभरयो भुञ्जते ते त्वघं पापं स्वयमपि पापा ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्त्यात्मकारणादात्महेतोः ॥ १३ ॥

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म । कथमिति उच्यते—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

अन्नाद्भवन्तीति । अन्नाद्भुक्ताल्लोहितरेतःपरिणतात्प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि, पर्जन्यादृष्टेरन्नस्य संभवोऽन्नसंभवः, यज्ञाद्भवति पर्जन्यः—

‘अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपनिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्ऽष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ ॥ इति स्मृतेः ।

यज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्मसमुद्भव ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

*तच्च—

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

कर्मेति । कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारणं यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि, ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवम्, अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात्साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषानिःश्वासवत्समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतम् । सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

* क. पुस्तके तच्च विविधं कर्म कुतो जातमित्याह इत्यवतरणिका तर्तते । तच्च कर्म ब्रह्मोद्भवमित्याहेति पाठश्च ।

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

एवमिति । एवमित्यभीश्वरेण वेद्यज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुरघं पापभायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवन इति यावत्, इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमणमाक्रीडा विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ स जीवति । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः । प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतं, नानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्येतत् 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यत आरभ्य 'शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः' इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र' इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च दोषसंकीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्त्यामनात्मविदा ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्भिः सांख्यैरनुष्ठेयामप्राप्तैर्नैवेत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थमेतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्ताभिध्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणमिध्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं धरन्ति, न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्तीत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितमाविष्कुर्वाह भगवान्—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

यस्तिबति । यस्तु सांख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्भवेदात्मतृप्तिश्चाऽऽत्मनैव तृप्तो नाक्षरसादिना मानवो मनुष्यः संन्यास्याऽऽत्मन्येव च संतुष्टः । संतोषो हि बाह्यार्थलाभे स्वर्गस्य भवति तमनपेक्ष्याऽऽत्मन्येव च संतुष्टः सर्वतो

वीततृष्ण इत्येतत् । य ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते नास्ती-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

किंच—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

नैवेति । नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽर्थः प्रयोजनमस्ति । अस्तु
तर्ह्यकृतेनाकरणेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्य-
वायप्राप्तिरूप आत्महानिलक्षणो वा नैवास्ति । न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादि-
स्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनमिमित्तक्रियासाध्यो व्यपाश्रयो
व्यपाश्रयणम् । कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति । येन
तदर्था क्रियाऽनुष्ठेया स्यात् । न त्वमेतस्मिन्सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये सम्य-
ग्दर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

यत एवम्—

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं
समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात्समाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन्परं मोक्षमा-
प्नोति पुरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यस्माच्च—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हासि ॥ २० ॥

कर्मणैवेति । कर्मणैव हि यस्मात्पूर्वं क्षत्रिया विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं
गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्त-
सम्यग्दर्शनास्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सदैवासंन्यस्यैव
कर्मसंसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा
कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः
श्लोकः । अथ मन्यसे पूर्वैरपि जनकादिभिरप्यजानाद्भिरिव कर्तव्यं कर्म

कृतं तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति तथाऽपि प्राह-
व्यकर्मायत्तस्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्त-
मेवापि प्रयोजनं संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

लोकसंग्रहं कः कर्तुमर्हति कथं चेत्युच्यते—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति येषु येषु श्रेष्ठः प्रधानस्तदेव कर्माऽऽ-
चरतीतरोऽन्यो जनस्तदनुगतः । किंच स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं
वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणी करोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

यद्यत्र ते लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिस्तर्हि मां किं न पश्यासि—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

न म इति । न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु
किंचन किंचिदपि । कस्मान्नानवाप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथाऽपि वर्त एव च
कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न *वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थः सर्वशः ॥ २३ ॥

यदि पुनरहं न+ वर्तेय जातु कदाचित्कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्मम श्रेष्ठस्य
सतो बर्तम मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्या हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥

तथा च को दोष इत्याह—

उत्सीदियुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

उदिति । उत्सीदियुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोका लोकस्थितिनिमित्तस्य

* बहुषु पुस्तकेषु वर्तेयमिति पाठः । + केषुचित्पुस्तकेषु वर्तेयमिति पाठः परं च
स लेखकप्रमादादिति प्रतिभाति ।

१ क. 'ग्रहः किमर्थं कर्तव्य इत्यु' । २ 'क. च. 'ति श्रे' । ३ क. ख. ग. झ. 'त्र लो' ।
४ घ. वर्ते कर्मण्येवाह' । ५ क. 'दि हि पु' । ६ क. च दो' ।

कर्मणोऽभावात्, न कुर्या कर्म चेदहम् । किंच संकरस्य च कर्ता स्याम् ।
तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तं उपहतिमुपहननं
कुर्यामित्यर्थः । ममेश्वरस्याननुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्यो वा तस्याप्यात्मनः कर्तव्या-
भावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इति—

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

सक्ता इति । सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति केचि-
द्विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्याद्विद्वानात्मवित्त्वाऽसक्तः सन् । तद्वत्कि-
मर्थं करोति तच्छृणु चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोर्न ममाऽऽत्मविदः कर्तव्यमस्त्यन्यस्य वा लोकसं-
ग्रहं मुक्त्वा ततस्तस्याऽऽत्मविद इदमुपादिश्यते—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

नेति । बुद्धेर्भेदो मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलमिति निश्चित-
रूपाया बुद्धेर्भेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेन्नोत्पादयेदज्ञानामविवेकिनां
कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानामासङ्गवताम् । किंतु कुर्याज्जोषयेत्कारयैत्सर्व-
कर्माणि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

अविद्वान्नः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतेः प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्या-
वस्था तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकि-
कानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहंकारविमूढात्मा कार्यकरणसंघातात्म-
प्रत्ययोऽहंकारस्तेन विविधं नानाविधं मूढ आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं

१ क. 'तस्तदुप' । २ ख. ग. घ. झ. 'हतिं कु' । ३ घ. झ. 'मिति । म' । ४ क. ख. ग. झ. 'कीर्षुर्वा क' । ५ घ. 'यत्परयेत्स' । झ. 'येत्प्रीणयेत्स' । ६ ख. ग. झ. 'र्थकार' । ७ ख. घ. 'गिंकार' । ८ क. 'भं म' । ९ घ. 'ना म' ।

कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमान्यविद्यया कर्माण्यात्मानि मन्यमानस्तत्तत्क-
र्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥

यः पुनर्विद्वान्—

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्वविद्वद्गुणकर्मविभागयोर्गुणवि-
भागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः । गुणाः करणात्मका गुणेषु विषया-
त्मकेषु वर्तन्ते नाऽऽत्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥ २८ ॥

ये पुनः—

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्यङ्मूढाः संमोहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां
कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलायेति, तान्कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदः कर्मफ-
लमात्रदर्शिनो मन्दान्मन्दप्रज्ञानकृत्स्नविदात्मावित्स्वयं न विचालयेद् बुद्धिभेद-
करणमेव चालनं तन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन समुक्षुणा कर्म कर्तव्यमित्युच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

मयीति । मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मानि सर्वाणि कर्माणि
संन्यस्य निक्षिप्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्याऽहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्करोमीत्य-
नया बुद्ध्या । किंच निराशीस्त्यक्ताशीर्निर्ममो ममभावश्च निर्गतो यस्य तव स
त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसंतापो विगतशोकः सन्नित्यर्थः
॥ ३० ॥

यदेतन्मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा—

१ ख. ग. द. झ. 'र्यकार' । २ ग. झ. 'र्यकार' । ३ ग. घ. झ. 'स्तत्क' । ४ क.
'नर्मन्यते—त' । ख. ग. च. 'नर्मन्यते विद्वन्—त' । ५ घ. झ. 'यि दे' । ६ क. क. घ.
च. झ. 'न्म मतं' ।

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये म इति । ये मे मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धधाना अनसूयन्तोऽसूया च मयि गुरो वासुदेवेऽकुर्वन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवंभूताः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

ये त्विति । ये तु तद्विपरीता एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते, सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टान्नाशं गतानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

कस्मात्पुनः कारणाच्चदीयं मतं नानुतिष्ठन्ति परधर्माननुतिष्ठन्ति स्वधर्मं च नानुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिकूलाः कथं न विभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषात्, तत्राऽऽह—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः, प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि किं पुनर्मूर्खः । तस्मात्प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ॥ ३३ ॥

यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ हास्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषय इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यंभाविनौ । तत्रायं

१ क. घ. च. 'न्तो निन्दन्तो ना° । २ क. घ. झ. 'न्ते स° । ३ क. घ. 'मूढास्ता° । ४ क. झ. 'ष्ठन्तः । ५ । ख. ग. च. 'प्रकृते प° । ६ घ. झ. 'धर्ममनु° । ६ घ. झ. 'द्व—स° ।

पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते । शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्विशं नाऽऽगच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति । यदा पुनरागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशः । तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्विशं न गच्छेत् । यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिषन्धिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्कराविवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वादानुष्ठेय एवेति तदसत्—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽप्यनुष्ठीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्साद्गुण्येन संपादितादपि, स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितार्थं, कस्मात्परधर्मो भयावहः, नरकादिलक्षणं भयमावहति यतः ॥ ३५ ॥

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान्पुंसो रागद्वेषौ ह्यस्य परिषन्धिनाविति चोक्तं विक्षिप्तमनवधारितं च तदुक्तं तत्संक्षिप्तं निश्चितं चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन् अर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिन्स्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति—

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्ण्य बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अथेति । अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन्राज्ञेव भृत्योऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वाष्ण्य दृष्टिः कुलप्रसूत बलादिव नियोजितो राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

१ झ. शास्त्रार्थद्वं । २ झ. °मार्गे विप्रस्य क° । ३ ग. रौ पथि त° । ४ घ. °विष पथि ॥ ३४ ॥ ५. विव पथितय° । झ. °विष पथः ॥ ३४ ॥ ६ ख. ग. च. °षयु° । ७ ख. ग. °त्, यदि वा स्व आत्मा तस्य धर्मोऽध्यात्मावगतिरूपो विगुणः सत्त्वादिपाकृतगुणविभक्तो मुक्तिहेतुत्वात् । इन्द्रियाणि पराणि तेष धर्मः प्राकृतिकस्तस्मात्स्वनुष्ठितादपि स्वधर्मे निधनं श्रेयोऽपुनर्भूत्वात्परधर्मो भयावहोऽविद्यारूपतया संसारहेतुत्वात् । क° । ७ क. ख. ग. च. यदुक्तं । ८ घ. °शुद्धज्ञाने° ।

शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि—

श्रीभगवानुवाच ।

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना” ॥

ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन्वासुदेवे नित्यमप्रतिबद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते ।

“उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति” ॥

उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

काम इति । काम एष सर्वलोकशत्रुर्यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहसः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते । अतः क्रोधोऽप्येष एव । रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च स रजोगुणः स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समुद्भवः । कामो ह्युद्भूतो रजः प्रवर्तयन्पुरुषं प्रवर्तयति । तूष्ण्या ह्यहंकारित इति दुःखितानां रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते । महाशनो महदशनमस्येति महाशनोऽत एव महापाप्मा । कामेन हि प्रेरितो जन्तुः पापं करोति । अतो विद्ध्येनं काममिह संसारे वैरिणम् ॥ ३७ ॥

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

धूमेनेति । धूमेन सहजेनाऽऽव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वाऽऽदर्शो मलेन च यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणाऽऽवृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनाऽऽवृतमित्युच्यते—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

आवृतमिति । आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानात्य-
नेनाहमनर्थं प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । दुःखी च भवति नित्यमेव । अतोऽसौ ज्ञानिनो
नित्यवैरी न तु मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्यं दुःखे
प्राप्ते जानाति तृष्याऽहं दुःखस्त्वमापादित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिन एव
नित्यवैरी । किंरूपेण कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुष्पूरेण
दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरस्तेनानलेन नास्यालं पर्याप्तिर्विद्यत इत्यन-
लस्तेन ॥ ३९ ॥

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्याऽऽवरणत्वेन वैरी सर्वस्येत्यपेक्षायामाह
ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिवर्हणं कर्तुं शक्यत इति—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते ।
एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति त्रिविधं मोहयत्येष कामो ज्ञानमावृत्याऽऽ-
च्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥

यत एवम्—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

तस्मादिति । तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नियम्य वशीकृत्य भरतर्षभ
पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि परित्यज, एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञानना-
शक्यं ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽत्मादीनामवबोधः, विज्ञानं विशेषतस्तदनुभव
स्तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं प्रजहिह्यात्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१ ध. 'युक्त इति पू' । २ क. 'मेवातो दुः' । घ. 'मेवातो नित्यमेव च दुः' । भवति ।
तेनाहो । ३ क. ख. घ. च. 'षुतेऽस्ते' । ४ ख. ग. घ. च. झ. 'हिनम्' । ५ झ. 'जहीहि' ।
६ झ. 'जहीहि' । ७ क. 'शनं नाशकमात्म' । झ. 'शनस्तं नाशनमात्म' ।

इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं जहा-
दित्युच्यते —

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं
चापेक्ष्य रौद्रम्यान्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः ।
तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकम् । तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्नि-
श्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरो यं देहनिमिन्द्रि-
यादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा पर-
मात्मा ॥ ४२ ॥

* एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्याऽऽत्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-
र्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्स्तम्भनं
कृत्वा स्वेनैवाऽऽत्मनो संस्कृतेन मनसा सम्यक्समाधयेत्यर्थः । जहोऽनं शत्रुं हे
महाबाहो कामरूपं दुरासदं दुःखेनाऽऽसद आसादनं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं
दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये कर्मप्रशंसायोगो
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

* क. घ. च. पुस्तकेषु ततः किमित्यवतरणं वर्तते ।

१ अ. 'जहिही' । २ य. ग. 'कला' । ३ 'तं बुद्धेः परतस्तु सः' । ४ घ. स.
'ना म' ।

याऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठा लक्षणः ससंन्यासैः कर्मयोगोपायो यस्मिन्वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च, गीतासु च सर्वास्व-
यमेव योगो विवक्षितो भगवताऽतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्वानस्तं वंशकथनेन
स्तौति श्रीभगवान्—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुर्गिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वत आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहं जगत्प-
रिपालयितृणां क्षत्रियाणां वलाधानाय । तेन योगबलेन युक्ताः समर्था
भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षत्र परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम् ।
अव्ययमव्ययफलत्वात् । न ह्यस्य सम्यग्दर्शननिष्ठा लक्षणस्य मोक्षार्थं फलं
व्येति । स च विवस्वान्मनवे प्राह मनुर्गिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायाऽऽदिराजायाब्र-
वीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

एवमिति । एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तमिदं राजर्षयो राजानश्च त ऋषयश्च
राजर्षयो विदुरिदं योगम् । स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसं-
प्रदायः संवृत्तो हे परंतप, आत्मनो विपक्षभूताः पर उच्यन्ते तादृशैर्यतेजो-
भस्तिभिर्भानुरिव तापयतीति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥

दुर्बलानजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थमवन्धि-
नम्—

स एवायं मया तेऽयं योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

स एवायमिति । स एवायं मया ते तुभ्यमग्रेदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः,
भक्तोऽसि मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥
भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति सा भूत्कस्मिन्विद्वद्धिरिति परिहारार्थं चोद्य-
मिव कुर्वन्—

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

अपरमिति । अपरमर्वाग्वसुदेवगृहे भवतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्ति-
विवस्वत आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवाऽऽदौ प्रोक्त-
वानिमं योऽं स एव त्वमिदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति ॥ ४ ॥

या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां तां परिहरञ्छ्रीभगवानुवाच यदर्थो
ह्यर्जुनस्य प्रश्नः—

श्रीभवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

बहूनीनि । बहूनि मे मम व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हेऽर्जुन
तान्यहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्थ जानीषे धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्ति-
त्वात् । अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हे
परंतप ॥ ५ ॥

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माभावेऽपि जन्मैत्युच्यते—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि संस्तथाऽव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्ति-
स्वभावोऽपि संस्तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वर ईशनशीलोऽपि सन्
प्रकृतिं स्वां मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां यस्या वशे सर्वं जगद्वर्तते यया
मोहितं सत्स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय वशीकृत्य
संभवामि देहवानिव भवामि जात इवाऽऽत्ममाययाऽऽत्मनो मन्त्रया न
परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेत्युच्यते—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्बर्णश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनाम-

भ्युदयनिःश्रेयसाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्यं तदाऽऽत्मानं
सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥

किमर्थम्—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्टकृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

परित्राणयेति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विनाशाय
च दुष्टकृतां पापकारिणाम् । किं च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक्स्थापनं
तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

तत्—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

जन्मेति । जन्म मायारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्यमप्रा-
कृतमैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावत्त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म
पुनरुत्पत्तिं नैति न प्राप्नोति मामेत्यागच्छति स मुच्यते हेऽर्जुन ॥ ९ ॥

नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

वीतरागेति । वीतरागभयक्रोधा रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता येभ्यस्ते
वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद् ईश्वरभेददर्शिनो मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः
केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च परमात्मविषयं
तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः सन्तो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागताः
समनुप्राप्ताः । इतरतपोनिरपक्षज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गं ज्ञानतपसेति विशेष-
णम् ॥ १० ॥

तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, येन केभ्यश्चिदेवाऽऽत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य
इत्युच्यते—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्णाम्यहमित्येतत् । तेषां मोक्षं प्रत्यनर्थित्वात् । न ह्येकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्संभवति । अतो ये फलार्थिनस्तान्फलप्रदक्षेपेन । ये यथोक्तकारिणस्त्वफलार्थिनो मुमुक्षवश्च ताञ्ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनो मुमुक्षवश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथाऽऽर्तानां तिहरणेनेत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः । न पुनरागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कांचिद्भजामि । सर्वथाऽपि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः । यत्फलार्थितया यास्मिन्कर्मण्यधिकृता ये प्रयतन्ते ते मनुष्या उच्यन्ते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ ११ ॥

यदि तवेश्वरस्य रोगादिदोषाभावात्सर्वप्राणिष्वनुजिघृक्षायां तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यन्त इति शृणु तत्र कारणम्—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तोऽभीष्टन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यजन्त इहारीर्भूलोके देवता इन्द्राग्न्याद्याः “अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसादन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्” इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके, मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । क्षिप्रं हि मानुषे लोक इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति शेषः, तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥ १२ ॥

मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नान्येषु लोकेष्विति नियमः किंनिमित्त इति, अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागापेता मनुष्या मम वर्तमानुवर्तन्ते सर्वश इत्युक्तं कस्मात्पुनः कारणान्नियमेन तथैव वर्तमानुवर्तन्ते नान्यस्येत्युच्यते—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ” इत्यादिश्रुतेः, गुणकर्मविभागशो गुणविभागशः कर्मविभागश्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि । तमोपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि । रजोपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शूश्रूषेव कर्मेत्येवं गुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेष्वतो मानुषे लोक इति विशेषणम् । हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात्तत्फलेन युज्यसेऽतो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वर इति । उच्यते । यद्यपि मायासंव्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारमपि सन्तं मां परमार्थतो विद्ध्य कर्तारमत एवाव्ययमसंमरिणं च मां विद्धि ॥ १३ ॥

येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्तृत्वाहं यतः—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेनाहंकाराभावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणामहं कर्तेत्यभिमानः कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तान्कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तदभावान्न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति स कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति—

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवमिति । एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः, कुरु तेन कर्मैव त्वं न तूष्णीमासनं नापि संन्यासः कर्तव्यस्तस्मात्त्वं पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद्यर्थेनात्मज्ञस्त्वं तदाऽऽत्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्छेदोक्तसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुनातनं कृतं निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥

तत्र कर्म चेत्कर्तव्यं त्वद्वचनादेव करोम्यहं किं विशेषितेन पूर्वेः पूर्वतरं कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैपरीत्यं कर्माणि कथम्—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्मेति । किं कर्म किं चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्मादिविषये मोहिता मोहं गता अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्षयसेऽशुभात्संसारान् ॥ १६ ॥

न चैतत्त्वया मन्तव्यं, कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म तदक्रिया तूष्णीमासनं किं तत्र बोद्धव्यमिति । कस्मादुच्यते—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्मण इति । कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्यं बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिपिद्धस्य तथाऽकर्मणश्च तूष्णींभावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यो यस्माद्गहना विषया दुर्ज्ञाना, कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

किं पुनस्तत्त्वं कर्मादेर्यद्वोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमुच्यते—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

कर्मणीति । कर्मणि कर्म क्रियत इति व्यापारमात्रं तस्मिन्कर्मण्यकर्म कर्माभावं यः पश्येदकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतन्त्रत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वस्त्वप्राप्त्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावैव कर्म यः पश्येत्पश्यति स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृतसमस्तकर्मकृच्च स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी । ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यकर्मणि च कर्मेति । न हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म तत्र विरुद्धं कथं पश्येद्द्रष्टा ।

नन्वकर्मैव परमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेलोकस्य तथा कर्मैवाकर्मवत्तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ।

अतो न विरुद्धम् । बुद्धिमत्त्वानुपपत्तेश्च बोद्धव्यमिति च यथाभूतदर्शनमुच्यते । न च विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्याद्यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभादिति चोक्तम् । तस्मात्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादि । न चात्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति कुण्डे बदराणीव नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति कर्माभावत्वादकर्मणः । अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैर्यथा मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां वा रजतम् ।

ननु कर्मैव सर्वेषां न क्वचिद्व्यभिचरति । तन्न नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तदस्थेष्वगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनाद्दूरेषु चक्षुषाऽसंनिकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावदर्शनात् । एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनभाविततया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावतार्य चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान्दुर्बिज्ञेयत्वं चाऽऽलक्ष्य वस्तुनः । अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं न जायते म्रियते इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च । तस्मिन्नात्मनि कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरुद्धम् ।

यतः 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः' देहाध्याश्रयं कर्माऽऽत्मन्यध्यारोप्याहं कर्ता ममैतत्कर्म मयाऽस्य फलं भोक्तव्यमिति च तथाऽहं तूष्णीं भवामि येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यामिति कार्दकरणाश्रयव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि निचिच्छूणीं सुखमासमित्यभिमन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाऽहं भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । अत्र च कर्मकर्मैव सत्कार्यकरणश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिय आत्मानि रक्षेरध्यस्तं यतः पण्डितोऽप्यहं करोमीति मन्यते । अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिः प्रातिलोभ्येनाकर्म कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येदकर्मणि च कार्यः

१ क. व. च. 'रीते गु' । २ ख. ग. 'तदत्मानि शक्तिः सक्रियत्वमसृष्टम्' । ३ झ. 'प्यत्य' । ४ य. झ. 'हाश्र' । ५ क. 'स्य कर्मणः फ' । ६ ख. ग. झ. 'श्रयं व्या' । ७ ग. 'सिद्धय' । ८ क. 'म्येनातोऽक' । ख. ग. 'म्येन ततोऽक' । घ. म्येन तत्राक' ।

करणव्यापारोपरमे कर्मवदात्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकुर्वन्मुखमास इत्यहंकाराभि-
संधिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् । य एवं कर्माकर्मविभागज्ञः स
बुद्धिमान्पण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च सोऽशुभान्मोक्षितः कृत-
कृत्यो भवतीत्यर्थः ।

अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित्, कथं, नित्यानां किल कर्मणामी-
श्वरार्थेऽनुष्ठायमानानां तत्फलाभावादकर्षाणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां
चाकरणमकर्म तच्च प्रत्यवायफलत्वात्कर्षोच्यते गौणैव वृत्त्या । तत्र नित्ये
कर्मण्यकर्म यः पश्येत्फलाभावाद्यथा धेनुरपि गौरगौरुच्यते क्षीराख्यं फलं न
प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि कर्म यः पश्येन्नरकादिप्रत्यवा-
यफलं प्रयच्छतीति । नैतद्युक्तं व्याख्यानमेवंज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेर्यज्ज्ञात्वा
मोक्ष्यसेऽशुभादिति भगवतोक्तं वचनं बाध्येत । कथं, नित्यानामनुष्ठानादशु-
भात्स्यान्नाम मोक्षणं न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभा-
वज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवेहोक्तम् ।

एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् । न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतयेह
चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । न चाकरणाश्रित्यस्य प्रत्यवायो भव-
तीति विज्ञानात्किञ्चित्फलं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् ।
नापि कर्माकर्मेति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृ-
त्त्वादि च फलमुपपद्यते स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कुतोऽन्य-
स्मादशुभान्मोक्षणं, न हि तमस्तमसो निवर्तकं भवति ।

ननु कर्मणि यदकर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तन्मिथ्याज्ञानं किं तर्हि
गौणं फलभावाभावानिमित्तम् । न कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात्फलस्याश्रवणात् ।
नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं
नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकरणाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति । तत्र व्याजेन
परव्यामोहरूपेण कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादिना किम् । तत्रैवं व्याचक्षणेन
भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न चैतच्छब्दरूपेण
वाक्येन रक्षणीयं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं सुबोधं स्यादि-

त्येवं वक्तुं युक्तम् । कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते ।

न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्त्वाभासम् । नापि नित्यानामकरणादभावात्प्रत्यवायभावोत्पत्तिर्नासतो विद्यते भाव इति वचनात्कथमसतः राज्ञायेतेति च दर्शितम् । असतः सज्जन्मप्रतिषेधादसतः सदुत्पत्तिं ब्रुवताऽसदेव सद्भवेत्सच्चासद्भवेदित्युक्तं स्यात् । तच्चायुक्तं सर्वप्रमाणविरोधात् । न च निष्फलं विदध्यात्कर्म शास्त्रं दुःस्वस्वरूपत्वाद्दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेः । तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमेऽनर्थार्थैवोभयथाऽपि करणेऽकरणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यं निष्फलं कर्मैत्यभ्युपगम्य मोक्षफलायेति ब्रुवतः । तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्म य इत्यादेः । तथा च व्याख्यातोऽस्याभिः श्लोकः ॥ १८ ॥

तदेतत्कर्मण्यकर्मदिदर्शनं स्तूयते—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे यावन्तः समारम्भाः कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्च संकल्पैर्वर्जिता मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन चेल्लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेज्जीवनमात्रार्थं तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः ॥ १९ ॥

यस्त्वकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा संन्यासी जीवनमात्रार्थ-चेष्टः सन्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात्स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म परित्यजत्येव । स कुतश्चिन्निमित्तात्कर्मपरित्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव संपद्यत इत्येतैर्भर्थ दर्शयिष्यन्नाह—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्य-
तृप्तो निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थः । निराश्रय आश्रयरहितः । आश्रयो नाम
यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिसा(पा)धयिषति । दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः ।
विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्मैव तस्य निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् ।
तेनैवंभूतेन प्रयोजनाभावात्तत्साधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो निर्गमा-
संभवाल्लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृ-
त्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वान्नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भाद्वृत्त्याणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि
निष्क्रिये संजातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि
प्रयोजनमपश्यन्साधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रवेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यत
इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

निरिति । निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतचित्तात्मा चित्त-
मन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यत-
चित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः,
शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाऽऽ-
प्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्बिष-
मेव बन्धापादकत्वात् । किं च शारीरं केवलं कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्य शारीरं
कर्माभिप्रेतमाहोस्विच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति । किं चातो यदि
शरीरनिर्वर्त्य शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरमिति । उच्यते—
यदा शरीरनिर्वर्त्य कर्म शारीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषि-
द्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत ।

शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमित्यपि
ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । शरीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात्केवलशब्दप्रयो-
गाच्च बाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्प्रा-
प्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात् । तत्रापि बाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे
किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमपद्येत । प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवाद-
मात्रमनर्थकं स्यात् । यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्माभिप्रेतं भवे-
त्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरबाङ्मनसनिर्वर्त्यमन्यदकु-
र्वन्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमी-
त्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ।
एवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसंभवात्किल्बिषं संसारं नाऽऽप्नोति
ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वादप्रतिबन्धेन मुच्यत एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानु-
वाद एवैषः । एवं शरीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवयवं भवति
॥ २१ ॥

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्याचना-
दिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायाम् 'अयाचितमसंवत्समुपपन्नं यदृच्छया'
इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह—

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ २२ ॥

यदृच्छेति । यदृच्छालाभसंतुष्टोऽप्रार्थितोपगतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः
संजातालंप्रत्ययो द्वंद्वातीतो द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिर्हन्यमानोऽप्यविषण्णाचित्तो
द्वंद्वातीत उच्यते । विमत्सरो विगतमत्सरो निर्धैरबुद्धिः समस्तुल्यो यदृच्छाला-
भस्य सिद्धावसिद्धौ च । य एवंभूतो यतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोः
समो हर्षविषादवर्जितः कर्मादावकर्मादिदर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः शरीरस्थि-
तिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्ये नैव किंचित्करोम्यहं 'गुणा
गुणेषु वर्तन्ते' इत्येवं सदा संपरिचक्षाण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किंचि-
द्भिक्षाटनादिकं कर्म करोति लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारो-

पितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादि-
जनितेनाकर्तृत्वं । स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षा-
टनादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना
दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैषः ॥ २२ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन्यदा निष्क्रिय-
ब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात्तदा तस्याऽऽत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्म-
परित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्मिचित्तात्तदसंभवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि
नैव किञ्चित्करोति स इति कर्माभावः प्रदर्शितः । यस्यैवं कर्माभावो दर्शि-
तस्तस्यैव—

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासक्तर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिवन्धनस्य ज्ञानाव-
स्थितचेतसो ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेतास्तस्य
यज्ञाय यज्ञनिवृत्त्यर्थमाचरतो निर्घर्तयतः कर्म समग्रं सहाग्रेण फलेन वर्तत इति
समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

कस्मात्पुनः कारणात्क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत्समग्रं प्रविलीयत
इत्युच्यते यतः—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्ब्रह्मविश्रावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति
तस्याऽऽत्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति
तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति । यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति । ब्रह्म, अर्पण-
मित्यसमस्ते पदे ।

यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । ब्रह्म हवि-
स्तथा यद्विबुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा ब्रह्माग्नाविति समस्तं
पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा ब्रह्मैव कर्तेत्यर्थः ।

१ क. 'ति । भिक्षाटनादिचेष्टास्वप्नकर्तृत्वानुसंधानमेव विदुः । स्वा । २ झ. 'तृत्वः
श' । ३ क. व. तद्वदु' ।

यत्तेन हुतं हवनक्रिया तद्ब्रह्मैव । यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् । एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणाऽपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात् । एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यभिजानतो विदुषः सर्वकर्माभावः । कारकबुद्ध्यभावाच्च । न हि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसम्पित्तदेवताविशेषसंपदानादिकारकबुद्धिमत्कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिमच्च दृष्टं नोपमृदिताक्रियाकारकफलभेदबुद्धिर्भूतकर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धिर्कर्मातोऽकर्मैव तैत् ।

तथा च दर्शितं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः' 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादिभिः । तथा च दर्शयन्तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दं करोति । दृष्ट्वा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः । तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकादीनां कर्मणां कार्यविशेषस्याऽऽरम्भकत्वं दृष्टम् । तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्वाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म संपद्यते । अत उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति । अत्र केचिदाहुर्वृहत्स तदर्पणादीनि । ब्रह्मैव किलार्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति । तत्र नार्पणादिवुद्धिर्निर्वर्त्यते किं त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते । यथा प्रतिमादौ विष्ण्यादिवुद्धिर्यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिरिति । सत्यमेवमपि स्वाद्यादि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान्यज्ञशब्दितान्क्रियाविशेषानुपन्यस्य 'श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' इति ज्ञानं स्तोति । अत्र व समर्थमिदं वचनं

१ क. ख. ग. झ. 'तत्रात्तदेवं' । २ 'ग. च. झ. 'याकर्मफ' । ३ क. 'कर्मफ' । ४ झ. 'द्धि क' । ५ क. 'द्धिमत्कर्मा' । ६ व. तथा । ७ क. ख. ग. च. झ. 'र्वकत्वादी' । ८ ख. ग. घ. 'निर्वर्त्य' । ९ क. च ।

ब्रह्मार्पणमित्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनेऽन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टि-
वद्ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेह विवक्षिता
स्यादर्पणादिविषयत्वाज्ज्ञानस्य । न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते
' ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् ' इति चोच्यते । विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्ष-
फलं प्राप्यत इति । प्रकृतविरोधश्च । सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं ' कर्मण्यकर्म यः
पश्येत् ' इत्यत्रान्ते च सम्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात् । ' श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञा-
ज्ज्ञानयज्ञः ' ' ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम् ' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव
कुर्वन्नुपक्षीणोऽध्यायः । तत्राकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रकरणे प्रतिमायामिव
विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नम् । तस्माद्यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः ॥ २४ ॥

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपक्षि-
प्यन्ते दैवमेवेत्यादिना—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

दैवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं योगिनः
कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्नौ " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " " वि-
ज्ञानमानन्दं ब्रह्म " " यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म " " य आत्मा सर्वान्तरः "
इत्यादिवचनोक्तमशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं नेति नेतीति निरस्ताशेषविशेषं
ब्रह्मशब्देनोच्यते । ब्रह्म च तदग्निश्च स होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निस्त-
स्मिन्ब्रह्माग्नावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्य आत्माऽऽत्मनामसु यज्ञ-
शब्दस्य पाठात्तमात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्त-
मध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवाऽऽत्मनैवोक्तलक्षणोपजुहति प्रक्षि-
पन्ति । सोपाधिकस्याऽऽत्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स
तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः । सोऽयं
सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैः
' श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ' इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥

१ घ. तत्र यस्या° । २ ख. ग. °रश्च प° । च. °रन्त्यप° । ३ क. झ. °ते विष्णवाख्यं ब्र° ।
४ ख. ग. च. झ. °कद° । ५ ख. ग. च. झ. °ते अ° ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

श्रोत्रादीनीति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्, संयमा एवाग्नयस्तेषु जुहतीन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘ शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ’ इन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुहति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥ २६ ॥

किं च—

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणीन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रियकर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि चापर आत्मसंयमयोगाग्नावात्मनि संयम आत्मसंयमः स एव योगाग्निस्तस्मिन् आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति प्रक्षिपन्ति ज्ञानदीपित स्नेहेनैव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञा ये तपस्विनस्ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञास्तथाऽपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक्शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

किं च—

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपान इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूर-
कारुण्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुह्वति रेचकारुण्यं
च प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत्, प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं
प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य ते प्राणापानगती एते रुद्ध्वा
निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकारुण्यं प्राणायामं कुर्वन्ती-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

किं च—

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अपर इति । अपरे नियताहारा नियतः परिमित आहारो येषां ते नियता-
हाराः सन्तः प्राणान्वायुभेदान्प्राणेष्वेव जुह्वति । यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियत
इतरान्वायुभेदांस्तस्मिञ्जुह्वति ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो
यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपित-
कल्मषाः ॥ ३० ॥

एवं यथोक्तान्यज्ञान्निर्वर्त्य—

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टा-
मृतं तद्भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान्यज्ञान्कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन
यथाविधि चोदितमन्नममृताख्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति
ब्रह्म सनातनं चिरंतनं मुमुक्षवश्चेत्कालातिक्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । नायं
लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य
नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते, तद्यथा वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादयः । कर्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि तान्सर्वाननात्मजान् । निर्व्यापारो ह्यात्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् । न मद्वाचापारा इमे निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वाऽस्मात्सम्यग्दर्शनान्मोक्ष्यसे संसारबन्धनादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं यज्ञाश्चानेक उपदिष्टास्तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते । कथम्—

श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

श्रेयानिति । श्रेयान्द्रव्यमयाद्द्रव्यसाधनसाध्याद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञा हे परंतप । द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्याऽऽरम्भको ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकोऽतः श्रेयान्प्रशस्यतरः । कथं, यतः सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिबद्धं पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतःसंलुतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । “यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमोति यत्किञ्चित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद ” इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तद्विद्धीति । तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यत इत्याचार्यानभिगम्य प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या का चाविद्येति परिप्रश्नेन सेवया गुरुशुश्रूषयैवमादिना प्रश्रयेणाऽऽवर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्शनशीला अपरे नातो विशिनष्टि

तत्त्वदर्शिन इति । ये सम्यग्दर्शिनस्तरूपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतर-
दिति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

तथा च सतीदमपि समर्थं वचनम्—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तरूपदिष्टमाधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं
यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव । किं च येन ज्ञानेन
भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मानि प्रत्यगात्मानि
मत्संस्थानीमानि भूतानीति, अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति
क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

किंचैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपीति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्योऽतिशयेन पापकृत्पाप-
कृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं पापं संतरि-
ष्यसि, धर्मोऽपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

यथेति । यथैधांसि काष्ठानि समिद्धः सम्यगिद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसाद्भस्मी-
भावं कुरुतेऽर्जुन ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा निर्बीजी
करोतीत्यर्थः । नहि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनवद्भस्मीकर्तुं शक्नोति,
तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः । सामर्थ्याद्येन
कर्मणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयतेऽतो यान्यप्रवृत्तफलानि
ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव
सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

यत एवमतः—

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मानि विन्दति ॥ ३८ ॥

नहीति । नहि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन(ण) समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महताऽऽत्मानि विन्दति लभत इत्यर्थः॥३८॥

यैकान्तेन ज्ञानप्रातिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—

श्रद्धावाल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धावानिति । श्रद्धावाञ्छ्रद्धालुर्लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानोऽत आह । तत्परो गुरुपासनादाववियुक्तो ज्ञानलब्धुपाये श्रद्धावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह । संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य एवंभूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति मायावित्वादिसंभवाच्च तु तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्तैर्ज्ञानलब्धुपायः । किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षारूपां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति । सम्यग्दर्शनात्क्षिप्रं मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ३९ ॥

अत्र संशयो न कर्तव्यः पापिष्ठो हि संशयः, कथमुच्यते—

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञश्चेति । अज्ञश्चानात्मज्ञोऽश्रद्धानश्च संशयात्मा च विनश्यति । अज्ञाश्रद्धानौ यद्यपि विनश्यतस्तथाऽपि न तथा यथा संशयात्मा, संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं, नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति तथा न परो लोको

१ क. ख. ग. च. तु तथा त° । २ ख. ग. च. झ. 'न्तज्ञा°' । ३ क. ख. झ. 'यो हि न । ४ क. 'यमित्युच्य' ।

न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशयाचित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

कस्मात्—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

योगेति । योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि(णि) तं योगसंन्यस्तकर्माणम् । कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह । ज्ञानेनाऽऽत्मेभ्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः । य एवं योगसंन्यस्तकर्मां तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुण-चेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबध्नन्त्यनिष्टादिरूपं फलं नाऽऽरभन्ते हे धनं-जय ॥ ४१ ॥

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निबध्यते कर्म-भिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान्विनश्यति—

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

छिच्चैवं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-

र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तस्मादिति । तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसंभूतमज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः खड्गस्तेन ज्ञानासिनाऽऽत्मनः स्वस्याऽऽत्मविषयत्वात्संशयस्य । नहि परस्य संशयः परेण च्छेत्तव्यतां प्राप्नो येन स्वस्येति विशेष्यतेऽत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति । छिच्चैवं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं योगं सम्यग्दर्शनोपाय-

१ व. झ. °यः । २ क. म. च. झ. °माणं तमा° । ब. °माणमा° । ३ झ. °नाशु° ।

४ ख. ग. परस्य । ५ व. °शेष्येतात ।

कर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उत्तिष्ठेदानीं युद्धाय भारतेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रीमच्छंकरभग-
वतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्मयज्ञप्रशंसा नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’ ज्ञाना-
ग्निदग्धकर्माणं, ‘शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ ‘यदृच्छालाभसंतुष्टः’ ‘ब्रह्मा-
र्पणं ब्रह्म हविः’ ‘कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान्’ ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ’ ‘ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माग्निः’ ‘योगसंन्यस्तकर्माणम्’ इत्यन्तैर्वचनैः सर्वकर्मसंन्यासमवोच-
द्भगवान्, ‘छित्तवैनं संशयं योगमातिष्ठ’ इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानु-
ष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्तवान् । तयोरुभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थिति-
गतिवत्परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चानुष्ठानविधाना-
भावादर्थदेतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठान-
कर्मसंन्यासयोस्तत्कर्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच
संन्यासं कर्मणां कृष्णेत्यादिना ।

ननु चाऽऽत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन्पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवा-
न्सर्वकर्मसंन्यासमवोचन्नत्वनात्मज्ञस्यातश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपुरु-
षविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सया प्रश्नोऽनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभि-
प्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः ।
कथं, पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात्प्राधान्य-
मन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासंभवात् । अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽ-
नूद्यत एव न पुनरात्मवित्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवक्षितमिति ।
एवं मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वम-

प्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं नेतरदिति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः । प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते ।

कथं संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यत इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्यं किमनेनाऽऽत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यत आहोस्विदनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति । किं चातो यद्यात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते यदि वाऽनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति अत्रोच्यते, आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यद्यनात्मविदः कर्मसंन्यासस्तत्प्रतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेत्तं तदा तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्यते, आत्मविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नम् । अत्राऽऽह किमात्मविदः संन्यासकर्मयोगयोरप्यसंभव आहोस्विदन्यतरस्यासंभवो यदा चान्यतरस्यासंभवस्तदा किं कर्मसंन्यासस्योत कर्मयोगस्येत्यसंभवे कारणं च वक्तव्यमिति ।

अत्रोच्यते, आत्मविदो निवृत्तामिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासंभवः स्याज्जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्याऽऽत्मविदः सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे तत्र तत्राऽऽत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तामिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवतीति युक्तमुक्तं स्यात् । केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्व्वात्मविदः

१ क. घ. 'स्तु कर्मसंन्यासात्कर्म' । २ ब. छ. झ. 'रस्य । य' । ३ ब. छ. 'वापि किं ।

कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति । अत्रोच्यते, अविनाशि तु तद्विद्धीति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' 'वेदाविनाशिनं नित्यम्' इत्यादौ तत्र तत्राऽऽत्मविदः कर्माभाव उच्यते ।

ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपानिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव तद्यथा 'तस्माद्युध्यस्व भारत' 'स्वधर्ममपि चवेक्ष्य' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादावतश्च कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासंभवः स्यादिति । अत्रोच्यते सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् । 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इत्यनेन सांख्यानामात्मतत्त्वविदाम्नात्मवित्कर्तृकर्मयोगनिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथकरणात्कृतकृत्यत्वेनाऽऽत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात् 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च । 'न कर्मणामनारम्भात्' 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्यादिना चाऽऽत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात् । 'शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम्' इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात् 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदः करोमीति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया रुदाऽकर्तव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभावयितुं शक्यते यस्मात्तस्मादनात्मवित्कर्तृकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात्सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैकदेशविषयाद्यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात्सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ।

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासंभवे यच्छ्रेय एतयोस्तन्मे ब्रूहीत्येवं पृष्ठोऽर्जुनेन भगवान्सांख्यानां संन्यासिनां ज्ञानयोगेन

निष्ठा पुनः कर्मयोगेन (ण) योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयं चकार । न च संन्यसनादेव केवलात्सिद्धिं समाधिगच्छतीति वचनाज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानरहितः संन्यासः श्रेयान्किक वा कर्मयोगः श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुत्सया—

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि कथयसीत्येतत् । पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकर्तव्यत्वं शंसस्यतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किंवा तद्ज्ञानमिति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयमतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोवाप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे तदेकमन्यतरं स हैकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥

स्वाभिप्रायमाचक्ष्णो निर्णयाय—

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभावपि निःश्रेयसकरौ निःश्रेयसं मोक्षं कुर्वाने ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ तथाऽपि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात्केवलात्कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

कस्मादित्याह—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो न द्वेष्टि किञ्चिन्न काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने चैवंविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो द्वंद्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

संन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तो न तूभयोर्निःश्रेयसकरत्त्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—

सांख्ययोगौ पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भूयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

सांख्ययोगाविति । सांख्ययोगौ पृथग्विरुद्धभिन्नफलौ वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति कथमेकमपि सांख्य-योगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः । उभयोर्विन्दते फलमुभयो-स्तदेव हि निःश्रेयसं फलमतो न फले विरोधोऽस्ति । ननु संन्यासकर्मयोगश-ब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति । नैष दोषो यद्यप्यर्जुनेन संन्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो भगवांस्तु तदप-रित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ सांख्ययोगाविति । तावेव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतमतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

यदिति । यत्सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तद्यो-गैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माण्यात्मनः फलमनभिसंघायानुति-ष्ठन्ति ये ते योगिनस्तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यभिप्रा-योऽत एकं सांख्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्संन्यासकर्मयोगयोर्विन्दते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं तर्हि योगात्संन्यास एव विशिष्यते । कथं तर्हिदमुक्तं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति । शृणु तत्र कारणम् । त्वया पृष्ठं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयान् । तदनुरूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु संन्यासः सांख्यमिति मयाऽभिप्रेतः । पर-

मार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्याद्योगः संन्यास इति चोपचर्यते । कथं तादर्थ्यमित्युच्यते—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

संन्यासस्तु पारमार्थिको दुःखमाप्तुं प्राप्तुमयोगतो योगेन विना । योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेने(णे)श्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिर्मननादी-
श्वरस्वरूपस्य मुनिर्ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृतः संन्यासो ब्रह्मोच्यते
“ न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः ” इति श्रुतेः । ब्रह्म परमार्थसंन्यासं पर-
मात्मज्ञाननिष्ठा लक्षणं नचिरेण क्षिपमेवाधिगच्छति । प्राप्नोत्यतो मयोक्तं कर्म-
योगो विशिष्यत इति ॥ ६ ॥

यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा विजितदेहो
जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां भूताना-
मात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः ।
स तत्रैवं वर्तमानो लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते न कर्मभिर्बध्यत
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

न चासौ परमार्थतः करोत्यतः—

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ ८ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तः समाहितः सन्मन्येत चिन्तयेत्तत्त्वविदात्मनो
याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित्परमार्थदर्शीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन्मन्येतेत्युच्यते—

पश्यञ्शृण्वन्स्पृशन्निघ्नन्नश्रन्गच्छन्स्वपञ्चसन् ।

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

मन्येतेति पूर्वेण संबन्धः । यस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु

कर्मस्वकर्मैव पश्यतः सम्यग्दर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः कर्मणोऽ-
भावदर्शनात् । नहि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभाव-
ज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते .. ९ ॥

यस्तु पुनरतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भमा ॥ १० ॥

ब्रह्मणीश्वर आधाय निक्षिप्य तदर्थं करोमीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि
कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि, लिप्यते न स
पापेन न संबध्यते पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥

केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मणः स्यात्, यस्मात्—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्ववर्जितैरीश्वरायैव कर्म करोमि
न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि, केवलशब्दः कायादिभिरपि
प्रत्येकं संबध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय, योगिनः कर्मणः कर्म कुर्वन्ति
सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैव तवा-
धिकार इति कुरु कर्मैव ॥ ११ ॥

यस्माच्च—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

युक्त ईश्वराय कर्माणि न मम फलायेत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा
परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्ति-
सर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः
कामकारणेन करणं कारः कामस्य कारः कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रे-
रिततयेत्यर्थः । मम फलायेदं करोमि कर्मैत्येवं फले सक्तो निबध्यतेऽतस्त्वं
युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

यस्तु परमार्थदर्शी सः—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रति-
षिद्धं च सर्वकर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मसंदर्शनेन संन्यज्ये-
त्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखं त्यक्त्वाङ्मनःकायचेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्म-
नोऽन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय
इत्यर्थः । क कथमास्त इत्याह—नवद्वारे पुरे सप्त शीर्षणान्यात्मन उपलब्धि-
द्वाराण्यर्वाग्रे मूत्रपुरीषविसर्गार्थं तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते, शरीरं पुरमिव पुरमा-
त्मैकस्वाभिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः
पौरैरिवाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म संन्यस्याऽऽस्ते । किं विशेष-
णेन, सर्वो हि देही संन्यास्यसंन्यासी वा देह एवाऽऽस्ते, तत्रानर्थकं विशेषण-
मिति । उच्यते, यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसंघातमात्रात्मदर्शी स सर्वो गेह भूमा-
वासने वाऽऽस इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति
प्रत्ययः संभवति । देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इति प्रत्यय
उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितानां विद्यया विवेक-
ज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्यते । उत्पन्नाविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि
गेह इव देह एव नवद्वारे पुर आसनं प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह
एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं विद्वदविद्वत्प्रत्यय-
भेदापेक्षत्वात् । यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययाऽऽत्मन्यध्यारोपितानि संन्य-
स्याऽऽस्त इत्युक्तं तथाऽप्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह नैव कुर्वन्स्वयं न कार्यकारणानि कारयन्क्रियासु प्रवर्तयन् । किं
यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्संन्यासान्न भवति यथा
गच्छतो गतिर्गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात्तद्वत्, किं वा स्वत एवाऽऽत्मनो
नास्तीति । अत्रोच्यते नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं च । उक्तं
हि—‘ अविकार्योऽयमुच्यते ’ ‘ शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ’
इति । ‘ ध्यायतीव लेलायतीव ’ इति च श्रुतेः ॥ १३ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं स्वतः कुर्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनीप्सिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा नापि रथादि कृतवतस्तत्फलं संयोगं न कर्मफलसंयोगम् । यदि किञ्चिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्वन्कारयश्च प्रवर्तते इत्युच्यते स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते दैवी हीत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

परमार्थतस्तु—

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

नाऽऽदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं न चैवाऽऽदत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यत इत्याह—अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामीत्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽवृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽत्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषामादित्यवद्यथाऽऽदित्यः समस्तं रूपजातमवभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परं परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

यत्परं ज्ञानं प्रकाशितम्—

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्पराग्रणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानस्तन्निष्ठा निष्ठाऽभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि

संन्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्देहसंबन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्तीत्युच्यते—

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ विनये उपशमस्ताभ्यां विद्या-विनयाभ्यां संपन्नो विद्याविनयसंपन्नो विद्वान्विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन्ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनो विद्याविनयसंपन्न उत्तम-संस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके मध्यमायां च राजस्यां गवि संस्कारहीनायाम-त्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ च सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा राजसै-स्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्तः 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति स्मृतेर्न ते दोषवन्तः । कथम्—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

इहैव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः सर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषम् । यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव विभाव्यते तथाऽपि तद्दोषै-रस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैत-न्यस्य, वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादिति च ।

१ क. 'यो विद्याऽऽत्मनो बोधो वि' । ख. ग. 'यो विद्याऽऽत्मबोधो वि' । २ क. ख. ग. 'यश्चोप' । ३ झ. 'रै' ।

नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेरतः समं ब्रह्मैकं च तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थितास्तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात् । देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रं “समासमाभ्यां विषयसमे पूजातः” इति पूजाविषयत्वविशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित्पङ्कजविच्चतुर्वेदविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसंबन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मिविषयं च समासमाभ्यामित्यादीदं तु सर्वकर्मसंन्यासिविषयं प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्वह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

न प्रहृष्येन्न प्रहर्षं कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा नोद्विजेत्प्राप्यैव चाप्रियमिति लब्ध्वा देहमात्रात्मदर्शिनां हि प्रियाप्रियप्राप्ती इष्यविषादस्थाने न केवलात्मदर्शिनस्तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात् । किं च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विकित्ता बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोहवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्मविद्वह्मणि स्थितोऽकर्मकृत्सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

किं च ब्रह्मणि स्थितः—

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मानि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्विन्दति लभत आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन(ण) युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते व्याप्नोति ।

तस्माद्वाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थित्यर्थः ॥ २१ ॥

इतश्च निवर्तयेत्—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भुक्तयो दुःख-
योनय एव तेऽविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमि-
त्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न संसारे
सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्त-
येत् । न केवलं दुःखयोनय आद्यन्तवन्तश्चाऽऽदिविषयेन्द्रियसंयोगो भोगाना-
मन्तश्च तद्वियोग एवात आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः ।
कौन्तेय न तेषु रमते बुधो भोगेषु विवेक्यवगतपरमार्थतत्त्वोऽत्यन्तमूढानामेव हि
विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुपभृतीनाम् ॥ २२ ॥

अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्प-
रिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्यमित्याह भगवान्—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

शक्नोत्युत्सहत इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणादा-
मरणात् । मरणमीमाकरं जीवतोऽवश्यंभावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगोऽनन्त-
निमित्तवान् हि स इति । यावन्मरणं तावन्न विश्रम्भणीय इत्यर्थः । काम इन्द्रि-
यगोचरप्राप्त इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्हिस्तृष्णा
स कामः, क्रोधश्चाऽऽत्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्य-
माणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधस्तौ कामक्रोधोद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधो-
द्भवो वेगः, रोमाञ्चनहृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गेऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो
वेगो गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं काम-
क्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते प्रसहते सोढुं प्रसहितुं स युक्तो योगी सुखी चेह
लोके नरः ॥ २३ ॥

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह—

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

योऽन्तःसुखोऽन्तरात्मानि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखस्तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्याराम आक्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव । य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

किं च—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूताहिते रताः ॥ २५ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शिनः संन्यासिनः क्षीणकल्मषाः क्षीणपापादिदोषाश्छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशया यतात्मानः संयतेन्द्रियाः सर्वभूताहिते रताः सर्वेषां भूतानां हित आनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

किं च—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानामभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते, विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनमित्यर्थः ॥ २६ ॥

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चेत्परिपतसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिर्ब्रह्मसंन्यासक्रमेण मोक्षायोति भगवान्पदे पदेऽब्रवीद्वक्ष्यति च । अथेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्थानीयाञ्छ्लोकानुपदिशति स्म—

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

स्पर्शाञ्जशब्दादीन्कृत्वा बहिर्बाह्याञ्छ्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः

शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो बाह्या बहिरेव कृता भवन्ति । तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः, कृत्वेत्यनुषज्यते । तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

यतेन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्यतानि संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मननान्मुनिः संन्यासी मोक्षपरायण एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयनं परा गतिर्यस्य सोऽयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोध इच्छा च भयं च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः । य एवं वर्तते सदा संन्यासी मुक्त एव स न तस्य मोक्षोऽन्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्युच्यते—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-

र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-

करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये प्रकृतिगर्भो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच-

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृत्वा बहिरित्यादय उपदिष्टास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्गः कर्मेति यावद्ध्यानयोगारोहणासमर्थ-स्तावद्गृहस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतस्तत्सौति । ननु किमर्थं ध्यानयोगारो-हणीमाकरणं यावताऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवम् । नाऽऽरुरुक्षोर्मुने-र्योगं कर्म कारणमुच्यत इति विशेषणादारूढस्य च शमेनैव संबन्धकरणात् । आरुरुक्षोरारूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्स्यात्तदाऽऽरुरु-क्षोरारूढस्य चेति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ।

तत्राऽऽश्रमिणां कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्च कश्चिदन्ये नाऽऽरुरुक्षवो न चाऽऽरूढास्तानपेक्ष्याऽऽरुरुक्षोरारूढस्य चेति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत् । न, तस्यैवेति वचनात् । पुनर्योगग्रहणाच्च योगारूढस्येति य आसीत्पूर्वं योगमारुरुक्षुस्तस्यैवाऽऽरूढस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वमाप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः, योगविभ्रष्टवचनाच्च । गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः षष्ठेऽध्याये स योग-विभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वे स्वं फल-मारभत एव ।

नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचामान्यथा वेदस्यार्थानर्थार्थत्वप्रसङ्गादिति । न च कर्मणि सत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः ।

कर्म कृतमीश्वरे संन्यस्येत्यतः कर्तारि कर्म फलं नाऽऽरभत इति चेत् । नेश्वरे संन्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षार्थैवेति चेत्स्वकर्मणां कृता-नामीश्वरे न्यासो मोक्षार्थैव न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च विभ्रष्ट इत्य-तस्तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत् । न ' एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरप-

रिग्रहः ' ' ब्रह्मचारित्रते स्थितः ' इति कर्मसंन्यासविधानात् । न चात्र ध्यान-
काले स्त्रीसहायत्वाशङ्क्य येनैकाकित्वं विधीयते । न च गृहस्थस्य निराशीरपरि-
ग्रह इत्यादिवचनमनुकूलम् । उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च । अनाश्रित इत्यनेन
कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वं चोक्तं प्रतिषिद्धं च निरग्रेरक्रियस्य च संन्या-
सित्वं योगित्वं चेति चेत् । न ध्यानयोगं प्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फला-
काङ्क्षासंन्यासस्तुतिपरत्वात् । न केवलं निरग्रेरक्रिय एव संन्यासी योगी च
किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं संन्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन्सत्त्वशुद्धयर्थं स
संन्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते । न चैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसं-
न्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्चोपपद्यते । न च प्रसिद्धं निरग्रेरक्रियस्य परमार्थ-
संन्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रविहितं संन्यासित्वं योगित्वं च
प्रतिषेधति भगवान् । स्ववचनविरोधाच्च ।

‘ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य ’ ‘ नैव कुर्वन्न कारयन् ’ ‘ आस्ते ’ ‘ मौनी
संतुष्टो येन केनचित् । अनिक्तः स्थिरमतिः ’ ‘ विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति
निस्पृहः ’ ‘ सर्वारम्भपरित्यागी ’ इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शि-
तानि तैर्विरुध्येत चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्ह-
स्थ्यस्याग्निहोत्रादि फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्व-
शुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति स संन्यासी च योगी चेति स्तूयते—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्रेर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

अनाश्रितो नाऽऽश्रितोऽनाश्रितः किं कर्मफलं कर्मणः फलं कर्मफलं यत्त-
दनाश्रितः कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः । यो हि कर्मफलतृष्णावान्स कर्मफलमा-
श्रितो भवत्ययं तु तद्विपरीतोऽतोऽनाश्रितः कर्मफलमेवंभूतः सन्कार्यं कर्तव्यं
नित्यं काम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकं करोति निर्वर्तयति । यः कश्चिदीदृशः कर्मा
स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह स संन्यासी च योगी चेति । सं-
न्यासः परित्यागः स यस्यास्ति स संन्यासी च योगी च योगश्चित्तसमाधानं
स यस्यास्ति स योगी चेत्येवं गुणसंपन्नोऽयं मन्तव्यो न केवलं निरग्रेर-
क्रिय एव संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः । निर्गता अग्नयः कर्माङ्गभूता यस्मात्स

निरग्निरक्रियश्चानग्निसाधना अप्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदानादिका यस्या-
सावक्रियः ॥ १ ॥

ननु च निरग्नेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं च
प्रसिद्धं कथमिह साधनेः सक्रियस्य संन्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यते इति ।
नैषः दोषः । कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य संपिपादयिषितत्वात् । तत्कथं कर्म-
फलसंकल्पसंन्यासात्संन्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंकल्पस्य
वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं न पुनर्मुख्यं संन्या-
सित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

नह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासमिति प्राहुः श्रुतिस्मृति-
विदो योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसंन्यासं विद्धि जानीहि हे पाण्डव ।
कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं
सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भाव उच्यते इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । अस्ति परमार्थसंन्या-
सेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थसंन्यासी सत्यक्तसर्वकर्मसा-
धनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं संकल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं संन्यस्यति । अयमपि
कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह न
हि यस्मादसंन्यस्तसंकल्पोऽसंन्यस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयः संकल्पोऽभि-
संधिर्येन सोऽसंन्यस्तसंकल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मा योगी समाधानवान्भ-
वति न संभवतीत्यर्थः । फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । तस्माद्यः
कश्चन कर्मा संन्यस्तफलसंकल्पो भवेत्स योगी समाधानवानविक्षिप्तचित्तो
भवेच्चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वादित्यभिप्रायः । एवं परमार्थ-
संन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यमपेक्ष्य 'यं संन्यासमिति प्राहु-
र्योगं तं विद्धि पाण्डव' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

१ छ. झ. 'स्य च स' । २ ख. ग. 'च्यते । नै' । ३ ख. ग. घ. झ. 'तिवादा यो' ।
४ घ. छ. 'शयिष्यन्ना' । ५ क. घ. 'यः । योगाङ्गत्वेन कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्त-
विक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति संन्यासित्वं चेत्यभिप्रेतमुच्यते । ए' । ६ घ. 'साम्यम्' ।

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गः साधनमिति तं संन्यासत्वेन स्मृत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगससाधनत्वं दर्शयति—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ६ ॥

आरुरुक्षोरारोढुमिच्छतोऽनारूढस्य ध्यानयोगोऽवस्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः । कस्माऽऽरुरुक्षोर्मुनेः कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः । किमारुरुक्षोर्योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः । यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा साति स झटिति योगारूढो भवति । तस्मा चोक्तं व्याख्यान—

“नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति विचं

यथैकता समता सत्यता च ।

श्रीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं

तत्तस्तत्तत्क्षोपरमः क्रियाभ्यः ” इति ॥ ३ ॥

अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा समाधीयमात्मचित्तो योगी ह्रीन्द्रियार्थेष्विन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककामप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जतेऽनुषङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वान्संकल्पमनिहामुत्रार्थकामहेतून्संन्यसितुं शीलमस्येति सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढः आसयोग इत्येतत्तदा तस्मिन्काल उच्यते । सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वाश्च कामान्सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेदित्यर्थः । संकल्पमूला हि सर्वे कामाः—

“संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः ।

काम जानामि ते मूलं संकल्पोऽत्रं हि जायसे ॥

न त्वां संकलयिष्यामि तेन मे न भाविष्यासि ॥” इत्यादिस्मृतेः ।

१ घ. छ. °मिष्टोरना° । २ छ. °कस्येत्य° । ३ घ. छ. °ल्पात्क्रिय जा° । ४ घ. छ. °मि समूलो न ।

सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति “ स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते ” इत्यादिश्रुतिभ्यो ‘ यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ’ इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न्यायाच्च । न हि सर्वसंकल्प-संन्यासे कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वा-
न्कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

यदैवं योगारूढस्तदा तेनाऽऽत्मानाऽऽत्मनोऽदृतो भवति संसारादनर्थजातादतः—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मनाऽऽत्मानं तत उद्ध्वं हरेदुद्धरेद्योगारूढता-
मापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मानमवसादयेन्नाधो नयेन्नाधो गमयेत् । आत्मैव हि
यस्मादात्मनो बन्धुः । न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुर्यः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि
तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव स्नेहादिबन्धनायतनत्वात्तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव
ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽन्योऽपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽप्या-
त्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणमात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ ५ ॥

आत्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किंलक्षण आत्मनो बन्धुः
किंलक्षणो वाऽऽत्मनो रिपुरित्युच्यते—

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य तस्याऽऽत्मनः स आत्मा बन्धुर्येनाऽऽत्मनाऽऽत्मैव
जित आत्मा कार्यकरणसंघातो येन वशीकृतो जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मन-
स्त्वजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवद्यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽ-
पकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्तेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकरणादिसंघात आत्मा जितो

येन स जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः संन्या-
सिनः परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थः । किंच शीतोष्णसु-
खदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च मानापमानयोः पूजापरिभवयोः ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं तु
शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः संजाता-
लम्पत्यय आत्मान्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भव-
तीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते ।
स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य स समलोष्टा-
श्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

किंच—

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

सुहृदित्यादिश्लोकार्धमेकं पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता । मित्रं
स्नेहवान् । अरिः शत्रुः । उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते । मध्यस्थो यो
विरुद्धयोरुभयोर्हितैषी । द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः । बन्धुः संबन्धीत्येतेषु साधुषु
शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः कः किंकर्मे-
त्यन्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते विमुच्यत इति वा पाठान्तरम् । योगारू-
ढानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अत एवमुत्तमफलप्राप्तये—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहासि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

योगी ध्यायी युञ्जीत समाध्यात्सततं सर्वदाऽऽत्मानमन्तःकरणं रहस्ये-
कान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन्नेकाव्यसहायः । रहासि स्थित एकाकी चेति
विशेषणात्संन्यासं कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा
देहश्च संयतौ यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्वीततृष्णोऽपरिग्रहश्च परिग्रह-

रहित इत्यर्थः । संन्यासित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन्युज्जीवित्यर्थः ॥ १० ॥

अथेदानीं योगं युञ्जत आसनाद्वारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः प्राप्तयोगैलक्षणं तत्फलादि चेत्यत आरभ्यते । तत्राऽऽसनमेव तावत्प्रथममुच्यते—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचर्लेनमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नातीवोच्छ्रितं नाप्यतिनीचं तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्चोत्तरे यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरं वाठक्रमाद्विपरीतोऽत्र क्रमश्चैलादीनाम् ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठाप्य किम्—

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं, सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः, चित्तं चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्ज्यादित्याहाऽऽत्मविशुद्धयेऽन्तःकरणस्य विशुद्धयर्थमित्येत् ॥ १२ ॥

बाह्यमासनमुक्तमधुना शरीरधारणं कथमित्युच्यते—

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

समं कायशिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन्नचलं च समं धारयतश्चलनं संभवत्यतो विशिनाष्टि अवलमिति । स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यक्प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीकन्नब्धो लुप्तो द्रष्टव्यः । न हि स्वनलसिकाग्रसंप्रेक्षणमिह विशित्सितं किं तर्हि चक्षुषोर्दृष्टिसंनिपातः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेक

चेद्विकक्षितं मनस्तत्रैव समाधीयेत नाऽऽत्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं
वक्ष्यत्यात्मसंस्थं मनः कृत्वेति । तस्मादिवशब्दलोपेनाक्ष्णोर्दृष्टिसंनिपात एव
संप्रेक्ष्येत्युच्यते । दिशश्चानवलोकयन्दिशां चावलोकनमन्तराऽकुर्वन्निवेतत् ॥ १३ ॥

किंच—

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥ १४ ॥

प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा
विगतभीर्विगतभयो ब्रह्मचारिव्रते स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रू-
षाभिक्षाभुक्त्यादि तास्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थः । किंच मनः संयम्य
मनसो वृत्तीरुपसंहृत्येत्येतन्मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो
युक्तः समाहितः सन्नासीतोपविशेन्मत्परोऽहं परो यस्य सोऽयं मत्परः । भक्ति
कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेवं
वाऽयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

अथेदानीं योगफलमुच्यते—

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन विधानेन सदाऽऽत्मानं योगी नियत-
मानसो नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः शान्तिमुपराति
निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा तां
निर्वाणपरमां मत्संस्थां मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

इदानीं योगिन आहारान्दिनियम उच्यते—

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

नात्यश्रत अत्यसंमितमन्नपरिमाणमतीत्याश्रतोऽत्यश्रतो न योन्तेऽस्ति, न
चैकान्तमनश्चतो योगोऽस्ति “ यदु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवाति तन्न हिनस्ति,

यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति” इति श्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्म-
संभितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्रीयत् । अथ वा योगिनो योगशास्त्रे परिपठिता-
दन्नपरिमाणादतिमात्रमश्नतो योगो नास्ति ।

उक्तं हि—“ अर्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु ।

वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ” इत्यादि परिमाणम् । तथा न
चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुना ॥ १६ ॥

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

युक्ताहारविहारस्याऽऽहित्यत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ
युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा युक्तचेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु
तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नश्चावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो
भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो
भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथाधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यदा विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा
बाह्यचिन्तामात्मन्येव केवलेऽवातिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः । निःस्पृहः
सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः
समाहित इत्युच्यते तदा तस्मिन्काले ॥ १८ ॥

तस्य योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते—

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते दैर्घ्ये स्थितो नेङ्गते न
चलति सोपमोपमीयतेऽनयेत्युपमा योगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता चिन्तिता ।

योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समा-
धिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

यत्र यस्मिन्काल उपरमते चित्तमुपरति गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं
योगसेवया योगानुष्ठानेन यत्र चैव यस्मिंश्च काल आत्मना समाधिपरिशुद्धेना-
न्तःकरणेनाऽऽत्मानं परं चैतन्यज्योतिःस्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्व एवाऽऽ-
त्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

किंच—

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकमनन्तमित्यर्थः । यत्तद्बुद्धि-
ग्राह्यं बुद्ध्यैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीत-
मविषयजनितमित्यर्थः । वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले न च,
एव, अयं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मान्नैव चलति तत्त्वतस्तत्त्वस्वरूपाश्च
प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

किंच—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ २२ ॥

यं लब्ध्वा यमात्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यल्लाभान्तरं ततोऽधिकम-
स्तीति न मन्यते चिन्तयति । किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन शस्त्र-
निपातादिलक्षणेन गुरुणा महताऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

यत्रोपरमत इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग
उक्तः—

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

तं विद्याद्विजानीयाद्दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वि-

योगो दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येव संज्ञितं त्रिप्रतीतलक्षणेन विद्याद्विजानीयादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यत्वोच्यते निश्चयानिर्वेदयोर्योगसाधनत्वविधानार्थम् । स यथोक्तफलो योगी निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्योऽनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णं किं तच्चेतस्तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

किंच—

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

संकल्पप्रभवान्संकल्पः प्रभवो येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कृतास्ताः स्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन । किंच मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

शनैः शनैर्न सहसोपरमेदुपरतिं कुर्यात् । कया बुद्ध्या । किञ्चिदपि धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्येण युक्तयेत्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि संस्थितमात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत्किञ्चिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य परमो विधिः ॥ २५ ॥

तत्रैवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येष वशं नयेत् ॥ २६ ॥

यतो यतो यस्माद्यस्माद्भिमिच्छाच्छब्दादेर्निश्चरति निर्यच्छति स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्ताश्चियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाऽऽभासीकृत्य वैराग्यभावनया चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यतामापादयेत् । एवं योगाभ्यासबलाद्योगिन आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेश-
रजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येवैनिश्चयवन्तं ब्रह्मभूतमक-
ल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

युञ्जन्निति । युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदाऽऽ-
त्मानं विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण
संस्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमन्तमतीत्य वर्तते इत्यत्यन्तमुत्कृष्टं निर-
तिशयमश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रद-
श्यते—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ब्रह्मादीनि
स्तम्बपर्यन्तानि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा
समाहितान्तःकरणः सर्वत्रसमदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्व-
भूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्रसमद-
र्शनः ॥ २९ ॥

एतस्याऽऽत्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते—

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्याऽऽत्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च
ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनोऽहमी-

१ य. झ. "बनिश्चयं अ°" । २ क. छ. "त्मसं धर्माव°" । ३ झ. स्थितमात्मानं स्वं त° ।
४ क. "वं विक्षियारहितं अ°" ।

श्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्याति स च विद्वान्मम वासुदेवस्य न प्रणश्याति न परोक्षी भवति तस्य च मम चैकात्मकत्वात् । स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः प्रिय एव भवति । यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी ॥ ३० ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूद्य तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते नित्यमुक्त एव स न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

किंचान्यत्—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

आत्मौपम्येनाऽऽत्मा स्वयमेवोपमीयते [अनया] इत्युपमा तस्या * उपमाया भाव औपम्यं तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन स च किं समं पश्यतीत्युच्यते यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलम् । वाशब्दश्चार्थः । यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं तथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरत्यहिंसक इत्यर्थः । य एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिप्रेतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसंपाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुर्भुवं तत्प्राप्त्युपायम्—

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन, एतस्य

* उपमाशब्दः करणसाधनो भावशब्देन च स्वार्थो गृह्यते । एतदेव ध्वनयितुं टीकाकारेण ‘ उपमैवौपम्यम् ’ इतिस्वार्थप्यबन्तघटितं व्याख्यानं कृतम् ।

योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः किं स्थिरामचलां स्थितिं
प्रसिद्धमेतत् ॥ ३३ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्णेति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रूपं भक्तजन-
पापादिदोषाकर्षणात्कृष्णः । न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं
प्रमथ्नाति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति परवशी करोति । किं च बलवन्
केनचिन्नियन्तुं शक्यम् । किञ्च दृढं तन्तुनागवदच्छेद्यं तस्यैवंभूतस्य मनसोऽहं
निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव । यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो
दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

एवमेतद्यथा ब्रवीषि—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र हे महाबाहो । किंत्व-
भ्यासेन त्वभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्यांचित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य । वैराग्यं
नाम दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्ण्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते । विक्षेप-
रूपः प्रचारश्चित्तस्यैवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यः पुनरसंयतात्मा तेन—

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

असंयतात्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽ-
यमसंयतात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः ।
यस्तु पुनर्वश्यात्माऽभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य
सोऽयं वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं
योग उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

१ क. ख. ग. झ. °तृष्ण । २ क. °वत्प्रबलं न के° । ३ क. शक्यं दुर्निवारत्वात्, किं° ।
४ ख. ग. छ. झ. °पि दु° ।

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि संन्य-
स्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति योऽपि योगमार्गा-
न्मरणकाले चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्य—

अर्जुन उवाच—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

अयतिरप्रयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतो योगादन्तका-
लेऽपि चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसो भ्रष्टस्मृतिः सोऽप्राप्य
योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

कश्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

कश्चिदिति । कश्चित्किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः
संश्लिन्नाभ्रमिव नश्यति किं वा न नश्यत्यप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो
विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

एतदिति । एतन्मे मम संशयं कृष्ण च्छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतस्त्वदन्यस्त्व-
त्तोऽन्य ऋषिर्देवो वा च्छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते
संभवत्यतस्त्वमेव च्छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

पार्थेति । हे पार्थ नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य
विद्यते नास्ति नाशो नाम पूर्वस्माद्दीनजन्मप्राप्तिः स योमभ्रष्टस्य

नास्ति, न हि यस्मात्कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितां गतिं हे तात तन्मे-
त्वात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते
शिष्योऽपि पुत्रं उच्यते, गच्छति ॥ ४० ॥

किं त्वस्य भवति—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादिया-
जिनां लोकांस्तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीनित्याः समाः संवत्सरांस्तद्भो-
गक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजा-
यते ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अथेति । अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति
जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्धि जन्म यद्दरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं
दुःखलभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले । ४२ ॥

यस्मात्—

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

तत्र योगिनां कुले तं बुद्ध्या संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वास्मिन्देहे
भवं पौर्वदेहिकं यतते च प्रयत्नं करोति ततस्तस्मात्पूर्वकृतात्संस्काराद्भूयो
बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोग इति तदुच्यते—

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासस्तेनैव बलवता ह्रियते हि यस्मा-

दवशोऽपि स योगभ्रष्टो न कृतं चेद्योगाभ्याससंस्काराद्वलवत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते । अधर्मश्चेद्वलवत्तरः कृतस्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव । तत्क्षये तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्य-मारभते न दीर्घकालस्थस्यापि विनाशस्तस्यास्तीत्यर्थः । जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी योगभ्रष्टः सामर्थ्यात्सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्ततेऽपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्वा यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति—

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परं गतिम् ॥ ४५ ॥

प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकं यतमान इत्यर्थः । तत्र योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किञ्चित्किञ्चित्संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततो लब्धसम्यग्दर्शनः संन्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र शास्त्रपाण्डित्यं तद्वद्भ्योऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्वद्भ्योऽधिको योगी विशिष्टो यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-

र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-

शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ध्यानयोगो

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्भतेन मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनाऽन्तःकरणेन श्रद्धावाञ्छादधानः सन्भजते सेवते यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्येऽभ्यासयोगो नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

“ योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ” ॥

इति प्रश्नबीजमुपन्यस्य स्वयमेवेदंशं मदीयं तत्त्वमेवं मद्भतान्तरात्मा स्यादित्येतद्विवक्षुः—

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमना हे पार्थ योगं युञ्जन्मनःसमाधानं कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयो यो हि कश्चित्पुरुषार्थेन केनचिदर्थो भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यतेऽयं तु योगी मामेवाऽऽश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽन्यत्साधनान्तरं मय्येवाऽऽसक्तमना भवति । यस्त्वमेवंभूतः सन्नसंशयं समग्रं समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरङ्गैवमेव भगवानिति तच्छृणुच्यमानं मया ॥ १ ॥

तच्च मद्रिषयम्—

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तमिदं वक्ष्यामि

अथयिष्याम्यशेषतः कात्स्न्येन । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकर-
णाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमव-
शिष्यते नावशेषो भवतीति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशि-
ष्टफलत्वाददुर्लभं ज्ञानम् ॥ २ ॥

कथमित्युच्यते—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति सिद्धये
सिद्ध्यर्थं तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां
कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽहं—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते न स्थूला ' भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ' इति वच-
नात् । तथाऽबादयोऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते । आपोऽनलो वायुः खं मन इति
मनसः कारणमहंकारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्त्वम् । अहंकार इत्य-
विद्यासंयुक्तमव्यक्तम् । यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमुच्यते एवमहंकारवासनाव-
दव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहंकारस्य । अहंकार एव हि
सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके । इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे ममैश्वरी मायाशक्ति-
रष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो यथेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अपरेति । अपरा न परा निकृष्टाऽशुद्धाऽनर्थकरी संसारबन्धनात्मिकेय-
मितोऽस्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममाऽऽत्मभूतां विद्धि मे परां
प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो यया प्रकृ-
त्येदं धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

एतदिति । एतद्योनीन्येते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनि-

येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि । यस्मान्मम प्रकृती योनिः कारणं सर्वभूतानामतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यतस्तस्मात्—

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यत्कारणान्तरं किंचिन्नास्ति न विद्यतेऽहमेव जगत्कारणमित्यर्थः । हे धनंजय यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत्प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुषु पटवत्सूत्रे च मणिगणा इव ॥ ७ ॥

केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

रसोऽहमपां यः सारः स रसस्तस्मिन्नसभूते मद्यापः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । यथाऽहमप्सु रस एवं प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणव ओंकारः सर्ववेदेषु तस्मिन्प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः । तथा ख आकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । तथा पौरुषं पुरुषस्य भावो यतः पुंषुद्धिर्नृषु तस्मिन्मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

पुण्य इति । पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितमबादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् । अपुण्यत्वं तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसावग्नौ । तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनम् । तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिन्स्तपति मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातनं चिरंतनम् । किंच बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहम् । तच्च बलं कामराग-विवर्जितं कामश्च रागश्च कामरागौ कामस्तृष्णाऽसिनकृष्टेषु विषयेषु रागो रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलमहमस्मि न तु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणम् । किंच धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेना-विरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो यथा देहधारणमात्राद्यर्थोऽञ्जनपानादिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

किंच—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ता भावाः पदार्था राजसा रजोनिर्वृत्तास्ता-मसास्ते मोनिर्वृत्ताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावास्तान्मत्त एव जायमानानित्येवं विद्धि सर्वान्समस्तानेव । यद्यपि ते मत्तो जायन्ते तथाऽपि न त्वहं तेषु तदधीनस्तद्वशो यथा संसारिणस्ते पुनर्मयि मद्वशा मदधीनाः ॥ १२ ॥

एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसा-रदोषबीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् । तच्च किं निमित्तं जगतोऽज्ञानमित्युच्यते—

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरेभिर्भ-

थोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सन्नाभिजानाति
 मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाव्ययं व्ययरहितं
 जम्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं पुनर्देवीमेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामन्तीत्युच्यते—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता हि यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी
 मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्रैवं सति
 सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेव मायायिनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते
 ते मायामेतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति संसारबन्धान्मुच्यन्त
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्त इत्यु-
 च्यते—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा नराणां
 मध्येऽधमा निकृष्टास्ते च माययाऽपहृतज्ञानाः संमुपितज्ञाना आसुरं भावं हिंसा-
 नृतादिलक्षणमाश्रिताः ॥ १५ ॥

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

चतुर्विधाश्चतुष्पकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणो
 हेऽर्जुन । आर्त आर्तिपरिगृहीतस्तस्करव्याघ्ररोगादिनाऽभिभूत आपन्नो जिज्ञा-
 सुर्भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति योऽर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविच्च हे भर-
 तर्षभ ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्तत्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तो

भवत्येकभक्तिश्चान्यस्य भजनीयस्यादर्शनादतः स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेष-
माधिक्यमापद्यतेऽतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्त-
स्याहमत्यर्थः प्रियः । प्रसिद्धं हि लोक आत्मा प्रियो भवतीति । तस्माज्ज्ञानिन
आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्याऽऽत्मैवेति
ममात्यर्थः प्रियः ॥ १७ ॥

न तर्क्षार्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रियाः । न, किं तर्हि—

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

उदारा उत्कृष्टाः सर्व एवैते त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । न हि कश्चि-
न्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति ज्ञानी त्वत्यर्थः प्रियो भवतीति विशेषः ।
तत्कस्मादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव मान्यो मत्त इति मे मम मतं निश्चयः । आ-
स्थित आरोहुं प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान्वासुदेवो नान्योऽस्मी-
त्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं
प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणामन्ते समाप्तौ ज्ञानवान्प्राप्तपरिपाक-
ज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रैत्यक्षतः प्रपद्यते । कथं, वासुदेवः सर्वमिति ।
य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वा ।

अतः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वित्युक्तम् ॥ १९ ॥

आत्मैव सर्वं वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्य-
न्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्या देवतास्तं तं
नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थयाऽऽश्रित्य-

प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः स्वयाऽऽ-
त्मीयया ॥ २० ॥

तेषां च कामिनाम्—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन्नर्चितुं पूजयि-
तुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरी
करोमि ययैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यो यां देवतातनुं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छतीति
॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥ २२ ॥

स तयेति । स तया मद्विहितया श्रद्धया युक्तः संस्तस्या देवतातन्वा राध-
नमाराधनमीहते चेष्टते लभते च ततस्तस्या आराधिताया देवतातन्वाः कामा-
नीप्सितान्मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान्निर्भिर्भितांस्तान् हि-
यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मात्तानवश्यं लभत इत्यर्थः । हितानिति
पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यं न हि कामा हिताः कस्यचित् ॥ २२ ॥

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारं अविवेकिनः कामिनश्च तेततः—

अन्तवन्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

अन्तवद्विनाशि तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानां देवान्देवयजो
यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजस्ते देवान्यान्ति । मद्भक्ता यान्ति मामपि ।
एवं समानेऽध्यायासे मामेव न प्रपद्यन्तेऽनन्तफलायाहो खलु कष्टं वर्तन्त
इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

किंनिमित्तं मामेव न प्रपद्यन्त इत्युच्यते—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यमसिद्ध-

भीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तोऽविवे-
किनो ममाव्ययं व्ययराहितमनुत्तमं निरातिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्त-
इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तदीयमज्ञानं किंनिमित्तमित्युच्यते—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभि-
प्रायः । योगमायासमावृतो योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया योगमाया
तया योगमायायां समावृतः संछन्न इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकोऽयं नाभि-
जानाति मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

यथा योगमायाया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमाया
मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति यथाऽन्यस्यापि
मायाविनो माया ज्ञानं तद्वत् । यत एवमतः—

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

अहं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि वर्तमानानि चार्जुन
भविष्याणि च भूतानि वेदाहं मां तु वेद न कश्चन मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा
मत्तत्त्ववेदेनाभावादेव न मां भजते ॥ २६ ॥

केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि
मां न विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेनेच्छा च द्वेषश्चेच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीतीच्छाद्वेषसमुत्थ-
सोनेच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह द्वंद्वमोहेन द्वंद्व-
निमित्तो मोहो द्वंद्वमोहस्तावेचेच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत्परस्परविरुद्धौ सुख-
दुःखतद्धेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वंद्वश-

(ख. ग. घ. झ. सन्तं प । २ घ. छ. 'वेत्तो म । ३ क. तदज्ञा' । ४ घ. 'या
अथवा भगवतो यः संकल्पः स एव योगस्तद्वशवर्तिनी या माया तयाऽऽवृत इत्यर्थः । चित्तमा.
धिर्वा योगो भगवतस्तत्कृता माया तथा योगमायाया स' । ५ ख. ग. 'वृत्तो म । ६ घ. 'नि मां ।
७ क. 'नस्त्वत्' । ८ क. त्वां ।

ब्देनाभिधीयेते । तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्धेतुसंप्राप्त्या लब्धात्मकौ भवत-
स्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानो
त्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः । न हीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभू
तार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः समूहस्य
प्रत्यगात्मानि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यत इति । अतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमो-
हेन भारत भारतान्वयज सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं समूढतां सर्गे
जन्मन्युत्पत्तिकाल इत्येतद्यान्ति गच्छन्ति हे परंतप । मोहवशान्तेव सर्वभूतानि
जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्वंद्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञा-
नानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूतं न जानन्त्यत एवाऽऽत्मभावेन मां
न भजन्ते ॥ २७ ॥

के पुनरनेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन
भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते—

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म
येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्मणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते द्वंद्वमोहनि-
र्मुक्ता यथोक्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रता एवमेव
परमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवं निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्मा तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

जरामरणमोक्षाय जरामरणमोक्षार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः
सन्तो यतन्ति यतन्ते ये ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगा-
त्मविषयं वस्तु तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-
र्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

साधीति । साधिभूताधिदैवमधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं सहाधिभू-
ताधिदैवेन साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः साधियज्ञं च सहाधियज्ञेन साधि-
यज्ञं ये विदुः प्रयाणकालेऽपि च मरणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः
समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नबीजान्युपदिष्टान्यत-
स्तत्प्रश्नार्थम्—

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय—

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अक्षरं न क्षरतीति परं आत्मा “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ” इति श्रुतेः । ओंकारस्य चोभित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेण विशेषणादग्रहणम् । परममिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षर उपपन्नतरं विशेषणम् । तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावं स्वभावः । स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते, आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेऽध्यात्मशब्देनाभिधीयते । भूतभावोद्भवकरो भूतानां भावो भूतभावस्तस्योद्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तुत्पत्तिकर इत्यर्थः । विसर्गो विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशैर्देवैर्द्रव्यस्य परित्यागः स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्येतत् । एतस्माद्वि बीजभूतादृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्युद्भवन्ति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदेवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ क्षरः क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किञ्चिज्जनिमद्वस्त्वित्यर्थः । पुरुषः पूर्णमनन सर्वमिति पुरि शयनाद्वा पुरुष आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदेवतम् । अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्ण्वख्या “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतेः । स हि विष्णुरहमेवात्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञो यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमवायीति देहाधिकरणो भवति देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति स मद्भावं विष्णवं

१ क. व. छ. ‘रमात्मा । २ क. °वः स्वभाव इति स्वो भा° । ३. °वः स्वभाव इति स्वभावः स्वो भा° । घ. छ. °वः स्वो भा° । ३ क. °शास्त्रेः सस्य द्रव्यस्य त्तिरगं प° । ४ व. °वेतस्य प° ।

तत्त्वं याति नास्ति न विद्यतेऽत्रास्मिन्नर्थे संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

न मद्विषय एवार्थं नियमः किं तर्हि—

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

यं यं वाऽपि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरंश्चिन्तयंस्त्यजति परित्यजत्यन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं तं तमेव स्मृतं भावमेवैति नान्यं कौन्तेय सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तस्मिन्भावस्तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतयाऽभ्यस्तो येन स तद्भावभावितः सन् ॥ ६ ॥

यस्मादेवमन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्माभेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं युध्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु मयि वासुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्मामेव यथास्मृतमेध्यस्यागमिष्यस्यसंशयो न संशयोऽत्र विद्यते ॥ ७ ॥

किंच—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूत एकस्मिन्स्तुल्यप्रत्ययावृत्ति-लक्षणो विलक्षणप्रत्ययानन्तरितोऽभ्यासः स चाभ्यासो योगस्तेन युक्तं तत्रैव वशापृतं योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं यातुं गच्छति हे पार्थ, अनुचिन्तयञ्छास्त्राचार्योपदेशमनु ध्याय-न्नित्येतत् ॥ ८ ॥

किंविशिष्टं च पुरुषं यातीत्युच्यते—

कविं पुराणमनुशासितार-

मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरंतनमनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रशा-
सितारमणोः सूक्ष्मादप्यणीयासं सूक्ष्मतरमनुस्मरेदनुचिन्तयेद्यः कश्चित्सर्वस्य
कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य दातारमचि-
न्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनाचिन्तयितुं शक्यत इत्यचिन्त्य-
रूपस्तमादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं
तमसः परस्तादज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात्परं तमनुचिन्तयन्त्यातीति पूर्वैर्णैव
संबन्धः ॥ ९ ॥

किंच—

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्

स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवार्जितेन भक्त्या युक्तो भजनं
भक्तिस्तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन समाधिजसं-
स्कारप्रचयजनिताचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः । पूर्वं हृदय-
पुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये
प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तः सन्स एवं बुद्धिमान्योगी कविं पुराण-
मित्यादिलक्षणं तं परं पुरुषमुपैति प्रतिपद्यते दिव्यं द्योतनात्मकम् ॥ १० ॥

(*योगमार्गानुगमनेनैव ब्रह्मविद्यामन्तरेणापि ब्रह्म प्राप्यत इत्येवं प्राप्त
इदमुच्यते ।) पुनरपि वक्ष्यमाणनोपायेन प्रतिपत्तिसतस्य ब्रह्मणो वेदविद्व-
दनादिविशेषणविशेष्यस्याभिधानं करोति भगवान्—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशान्ति यद्यतथो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति “ तद्वा
एतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति” इति श्रुतेः । सर्वविशेषनिवर्तक-

त्वेनाभिवदन्त्यस्थूलमनषित्यादि । किञ्च विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शन-
प्राप्तौ सत्यां यद्यतयो यतनशीलाः संन्यासिनो वीतरागा विगतो रागो येभ्यस्ते
वीतरागाः । यच्चाक्षरमिच्छन्तो ज्ञातुमिति वाक्यशेषः । ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति
तत्ते पदं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं संग्रहेण संग्रहः संक्षेपस्तेन संक्षेपेण
प्रक्षये कथयिष्यामि ॥ ११ ॥

“स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोक्षारमभिध्यायति कतमं च वाव
स तेन लोकं जयतीति तस्मै सहोवाच एतद्वा सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म
यदोकारः” इत्युपक्रम्य “यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषम-
भिध्यायति” इत्यादिना वचनेन “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्” इति चोपक्रम्य
“सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तर्पांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं
चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्” इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो
वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यम-
बुद्धीनां विवक्षितस्योकारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहोपि
“कथं पुराणमनुशासितारम्” “यदक्षरं वेदविदो वदन्ति” इति चोपन्यस्तस्य
परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योकारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपा-
सनं योगधारणोपासहितं वक्तव्यं प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किञ्चिदित्येवमर्थ उत्तरो
ग्रन्थ आरभ्यते—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूढन्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ तानि सर्वाणि
संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा *निष्प्र-
चारैर्माँपाद्य तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्योर्ध्वमारुह्य मूर्ध-
न्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुम् ॥ १२ ॥

तत्रैवं च धारयन्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

* प्रचाराभावमित्यर्थः ।

१ ख. झ. ‘हाप्यधिकृतं क’ । २ घ. ‘पि वक्तव्यं क’ । ३ ख. छ. झ. च किञ्चि ।
४ क. ‘रतामा’ । ५ झ. ‘मापय । ६ ख. घ. झ. ‘व धा’ ।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोकारं व्याहरन्नुच्चारयंस्तदर्थभूतं
मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचिन्तयन्त्यः प्रयाति अग्र्यते स त्यजन्परित्यजन्देहं शरीरं
त्यजन्देहमिति प्रयागविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनो न स्वरूपनाशेने-
त्यर्थः । स एवं त्यजन्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥

किंच—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सततं सर्वदा
यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते । नित्यश इति
दीर्घकालत्वमुच्यते । न षण्मासं संवत्सरं वा किं तर्हि यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो
मां स्मरतीत्यर्थः । तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुखेन लभ्यः पार्थ नित्ययुक्तस्य
सदा समाहितस्य योगिनः । यत एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि सदा समाहितो
भवेत् ॥ १४ ॥

तव सौलभ्येन किं स्यादित्युच्यते शृणु तन्मम सौलभ्येन यद्भवति—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्भावमापाद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति ।
किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति(न्तीति) तद्विशेषणमाह दुःखालयं दुःखानामा-
ध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयमालीयन्ते यस्मिन्दुःखानीति दुःखालयं जन्म । न
केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवस्थितस्वरूपं च नाऽऽप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महा-
त्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनर्मां न प्राप्नु-
वन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥ १५ ॥

किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते—

आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

आब्रह्मभुवनाद्भवन्ति यस्मिन्भूतानीति भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक इत्यर्थः ।
आब्रह्मभुवनात्सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावा

हेऽर्जुन । मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नत्वात्कथम्—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्वल्लणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याहस्तदहः सहस्रयुग-
पर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहःपरिमाणा-
मेव । के विदुरित्याह तेऽहोरात्रविदः कालसंख्याविदो जना इत्यर्थः । यत
एवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥ १७ ॥

प्रजापतेरहानि यद्भवति रात्रौ च तदुच्यते—

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्वाभावस्था तस्मादव्यक्ताद्व्यक्तयो व्यज्यन्ते
इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्वाः प्रभवन्त्यभिव्यज्यन्तेऽह आगमोऽह-
रागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले तथा रात्र्यागमे ब्रह्मणः स्वाप-
काले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रद-
र्शनार्थमविद्यादिक्लेशमूलकमाशयवशाच्चावशो भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा प्रलीयत
इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह—

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन्कल्प आसीत्स
एवायं नान्यो भूत्वा भूत्वाऽहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनरात्र्यागमेऽहः

१ घ, °णाः प्रजाः सर्वाः प्र° । २ क, छ, °र्वाः प्रजा, प्र° । ३ ख, °र्वोक्ताव्य° । ४ क°
°त्वा पुनरह° । ५ ख, झ, °त्वा पुनरह° ।

क्षयेऽवशोऽस्वतन्त्र एव पार्थ प्रभवति अत्र एवाहरागमे ॥ १९ ॥

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्ट ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिनाऽ-
थेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्दिदिक्षयेदमुच्यतेऽनेन योगमार्गेणैवं गन्तव्यमिति—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतस्तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽक्षरस्य विवक्षित-
तस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे
सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह—अन्य इति । अन्यो
विलक्षणः स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः । परस्तस्मादित्युक्तं, कस्मात्पुनः परः
पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तात् । सनातनश्चिरंतनः । यः स
भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं भाव-
माहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय
तद्धाम स्थानं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥

तल्लब्धेरुपाय उच्यते—

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

पुरुषः पुरि शयनात्पूर्णत्वाद्वा स परः पार्थ परो निरतिशयो यस्मात्पुरु-
षान्न परं किञ्चित्स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणयाऽनन्ययाऽऽत्मविषयया ।
यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि । कार्यं हि कारण-
स्यान्तर्बर्ति भवति । येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्ताकाशेनेव घटादि
॥ २२ ॥

१ क. छ. 'ति जायते स ए' । घ. 'ति जायते स अ' । २ ध. 'दिनेदा' । ३ छ. '१
३०' । ४ घ. 'ण्डप्रदर्शनार्थः' । ५ क. ख. हा. 'क्तादन्यो विलक्षणो भाव इत्यभिप्रायः । स' ।

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभाजां ब्रह्मप्रति-
पत्तय उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति यत्र काल इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थमु-
च्यते । आवृत्तिमार्गोऽप्यन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन संबन्धः । यत्र यस्मिन्काले त्वनावृत्ति-
मपुनर्जन्माऽऽवृत्तिं तद्विपरीतां चैव । योगिन इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते ।
कर्मिणस्तु गुणतः ‘कर्मयोगेन(ण) योगिनाम्’ इति विशेषणयोगिनः । यत्र
काले प्रयाता मृता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं
यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

*(तं कालमाह—)

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

‘अग्निः कालाभिमानिनी देवता तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी । अथ-
वाऽग्निर्ज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते । भूयसां तु निर्देशो यत्र काले तं काल-
मित्याम्रवणवत् । तथाऽहर्देवताऽहः शुक्रः शुक्रपक्षदेवता षण्मासा उत्तरायणं
तत्रापि देवतैव मार्गभूतेति स्थितोऽन्यत्र न्यायः । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता
गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासनपरा जनाः । क्रमेणेति वाक्यशेषः । न
हि सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिरागतिर्वा कचिदस्ति “न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्ति” इति श्रुतेः । ब्रह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता
एव ते । (+क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः) ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमोऽभिमानिनी रात्र्यभिमानिनी च देवता ।
तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता । षण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववद्देवतैव ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं ख. घ. झ. पुस्तकेषु न वर्तते । + धनुश्चिह्नान्तर्गतं घ. छ.
पुस्तके नास्ति ।

१ घ. ‘स उत्तर’ । २ क. छ. झ. ‘ति क’ । ३ क. ख. छ. ‘णासत्र विभज्यन्ते
योगि’ ।

तत्र चन्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टाधिकारी योगी कर्मा प्राप्य
भुक्त्वा तत्क्षयाभिर्वर्तते ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे । ज्ञानप्रकाशकत्वाच्छुक्ला
तदभावात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोर्न
जगतः सर्वस्यैवैते गती संभवतः । शाश्वते नित्ये संसारस्य नित्यत्वान्मते अभि-
प्रेते । तत्रैकया शुक्लया यात्यनावृत्तिमन्ययेतरयाऽऽवर्तते पुनर्भूयः ॥ २६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

नैते इति । नैते यथोक्ते सृती मार्गौ पार्थ जानन्संसारयैकाऽन्या मोक्षाय
चेति योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समा-
हितो भवार्जुन ॥ २७ ॥

शृणु योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-

र्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो

नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च साहुष्येनानुष्ठितेषु तपःसु च सुतप्तेषु
दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यदेतेषु पुण्यफलं पुण्यस्य फलं पुण्यफलं प्रदिष्टं
शास्त्रेणात्येत्यतीत्य गच्छति तत्सर्वं फलजातमिदं विदित्वा सप्तमश्रनि-

र्णयद्वारेणोक्तं सम्यगवधार्यानुष्ठाय योगी परं प्रकृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति प्रतिपद्यते,
आद्यमादौ भवं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-

करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो

नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तः । तस्य च फलमरुय(स्त्य)-
चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टम् । तत्रानेनैव
प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमभि-स्यते नान्यथेति तदाशङ्काव्याविष्टसया—

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु तदबुद्धौ संनिधीकृत्येदमि-
त्याह । तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः । इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसा-
धनं ‘ वामुदेवः सर्वमिति ’ “ आत्मैवेदं सर्वम् ” “ एकमेवाद्वितीयम् ”
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । नान्यत् । “ अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते
क्षय्यलोका भवन्ति ” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ते तुभ्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि
कथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय । किं तत्, ज्ञानं, किंविशिष्टं विज्ञानसहितमनु-
भवयुक्तम् । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मोक्षयसेऽशुभात्संसारबन्धनात् ॥ १ ॥

तर्क्ष—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

राजविद्या विद्यानां राजा दीप्यतिशयत्वात् । दीप्यते हीयमतिश-
येन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं

पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् ।
 अनेकजन्मसहस्रसंचितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म क्षणमात्राद्भस्मी करोति
 यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् । किंच प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादे-
 रिवावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणवतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं न
 तथाऽऽत्मज्ञानं धर्मविरोधि किंतु धर्म्यं धर्मादनपेतम् । एवमपि स्याद्दुःसंपाद्य-
 मित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानम् । तत्राल्पायासानां कर्मणां
 सुखसंपाद्यानामल्पफलत्वं दुष्कराणां च महाफलत्वं दृष्टमितीदं तु सुखसंपाद्य-
 त्वात्फलक्षयाद्व्येतीति प्राप्तमत आहव्ययं नास्य फलतः कर्मवद्व्ययोऽस्ती-
 त्यव्ययमतः श्रद्धेयमात्मज्ञानम् ॥ २ ॥

ये पुनः—

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अश्रद्धधानाः श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च
 नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्ना असु-
 तृपः पुरुषाः परंतपप्राप्य मां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ नैवाऽऽशङ्केति मत्प्राप्तिमार्ग-
 साधनभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेनाऽऽवर्तन्ते । क मृत्यु-
 संसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारस्तस्य वर्त्म नरकातिर्यगादिप्राप्ति-
 मार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्तुत्याऽर्जुनमभिमुखीकृत्याऽऽह—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

मया मम यः परो भावस्तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना
 न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मयाऽव्यक्त-
 मूर्तिना करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मयव्यक्तमूर्तौ स्थितानि
 मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि । नहि निरात्मकं
 किंचिद्भूतं व्यवहारायावकल्पतेऽतो मत्स्थानि मयाऽऽत्मनाऽऽत्मवत्त्वेन

स्थितान्यतो मयि स्थितानीत्युच्यन्ते । तेषां भूतानामहमेवाऽऽत्मेत्यतस्तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासतेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्तवत्संश्लेषाभावेनाऽऽकाशस्याप्यन्तरतमो बहम् । नह्यसंसर्गि वस्तु कचिदाधेयभावेनावस्थितं भवति ॥ ४ ॥

अत एवासंसर्गित्वान्मम —

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगं युक्तिं घटनं मे ममैश्वर-
मीश्वरस्येममैश्वरं योगमात्मनो याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिरसंसर्गित्वाद्-
सङ्गतां दर्शयति “ असङ्गो नहि संजते ” इति । इदं चाऽऽश्चर्यमन्यत्पश्य
भूतभृदसङ्गोऽपि सन्भूतानि विभर्ति न च भूतस्थो यथोक्तेन न्यायेन दर्शित-
त्वाद्भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यतेऽसौ ममाऽऽत्मेति, विभज्य देहादिसं-
घातं तस्मिन्नहंकारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन्व्यपदिशति ममाऽऽत्मेति, न
पुनरात्मन आत्माऽन्य इति लोकवदजानन् । तथा भूतभावनो भूतानि भावय-
त्युत्पादयति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

यथोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह—

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

यथा लोक आकाशस्थित आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र
गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणतस्तथाऽऽकाशवत्सर्वगते मय्यसंश्लेषेणैव
स्थितानीत्येवमुपधारय जानीहि ॥ ६ ॥

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि—

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां
मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पात्तिकाले कल्पादौ
विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

द्वयमविद्यालक्षणाम्—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः प्रकृतितो जातं
भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः
परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य भूतग्रामं विषमं विदधतस्तन्निमित्ताभ्यां धर्माध-
र्माभ्यां संबन्धः स्यादितिदमाह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

न च मांभीशं तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति
धनंजय । तत्र कर्मणामसंबद्धत्वे कारणमाह—उदासीनवदासीनं यथोदासीन
उपेक्षकः कश्चित्तद्दासीनमात्मनोऽविक्रियत्वादसक्तं फलासङ्गरहितमभिमानवार्जि-
तमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गा-
भावश्चाबन्धकारणमन्यथा कर्मभिर्वध्यते मूढः कौशकारवदित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

तत्र भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीनवदासीनमिति च विरुद्धमुच्यत इति
तत्परिहारार्थमाह—

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाऽध्यक्षेण मम माया त्रिगुणा-
स्थिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयत उत्पादयति सचराचरं जगत् । तथा च
मन्त्रवर्णः—“ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्मा-
ध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ” इति । हेतुना निमि-
त्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत्सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते
सर्वावस्थासु । दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिरहमिदं बोक्ष्ये प-

इयामीदं शृणोमीदं सुखमनुभवामि दुःखमनुभवामि तदर्थमिदं करिष्याम्येतद्वर्धमिदं करिष्ये इदं ज्ञास्यामीत्याद्याऽवगतिनिष्ठाऽवगत्यवसानैव । “यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्” इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्चैकस्य देवस्य सर्वाध्यक्ष-भूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसंवन्धिनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात्किमिति चेयं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने “को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः” इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः । दर्शितं च भगवताऽज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति ॥ १० ॥

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसं-
न्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् । परं प्रकृष्टं भावं परमा-
त्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महा-
न्तमीश्वरं स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य ममावज्ञानभावेनेनाऽऽहता वराकास्ते ॥ ११ ॥

कथम्—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

मोघाशा वृथाऽऽशा आशिषो येषां ते मोघाशाः । तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्परिभवात्स्वा-
त्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणः ।
तथा मोघज्ञाना निष्फलज्ञाना ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात् । विचेतसो विगत-
विवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः । किंच ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभाव-
मासुरीमसुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरां देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताश्छिन्धि
भिन्धि पिब खाद परस्वमपहरेत्येवंवदनशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः ।
“ असूर्या नाम ते लोका ” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

ये पुनः श्रद्धावाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

महात्मानस्त्वक्षुद्रचित्ता माभीश्वरं पार्थ दैवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धा-
दिलक्षणाभाश्रिताः सन्तो भजन्ति सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा
भूतादिं भूतानां वियदादीनां प्राणिनां चाऽऽदिं कारणमव्ययम् ॥ १३ ॥

कथम्—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियोपसंहारश-
मदमदयाहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रता दृढं स्थिरमचाञ्छल्यं व्रतं येषां
ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपा-
सते सेवन्ते ॥ १४ ॥

ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तो मामी-
श्वरं चाप्यन्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते । तच्च ज्ञानमेकत्वेनैकमेव परं
ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च पृथक्त्वेनाऽऽदित्यचन्द्रा-
दिभेदेन स एव भगवान्विष्णुरादित्यादिरूपेणावस्थित इत्युपासते । केचिद्ब्र-
ह्मधाऽवस्थितः स एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वतोमुखो विश्वरूप इति तं विश्व-
रूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेणोपासते ॥ १५ ॥

यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहेवाऽऽज्यमहमाग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेवाहं यज्ञः स्मार्तः । किञ्च स्वधाऽग्नमहं
पितृभ्यो यद्दीयते । अहमौषधं सर्वप्राणिभिर्घृदयते तदौषधशब्दवाच्यम् ।

अथवा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्नमौषधमिति व्याध्युपशमार्थं भेषजम् । मन्त्रोऽहं येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अहमेवाऽऽज्यं हविश्चाहमग्नि-
श्चाहमग्निर्यस्मिन् हूयते सोऽग्निरहमेवाहं हुतं हवनकर्म च ॥ १६ ॥

किंच—

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

पिता जनयिताऽहमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता पितामहः पितुः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पावनमोङ्कारश्च ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

किंच—

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

गतिः कर्मफलं, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य, निवासो यस्मिन् प्राणिनो निवसन्ति, शरणमार्तानां मत्प्रपन्नानामार्तिहरः, सुहृत्प्र-
त्युपकारानपेक्षः सन्नुपकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः, प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्नास्ति ।
तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्नास्ति । निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां,
बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणाम् । अव्ययं यावत्संसारभाक्त्वाद् व्ययम् ।
नक्षत्राणि किंचित्प्ररोहति । नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसंतातिर्न व्येतीति गम्यते
॥ १८ ॥

किंच—

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

तपाम्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुत्खणैरहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजा-
म्युत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्मसैः पुनरुत्सृजामि प्रावृषि । अमृतं
चैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सद्यस्य यत्संबन्धितया विद्यमानं तद्विपरीतम-
सच्चैवाहमर्जुन । न पुनरत्यन्तमेवासद्भगवोन्स्वयं कार्यकारणे वा सदसती । ये
पूर्वोक्तैस्सुवृत्तिप्रकारैरेकत्वं पृथक्त्वादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मा पूजयन्त उपासते ज्ञानवि-
दस्ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

ये पुनरङ्गः कामकामाः—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-

मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

त्रैविद्या ऋग्यजुःसामविदो मां वस्वादिदेवरूपिणं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन पूतपापाः शुद्धकिल्बिषा यज्ञैरिष्ट्वादिभिरीष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते । ते च पुण्यं पुण्यफलमासाद्य संप्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्दिवि भवानप्राकृतान्देवभोगान्देवानां भोगास्तान् ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं + त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

ते तमिति । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकमिमं विशन्त्याविशन्ति । एवं हि यथोक्तेन प्रकारेण त्रैधर्म्यं केवलं वैदिकं कर्मानुप्रपन्ना गतागतं गतं चाऽऽगतं च गतागतं गमनागमनं कामकामाः कामान्कामयन्त इति कामकामा लभन्ते गतागतमेव न तु स्वातन्त्र्यं कचिल्लभन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायणमात्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः संन्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्रापया-

+ भाष्यटीकानुसारी तु त्रैधर्म्यमिति पाठः ।

म्यहम् । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं स च मम प्रियो यस्मात्तस्मात्ते ममाऽऽत्मभूताः प्रियाश्चेति । नन्वन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यमेवं वहत्येव । किं त्वयं विशेषोऽन्ये ये भक्तास्ते स्वात्मार्यं स्वयमपि योगक्षेममीहन्तेऽनन्यदर्शिनस्तु नाऽऽत्मार्यं योगक्षेममीहन्ते । न हि ते जीविते मरणे वाऽऽत्मनो गृद्धिं कुर्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणास्ते । अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ॥ २२ ॥

नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्भक्ताश्च त्वामेव यजन्ते सत्यमेवम्—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ते श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विता अनुगतास्तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमविधिरज्ञानं तत्पूर्वकमज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्त इत्युच्यते यस्मात्—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको हि यज्ञोऽधियज्ञोऽहमेवात्रेति ह्युक्तम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् । अतश्चाविधिपूर्वकमिष्टा यागफलाच्च्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि यागफलमवश्यंभावि, कथम्—

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मयाजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान्यान्ति । पितृनशिष्यात्तादीन्यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणर्चतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या

भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवा मामेव ।
समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात् । तेन तेऽल्पफलभाजो भव-
न्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

न केवलं मद्भक्तानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलं सुखाराधनश्चाहं कथम् —

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मद्यं भक्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि
भक्त्युपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहृतमश्रामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्ध-
बुद्धेः ॥ २६ ॥

यत एवमतः—

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

यत्करोषि स्वतः प्राप्तं यदश्रासि यच्च जुहोषि हवनं निर्वर्तयासि श्रौतं
स्मार्तं वा, यद्ददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यं चाज्यादि, यत्तपस्यसि
तपश्चरसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु—

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

शुभाशुभफलैरेवं शुभाशुभे इष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि
तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैरेवं मत्सम-
र्पणं कुर्वन्मोक्षयसे । सोऽयं संन्यासयोगो नाम संन्यासश्चासौ मत्समर्पणतया
कर्मत्वाद्योगश्चासाविति तेन संन्यासयोगेन युक्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य तव स
त्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन्निर्मुक्तः कर्मबन्धनैर्जावन्नेव पतिते चास्मिञ्शरीरे
मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

रागेद्वेषवांस्तर्हि भगवान्यतो भक्ताननुगृह्णाति नेतरानिति तन्न—

१ क. घ. 'फलमुक्तं सु' । २ ख. 'राध्यश्वा' । ३ क. 'रणमयात्ररत्नादि' । ४ ख.
'प्याचरत्नादि' । ५ क. ख. छ. झ. 'मोक्षयसे' । ६ ख. घ. छ. झ. 'मुक्तो न' ।

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियोऽपि वदहं दूर-
स्थानां यथाऽग्निः शीतं नापनयति समीपमुपसर्पतामपनयति तथाऽहं
भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् । ये भजन्ति तु मामीश्वरं भक्त्या मयि ते स्वभावत
एव न मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते । तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्ते नेतरेषु
नैतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यम्—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

अपि चेद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारः सुदुराचारोऽतीव कुत्सितः स चापि भजते
मामनन्यभागनन्यभक्तिः सन्साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो ज्ञातव्यः
सम्यग्व्यथावदव्यवसितो हि यस्मात्साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारतामन्तःसम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वन्नित्यं शान्तिं चोपशमं
निगच्छति प्राप्नोति । शृणु परमार्थं कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु
न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तो न प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥

किंच—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

मां हीति । मां हि यस्मात्पार्थ व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि
स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापं योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानः । के त
इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं प्रकृष्टां
गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षय-
स्तथा राजानश्च त ऋषयश्चेति राजर्षयः । यत एवमतोऽनित्यं क्षणभङ्गुरमसुख
च सुखवर्जितमिमं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं
लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ॥ ३३ ॥

कथम् —

मन्मना भव मद्भक्तो मयाजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-
र्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्य-
योगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मयि मनो यस्य स त्वं मन्मना भव । तथा मद्भक्तो भव । मद्याजी मद्य-
जनशीलो भव । मामेव च नमस्कुरु मामेवेश्वरमेष्यस्यागमिष्यसि युक्त्वा
समाधाय चित्तम् । एवमात्मानमहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा परं च गतिः
परमयनं तं मामेवंभूतमेष्यसीत्यतीतं पदेन संबन्धः । मत्परायणः सन्नि-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-

करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च । अथेदानीं येषु
विषयभाष्येषु चिन्त्यो भगवांस्ते ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च भगवतो वक्तव्य-
वृत्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतः—

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

भूय एवं भूयः पुनर्हे महाबाहो शृणु मे मदीयं परमं प्रकृष्टं निरतिशयव-
स्तुनः प्रकाशकं वचो वाक्यं, यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्बचनात्प्रीयसे
त्वमतीवामृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह—

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणा ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः, मम प्रभवं
प्रभवं प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथवा प्रभवं प्रभवन्मुत्पत्तिम् । नापि महर्षयो
भृगवादयो विदुः । कस्मात्ते न विदुरित्युच्यतेऽहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां
महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥

किंच—

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

यो मामजमनादिं च यस्मादहमादिर्देवानां महर्षीणां च न ममान्य आदि-
विद्यतेऽतोऽहमजोऽनादिश्चानादित्वमजत्वे हेतुस्तं मामजमनादिं च यो वेत्ति वि-
जानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितमसंमूढः
संमोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते
प्रमोक्षयते ॥ ३ ॥

इतश्चाहं महेश्वरो लोकानाम्—

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधसामर्थ्यम् । तद्वन्तं बुद्धिमा-
निति हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः । असंमोहः प्रत्युप-

पक्षेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमाऽऽकुष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृत-
चित्तता । सत्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चाऽऽत्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये
तथैवोच्चार्यमाणा वाक्सत्यमुच्यते । दमो बाहोन्द्रियोपशमः । शमोऽन्तःकरणस्य ।
सुखमाह्लादः । दुःखं संतापः । भव उद्भवोऽभावस्तद्विपर्ययः । भयं च त्रासोऽ-
भयमेव च तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

अहिंसेति । अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टिः संतोषः
पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु । तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम् । दानं यथाशक्ति
संविभागः । यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः । अयशस्त्वधर्मनिमित्ता कीर्तिः । भवन्ति
भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वरात्पृथग्विधा नाना-
विधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥ ५ ॥

किंच—

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वेऽतीतकालसंबन्धिनश्चत्वारो मनवस्तथा सावर्णा
इति प्रसिद्धाः । ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेता मानसा
मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्ना येषां मनूनां महर्षीणां च सृष्टिलोक इमाः
स्थावरजङ्गमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चाऽऽत्मनो
घटनमथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगं योग उच्यते । मम मदीयं यो
वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावदित्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्य-
ग्दर्शनस्यैर्यलक्षणेन युज्यते संश्रध्यते नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिर्भूत एव स्थिति-
नाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत्प्रवर्तते इत्येवं मत्वा भजन्ते
सेवन्ते मां बुधा अवगततत्त्वार्था भावसमन्विता भावो भावना परमार्थतत्त्वा-
भिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

किंच—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मां गताः प्राप्ताश्चक्षुरादयः
प्राणा येषां ते मद्गतप्राणा मय्युपगृह्यतकरणे इत्यर्थः । अथवा मद्गतप्राणा
मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञान-
बलवीर्यादिधर्माविशिष्टं मां तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिं च
प्राप्नुवन्ति प्रियसंगत्येव ॥ ९ ॥

ये यथोक्तप्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यैषणानां भजतां सेव-
मानानां, किमर्थत्वादिना कारणेन नेत्याह प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं
मां भजतामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्द-
र्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगम् । येन बुद्धियोगेन
सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । के,
ते ये मच्चित्त्वादिप्रकारैर्मां भजन्ते ॥ १० ॥

किमर्थं कस्य वा त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां
ददासीत्याकाङ्क्षायामाह—

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजम-
विवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयाम्यात्म-

भावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् । ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनानिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तकारुण्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

यथोक्ता भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा—

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

परं ब्रह्म परमात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं परमं प्रकृष्टं भवान्पुरुषं शाश्वतं निष्कं दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादौ भवं देवमजं विभुं विभवन्शीलम् ॥ १२ ॥

ईदृशम्—

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथाऽसितो देवलोऽप्येवमेवाऽऽह व्यासश्च, स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया च तदृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भाषसे हे केशव । न हि ते तव भगवन्व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

यत्नस्त्वं देवादीनामादिरतः—

स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरं पुरुषोत्तम । भूतानि भावयतीति भूतभावनो हे भूतभावन भूतेश भूतानामीशितः, हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभू-
तयो यास्ता वक्तुमर्हसि । याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमांल्लोकां-
स्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषु
केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

विस्तरेणेति । विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च
विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन, अर्दतेर्गतिकर्मणो रूपम् । असुराणां देवप्र-
तिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दनः । अभ्युदयनिःश्रेयसपुरु-
षार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा । भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय तृप्तिर्हि परि-
तोषो यस्मान्नास्ति मे शृण्वतस्त्वन्मुखनिःसृतवाक्यामृतम् ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

हन्त त इति । हन्तेदानीं ते दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय आत्मनो
मम विभूतयो यास्ताः कथयिष्यामीत्येतत्प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या
विभूतिस्तां तां प्रधानां प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ । अशेषतस्तु वर्ष-
शतेनापि न शक्या वक्तुं यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो

जितनिद्र इत्यर्थः, * घनकेश इति वा । सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदिस्थितोऽ-
हमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं
चिन्तयितुं शक्यो यस्मादहमेवाऽऽदिर्भूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः
प्रलयश्च ॥ २० ॥

एवं च ध्येयोऽहम्—

आदित्यानामहं विष्णुज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं ज्योतिषां रविः प्रकाशयितृ-
णामंशुमान्श्चिन्तयितृमरीचिर्नाम मरुतां मरुद्देवताभेदानामस्मि नक्षत्राणामहं शशी
चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि, देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव
इन्द्रोऽस्मि, इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि संकल्पविकल्पात्मकं
मनश्चास्मि । भूतानामस्मि चेतना कार्यकरणसंघातं नित्याभिव्यक्ता बुद्धिवृत्ति-
चेतना ॥ २२ ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि । वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां
यक्षाणां रक्षसां च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निर्मेरुः शिखरिणां शिखरव-
तामहम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि
जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात्पुरोधाः ।

* इदं चिन्त्यम् ।

१ ख. झ. ता नि° । २ घ. 'केनोत्त°' । ३ क. घ. 'तेऽभि°' । ४ क. घ. बुद्धेर्वृत्ति° ।
५ घ. 'द्विधे°' ।

सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो देवसेनापतिः । सरसां यानि देवखातानि
सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोका-
रोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि, स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदो देवा एवं सन्त
ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वात्ते देवर्षयस्तेषां नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथो
नाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानदैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां
कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसमश्वानामुच्चैःश्रवा नामाश्वस्तं मां विद्धि जानीह्यमृतो-
द्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतमिरावत्या अपत्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्व-
राणां तं मां विद्धीत्यनुवर्तते । नराणां मनुष्याणां च नराधिपं राजानं मां
विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसंभवं धेनूनां दोग्ध्रीणा-
मस्मि कामधुक्, वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सामान्या वा कामधुक् । प्रजनः
प्रजनयिताऽस्मि कंदर्पः कामः सर्पाणां सर्पभेदानामस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजश्चास्मि ।
वरुणो यादसामहमन्वेदेवतानां राजाऽहम् । पितृणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि ।
यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिवंश्यानां, कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहं, मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाऽहं, वैनतेयश्च गरुत्मान्विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

पवन इति । पवनो वायुः पवतां पावयितृणामस्मि, रामः शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां धारयितृणां दाशरथी रामोऽहं, झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहं स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

सर्गाणामिति । सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलया अहमर्जुन । भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवाऽऽदिरन्तश्चेत्याशुक्तमुपक्रम इह तु सर्वस्यैव सर्ग-मात्रस्येति विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्प्रधानमस्मि । वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्रवदतां प्रधानमतः सोऽहमस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव* वादजल्पवितण्डानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि द्वंद्वः समासोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य । किं चाहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाद्यार्थः, अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि, धाताऽहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

मृत्युर्द्विविधो धनादिहरः प्राणहरश्च सर्वहर उच्यते सोऽहमित्यर्थः । अथवा

* अत्र टीकानुरोधेन वदनभेदानामेव वा वादेति पाठः स्यादित्यनुमीयते ।

पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहम् । उद्भव उत्कर्षोऽभ्युदयस्तत्प्रा-
प्तिहेतुश्चाहं, केषां भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि
यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि लोकः कृतार्थपात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि । गायत्री छन्दसामहं
गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्यृगहमित्यर्थः । मासानां मार्गशीर्षोऽह-
मृतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

द्यूतमिति । द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तृणामस्मि, तेजस्तेज-
स्विनामहं, जयोऽस्मि जेतृणां, व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्ववतां
सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

वृष्णीनामिति । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि यमेवाहं त्वन्तस्त्वा, पाण्डवानां धनं-
जयस्त्वमेव, मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां
क्रान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्म्यदान्तानां दमकारणं, नीतिरस्मि
जिगीषतां जेतुमिच्छतां, मौनं चैवास्मि गुह्यानां, गोप्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम्
॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदास्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन, प्रकरणोप-
संहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह न तदास्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना
यत्स्याद्भवेन्मयाऽपकृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्स्यादतो मदात्मकं सर्व-
मित्यर्थः ॥ ३९ ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परंतप ।
न हीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामित्युक्ता शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा
केनचित् । एष तूद्देशतः एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

यद्यदिति । यद्वर्लोकं विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तु श्रीमदूर्जितमेव वा
श्रीर्लक्ष्मीस्तया सहितमुत्साहोपेतं वा तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि ममेश्वरस्य
तेजोऽशसंभवं तेजसोऽश एकदेशः संभवो यस्य तत्तेजोऽशसंभवमित्यवगच्छ
त्वम् ॥ ४१ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-

र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथवेति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन स्यात्सावशेषेण ।
अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वेदं कृत्स्नं
जगदेकांशैर्नैकावयवैर्नैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णः—

“ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ” इति स्थितोऽहमिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः

कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विभूतियोगो नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

भगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च ‘ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ’ इति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्—

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं तेन ते वचसा मोहोऽयं विगतो ममाविवेकबुद्धिरपगतेत्यर्थः ॥ १ ॥

किंच—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

भव उत्पत्तिरप्ययः प्रलयो भूतानां तौ भवाप्ययौ श्रुतौ विस्तरशो मया न संक्षेपतस्त्वत्तस्त्वत्सकाशात्कमलपत्राक्ष कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वदक्षिणी यस्य तव स त्वं कमलपत्राक्षो हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षयं श्रुतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

एवमिति । एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेणाऽऽत्थ कथयसि त्वमात्मानं परमेश्वरं तथाऽपि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छब्धं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयाऽऽत्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

मन्यस इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छब्धं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन्योगेश्वर योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वरो हे योगेश्वर यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे मदर्थं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

एवं चोदितोऽर्जुनेन—

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

पश्य मे मम पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशोऽनेकश इत्यर्थः । बानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि च नाना विलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृतयोऽव्ययसंस्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

पश्याऽऽदित्यान्वसूनुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याऽऽश्रयाणि भारत ॥ ६ ॥

पश्याऽऽदित्यानित्रि । पश्याऽऽदित्यान्द्वादश वसूनुष्टौ रुद्रानेकादशाश्विनौ द्वौ । मरुतः सप्तसप्तगणा ये तांस्तथा बहून्यन्यान्यप्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया स्वत्तोऽन्येन वा केनचित्पश्याऽऽश्रयाण्यद्भुतानि भारत ॥ ६ ॥

न केवलमेतावदेव—

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याय सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

इहैकस्थमेकस्मिन्स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पश्याद्येदानीं सचराचरं सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश यच्चान्यज्जयपराजयादि यच्छङ्कुसे ' यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ' इति यदवोचस्तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि ॥७॥

किंतु—

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तद्विव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन पश्य मे योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

एवं यथोक्तप्रकरेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन्धृतराष्ट्र महायोगेश्वरो महंश्चासौ योगेश्वरश्च हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान्पार्थाय पृथासुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकाद्भुतदर्शनमनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन् रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनं तथाऽनेकदिव्याभरणमनेकानि दिव्यान्याभरणानि यस्मिन्स्तदनेकदिव्याभरणं तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिन्स्तद्विव्यानेकोद्यतायुधं दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥

किंच—

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाण्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं देवमनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तस्तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूतात्मत्वात्तं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेति वाऽध्याहियते ॥ ११ ॥

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भास्तस्या उपमोच्यते—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेयुगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य या युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासो यदि * वा न स्यात्ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

किंच—

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र तस्मिन्विश्वरूप एकस्मिन्स्थितमेकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यद्दृष्टवान्देवदेवस्य हरः शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

तत इति । ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाऽऽविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि रोमाणि यस्य सोऽयं हृष्टरोमा चाभवद्धनंजयः प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सञ्जिज्ञरसा देवं विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन्नभाषतोक्तवान् ॥ १४ ॥

कथं यत्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन्—

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मूर्षींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

पश्याम्युपलभे हे देव तव देहे देवान्सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान्भूत-

* वेत्यस्यानन्तरं सदृशीति शेषो ज्ञेयः ।

विशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासंस्थानविशेषाणां संघा भूतविशेषसंघास्तान् ।
किञ्च ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुक-
र्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वेसिष्ठादीन्, सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन्दि-
व्यान्दिवि भवान् ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वा सर्वतो नन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽदिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य
तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः
सर्वत्रानन्तरूपमनन्तानि रूपाण्यस्येत्यनन्तरूपस्तमनन्तरूपं नान्तमन्तोऽवसानं
न मध्यं मध्यं नाम द्वयोः कोट्योरन्तरं न पुनस्तवाऽऽदिं तव देवस्य नान्तं
पश्यामि न मध्यं पश्यामि न पुनरादिं पश्यामि हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप ॥ १६ ॥

किञ्च—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषस्तद्यस्यास्ति स किरीटी तं
किरीटिनं तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत इति गदी तं गदिनं तथा चक्रिणं
चक्रमस्यास्तीति चक्री तं चक्रिणं च तेजोराशिं तेजःपुञ्जं सर्वतो दीप्तिमन्तं स-
र्वतो दीप्तिर्यस्यास्ति स सर्वतो दीप्तिमास्तं सर्वतो दीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं
दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं दुर्निरीक्ष्यं समन्तात्समन्ततः सर्वत्र दीप्तानला-
र्कद्युतिमनलश्चार्कश्चानलार्कौ दीप्तावनलार्कौ दीप्तानलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोर्यु-
तिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तव स त्वं दीप्तानलार्कद्युतिस्तं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिम् ।
अप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयमशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मृमुक्षुभिस्त्वमस्य विश्वस्य सत्तत्त्वस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं पर आश्रय इत्यर्थः । किंच त्वमव्ययो न तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वतः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनश्चिरंतनस्त्वं पुरुषः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

किंच—

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-

मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं

स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तस्त्वं त्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्तं त्वामनन्तवीर्यं तथाऽनन्तबाहुमनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुस्तं त्वामनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यो नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ हुताशश्च स वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्तं दीप्तहुताशवक्त्रं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं तापयन्तम् ॥ १९ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि

व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं

लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं ह्यन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ता दृष्ट्वोपलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं क्रूरं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन् क्षुद्रस्वभाव ॥ २० ॥

अथाधुना पुरा यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यर्जुनस्य संशय आसीत् निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयाभीति प्रवृत्तो भगवांस्तं पश्यन्नाह, किंच—

अभी हि त्वां सुरसंघा विशान्ति

केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अभी हि युध्यमाना योद्धारस्त्वा त्वां सुरसंघा यऽत्र भूभारावतारायावतीर्णा वस्वादिदेवसंघा मनुष्यसंस्थानास्त्वां विशान्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । तत्र केचिद्भीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वामन्ये पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः । युद्धे प्रत्युपस्थित उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा महर्षीणां सिद्धानां च संघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः संपूर्णाभिः ॥ २१ ॥

किंचान्यत्—

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या

विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षामुरसिद्धसंघा

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणा विश्वेऽश्विनौ च देवौ मरुतश्च, ऊष्मपाश्च पितरो गन्धर्वयक्षामुरसिद्धसंघा गन्धर्वा हाहा-

१ ख. व. छ. झ. 'पमुग्रं तदेदं लो' । २ क. ख. झ. त्वां । ३ व. झ. ये तु भू' । ४ व. 'न्ते । किंच तं' । ५ ख. झ. 'न्ति प' । ६ क. ख. व. झ. त्वां । ७ ख. झ. 'ध्या वि' । ८ क. 'श्च वायव ऊ' । ९ घ. 'र्षी विश्वावसु' ।

ह्रूप्रभृतयो यक्षाः कुबेरप्रभृतयोऽसुरा विरोचनप्रभृतयः सिद्धाः कपिलादय-
स्तेषां संघा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां विस्मित
विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे ॥ २२ ॥

यस्मात्—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो बहुबाहूरूपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि
चक्षुषि च यस्मिंस्तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे महाबाहो बहुबाहूरूपादं बहवो बाहव ऊरवः
पादाश्च यस्मिन् रूपे तद्बहुबाहूरूपादं किंच बहूदरं बहून्युदराणि यस्मिन्नि ति बहूदरं
बहुदंष्ट्राकरालं बह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तद्बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं
लोका लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन तथाऽहमपि ॥ २३ ॥

तत्रेदं कारणम्—

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

नभःस्पृशं द्युस्पर्शमित्यर्थः, दीप्तं प्रज्वलितमनेकवर्णमनेके वर्णा भयंकरा
नात्मासंस्थाना यस्मिंस्त्वयि तं त्वामनेकवर्णं व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृतान्या-
नानि मुखानि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि
प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां दीप्तवि-
शालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो
यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन्धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमं
ओषधामं मनस्तुष्टिं हे विष्णो ॥ २४ ॥

कस्मात्—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य
कालानलसंनिभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलस्तत्संनिभानि
कालानलसदृशानि दृष्ट्वेत्येतद्दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढो जातोऽ-
स्म्यतो न लभे च नोपलभे च शर्म सुखमतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश
जगन्निवास ॥ २५ ॥

येभ्यो मम पराजयाशङ्कान्ऽऽसीत्सा चापगवा यतः—

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयस्त्वरमाणा विशन्तीति व्यव-
हितेन संबन्धः । सर्वे सहैव संहता अवनिपालसंघैरवनि पृथ्वीं पाळयन्तीत्यव-
निपालास्तेषां संघैः । किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथाऽसौ सहास्मदी-
यैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥ २६ ॥

किंच—

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति ।
किंचिशिष्टानि मुखानि दंष्ट्राकरालानि भयानकानि भयंकराणि । किंच
केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलग्ना दशनान्तरेषु दन्तान्तरेषु

मांसमिव भक्षितं संहृद्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः शि-
रोभिः ॥ २७ ॥

कथं प्रविशन्ति मुखानीत्याह —

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः

समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीरा

विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवोऽनेकेऽम्बूनां वेगा अम्बुवेगास्त्वेवाविशेषाः
समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखाः द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वत्तवामी भीष्मादयो नर-
लोकवीरा मनुष्यलोकशूरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥

ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं चेत्याह—

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा

विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोका-

स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समृ-
द्धवेगाः समृद्ध उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समृद्धवेगास्तथैव नाशाय विशन्ति
लोकाः प्राणिनस्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

त्वं पुनः—

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता

लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं

भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

लेलिह्यस आस्वादयसि ग्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन्समन्ततो लोकान्समग्रान्स-
मस्तान्वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भिर्दीप्तमानैस्तेजोभिरापूर्य संव्याप्य जगत्समग्रं सहाग्रेण

समस्तमित्येतत् । किंच भासो दीप्तयस्तवोग्राः क्रूराः प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति
हे विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥

यत एवमुग्रस्वभावोऽतः—

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमायं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

आख्याहि कथय मे मह्यं को भवानुग्ररूपः क्रूराकारः । नमोऽस्तु ते तुभ्यं
हे देववर देवानां प्रधान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुं विश्लेषेण ज्ञातुमिच्छामि
भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यम् । न हि यस्मात्प्रजानामि तव त्वदीयां प्रवृत्तिं
चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्लोकानां क्षयं करोतीति
लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु लोकान्समाहर्तुं
संहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि विनाऽपि त्वां त्वां न भविष्यन्ति
भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यस्तवाऽऽशङ्क्य येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीक-
मनीकं प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेष्वनीकेषु योधा योद्धारः ॥ ३२ ॥

यस्मादेवम्—

तस्मात्प्रमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

१ क व. ड. °वानेवमुग्र° । २ क. रूपोऽतिकृ° । ३ क. ख. त्वां । ४ ख. घ. स.
°स्मिन्लोके प्र° । ५ घ. °निकं तेषु ।

तस्माच्चमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अजेया देवैरप्यर्जुनेन जिता इति
यशो लभस्व केवलं पुण्यैर्हि तत्प्राप्यते जित्वा शत्रून्दुर्योधनप्रभृतीन्शुद्ध्व
राज्यं समृद्धमसपत्नमकण्टकम् । मयैवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः
पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन्सव्येन वामेनापि हस्तेन शराणां
क्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथाऽन्यानपि योर्ध्वीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा

युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु योर्ध्वर्जुनस्याऽऽशङ्क्य तांस्तान्व्यपदिशति
भगवान्मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्क्यकारणं द्रोणो
धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसंपन्न आत्मनश्च विशेषतो गुरुर्गिरिष्ठो भीष्मः स्व-
च्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसंपन्नश्च परशुरामेण द्वंद्वयुद्धमगमन्न च पराजितः । तथा
जयद्रथो यस्य पिता तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरो भूमौ पातयिष्यति यस्तस्यापि
शिरः पतिष्यतीति । कर्णोऽपि वासवदत्तया शक्त्या त्वमोघया संपन्नः सूर्यपुत्रः
कानीनो यतोऽनस्तन्नाम्नैव निर्देशः । मया हतांस्त्वं जहि निमित्तमात्रेण मा
व्यथिष्ठास्तेभ्यो भयं मा कार्षीर्युध्यस्व जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन्रणे युद्धे सपत्ना-
न्शत्रून् ॥ ३४ ॥

संजय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वैपमानः किरीटी ।

* नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

एतच्छ्रुत्वेति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन्वे-
पमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाऽऽहोक्तवान्कृष्णं

* लयवभाव आर्षः ।

१ छ. 'चिन्वामे' । २ घ. 'धमुखान्' । ३ क. 'ङ्गाऽऽसीत्तांस्ता' । ४ क. 'स्कृत्य
भू' । ५ क. 'स्कृत्य भू' ।

सगद्गदं भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात्स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवादश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधस्ततश्च वाचोऽपाटवं मन्दशब्दत्वं यत्स गद्गदस्तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनक्रियाविशेषणमेतत्, भीतभीतः पुनः पुनर्भयाविष्टचेताः सन्प्रणम्य प्रह्वी भूत्वाऽऽहेति व्यवहितेन संबन्धः । अत्रावसरे संजयवचनं साभिप्रायम् । कथं द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतेष्वजयेषु चतुर्षु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्संधिं कस्मिँति ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति । तदपि नाश्रौषीद्धृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

स्थान इति । स्थाने युक्तं किं तत्, तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन हे हृषीकेश यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः । अथवा विषय-विशेषणं स्थान इति, युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् । यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्चेति । तथाऽनुरज्यतेऽनुरागं चोपैति तच्च विषय इति व्याख्येयम् । किंच रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये । सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसंघाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां तच्च स्थाने ॥ ३६ ॥

भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति—

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्म-

न्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

कस्माच्च हेतांस्ते तुभ्यं न नमेरन् नमस्कर्तुर्हे महात्मन्गरीयसे गुरुतराय यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणमतस्तस्मादादिकर्त्रे

कथमेते न नमस्कुर्युरतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमर्हो विषय इत्यर्थः । हेऽनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं तत्परं यद्वेदान्तेषु श्रूयते किं तत्सदसद्विद्यमानमसच्च यत्र नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सदसती यस्याक्षरस्य यद्द्वारेण सदसदित्युपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतः परं तद्यदक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्त्वमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

पुनरपि स्तौति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम

त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्, पुरुषः पुरि शयनात्, पुराणश्चिरंतनस्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिञ्जगत्सर्वं महाप्रलयादाविति । किंच वेत्ताऽसि वेदिताऽसि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य । यच्च वेद्यं वेदनाई तच्चासि । परं च धाम परमं पदं वैष्णवम् । त्वया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तमनन्तरूपान्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

किंच—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः

प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

वायुस्त्वं यमश्चाग्निर्वरुणोऽप्तांपतिः शशाङ्कश्चन्द्रमाः प्रजापतिस्त्वं कश्यपादिः प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहो ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थः । नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते । बहुशो नमस्कार-क्रियाभ्यासाद्वृत्तिगणनं कृत्वसुचोच्यते । पुनश्च भूयोऽपीति श्रद्धाभक्त्यतिशया-दपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥ ३९ ॥

तथा—

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

नमः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि तुभ्यमथ पृष्ठतस्ते पृष्ठतोऽपि च ते । नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्वाननन्तवीर्यामितविक्रमोऽनन्तं वीर्यमस्यामितो विक्रमोऽस्य वीर्यं सामर्थ्यं विक्रमः पराक्रमः । वीर्यवानपि कश्चिच्छस्त्रादिविषये न पराक्रमते मन्दपराक्रमो वा । त्वं त्वनन्तवीर्योऽमितविक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः सर्वं समस्तं जगत्समाप्नोषि सम्यगेकेनाऽऽत्मना व्याप्नोषि यतस्मादसि भवसि सर्वस्त्वया विनाभूतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापरिधायतः—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति चाजानताऽज्ञानिना भूढेन । किमजानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् । तवेदं महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन संबन्धः । तवेममिति पाठो यद्यस्ति तदा सामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विस्मयचित्ततया प्रणयेन वाऽपि प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विश्रम्भस्तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

यच्चेति । यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि,
क विहारशय्यासनभोजनेषु विहरणं विहारः पादव्यायामः शयनं शय्याऽऽसन-
मास्थायिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेष्वेकः परोक्षः सन्न-
सत्कृतोऽसि परिभूतोऽस्यथवाऽपि हेऽच्युत तत्समक्षं तच्छब्दः क्रियाविशेष-
णार्थः प्रत्यक्षं वाऽसत्कृतोऽसि तत्सर्वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामह-
धप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥

यतस्त्वम्—

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

पिताऽसि जनयिताऽसि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावरजङ्ग-
मस्य न केवलं त्वमस्य जगतः पिता पूज्यश्च पूजार्हो यतो गुरुर्गरीयान्गुरुतरः ।
कस्माद्गुरुतरस्त्वमित्याह न च त्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्योऽस्ति । न हीश्वरद्वयं
संभवत्यनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वत्सम एव तावदन्यो न संभवति
कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् । लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्नप्रतिमप्रभाव प्रतिभीयते
यथा सा प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावो हेऽप्रतिमप्रभाव निर-
तिशयप्रभावेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

यत एवम्—

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायाऽर्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्भूत्वा कायं शरीरं प्रसादये
प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारमीड्यं स्तुत्यं त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता
यथा क्षमते सर्वं सखेव च सख्युरपराधं यथा वा प्रियाया अपराधं क्षमते
एवमर्हसि हे देव सोढुं प्रसहितुं क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
 भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
 तदेव मे दर्शय देव रूपं
 प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तत्र मयाऽ-
 न्यैर्वा तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि भयेन च प्रव्यथितं मनो मेऽतस्तदेव मे मम
 दर्शय हे देव रूपं यन्मत्सखं प्रसीद देवेश जगन्निवास जगतो निवासो जगन्नि-
 वासो हे जगन्निवास ॥ ४५ ॥

*किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
 मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
 तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
 सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

किरीटिनमिति । किरीटिनं किरीटवन्तं तथा गदिनं गदावन्तं चक्रहस्तं-
 मिच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टुमहं तथैव पूर्ववदित्यर्थः । यत एवं तस्मान्ने-
 नैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो वार्तमानिकेन विश्वरूपेण
 भव विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्वरूपं तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अर्जुनं भीतमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाऽऽश्वासयन्—

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
 रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
 तेजोमयं विश्वमनन्तमायं
 यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

मया प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिरतद्रता प्रसन्नेन मया तव
 हेऽर्जुनेदं परं रूपं विश्वरूपं दर्शितमात्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्या-

*एतच्छ्लोकस्यावतरणभूतं किंचेति क. ख. छ. झ. पुस्तकेषु वर्तते ।

सोजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्तमनन्तमन्तरहितमादौ भवमाद्यं यद्रूपं मे मम
त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केनचिन्न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

* आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संवृत्त इति तत्स्तौति—

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

न च क्रियाभिर्न तपोभिर्गृहैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैश्चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावद्यज्ञाध्ययनैश्च
वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात्पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्ष-
णार्थम्, तथा न दानैस्तुलापुरुषादिभिर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः श्रौतादि-
भिर्नापि तपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिरुग्रैर्गैरेवंरूपो यथा दर्शितं विश्वरूपं यस्य
सोऽहमेवंरूपः शक्यो न शक्योऽहं नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तोऽ-
न्येन कुरुप्रवीर । ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरभीदङ्गमभेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

मा ते व्यथेति । मा ते व्यथा मा भूते भयं मा च विमूढभावो विमूढचित्तता
दृष्टोपलभ्य रूपं घोरभीदङ्गमभेदं मभेदं व्यपेतभीर्विगतभयः प्रीतमनाश्च
सन्पुनर्भूयस्त्वं तदेव चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदाधरं त्वेष्टुं रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

संजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

* आत्मन इति घ. छ. पुस्तकयोर्न विद्यते ।

इत्यर्जुनमिति । इत्येवमर्जुनं वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा स्वकं वसुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् । भूयः पुनराश्वासयामास चाऽऽश्वासितवांश्च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमास्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

दृष्ट्वेदमिति । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दनदानीमधुनाऽस्मि संवृत्तः संजातः किं सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणो दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तौ न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

कस्मात्—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

नाहं वेदैर्ऋग्यजुःसामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि न तपसोग्रेण चान्द्रायणादिना न दानेन गोभूहिरण्यादिना न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो य (धस्त) थादर्शितप्रकारो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा त्वम् ॥ ५३ ॥

१ ख. म. 'नेत्यर्जुनोक्तिर्कर्मणोऽसुराणां देवप्रतिपक्षजनानां प्राणवियोजनाभरकादिगमयितृ-
त्वाच्च जनार्दनाभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा । इदा' । २ क. ख. 'बाव.
योऽप्य' । ३ घ. छ. झ. 'न्तो द्र' ।

कथं पुनः शक्य इत्युच्यते—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

भक्त्या तु किंविशिष्टयेत्याह—अनन्ययाऽपृथग्भूतया भगवतोऽन्यत्र पृथ-
ङ्म कदाचिदपि या भवति सा त्वनन्या भक्तिः सर्वैरपि करणैर्वासुदेवादन्य-
ओपलभ्यते यया साऽनन्या भक्तिस्तया भक्त्या शक्योऽहमेवंविधो विश्वरू-
पप्रकारो हेऽर्जुन ज्ञातुं शास्त्रतो न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतो द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं
तत्त्वेन तत्त्वतः प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परंतप ॥ ५४ ॥

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समु-
च्चित्योच्यते—

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्म-
पर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मत्कर्मकृन्मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्करोतीति मत्कर्मकृन्मत्परमः करोति भृत्यः
स्वामिकर्म न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते,
अयं तु मत्कर्मकृन्मामेव परमां गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमोऽहं परमः परा
गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमस्तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्सा-
हेन भजत इति मद्भक्तः सङ्गवर्जितो धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः
सङ्गः प्रीतिः स्नेहस्तद्वर्जितो निर्वैरो निर्गतवैरः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्म-
नोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि य ईदृशो मद्भक्तः स मामेत्यहमेव तस्य परा गति-
नान्या गतिः काचिद्भ्रवत्ययं तवोपदेश इष्टो मयोपदिष्टो हे पाण्डवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकान्नाथगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः

कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं

नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

— — —

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपध्याये त्वैश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वाोक्तवानसि मत्कर्मकृदित्याद्यतोऽहमनयोऽरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीति—

अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

एवमित्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति मत्कर्मकृदित्यादिना । एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादां यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वेषणाः संन्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं याद्वि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यतेऽञ्जेष्ठास्तोस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः केऽतिशयेन योगविद इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । ये त्वितरे—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

मयि विश्वरूपे परमेश्वर आवेश्य समाधाय मनो ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्तां अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टयोपेतास्ते मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरन्तर्येण हि ते माच्चित्ततयाऽहोरात्रमतिवाहयन्त्यतो युक्तं तान्प्रति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥ २ ॥

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न किंतु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वादशब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यतेऽतोऽनिर्देश्य-
मव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते ।
उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैल-
धारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य
विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमवद्व्याप्यचिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्धि
करणगोचरं तन्मनसाऽपि चिन्त्यं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमान-
गुणमन्तर्दोषं वस्तु कूटं कूटरूपं कूटसाक्ष्यामित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके ।
तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषवन्मायाव्याकृतादिशब्दवाच्यतया 'मायां
तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्धं
यत्तत्कूटं तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतयाऽथवा राशिरिव स्थितं कूटस्थमत
एवाचलं यस्मादचलं तस्माद्ध्रुवं नित्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्ध्यः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूताहिते रताः ॥ ४ ॥

संनियम्येति । संनियम्य सम्यङ्नियम्य संहृत्येन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं
सर्वत्र सर्वस्मिन्काले समबुद्ध्यः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्ध्य-
यस्ते य एवं विधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूताहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं
किञ्चिन्मां ते प्राप्नुवन्तीति । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति ब्रुक्तम् । न हि भगव-
त्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

किंतु—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवाद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिक एव क्लेशोऽधि-
कतरस्त्वक्षरात्मनां परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तोऽव्य-

१ क. ख. छ. झ. 'कं प' । २ व. 'न्त्यं च य' । ३ च. छ. 'पं कौट' । ४ छ.
'दोषं वस्तु कूटं माया' । ५ ध. 'व. चं मा' । ६ ख. झ. यत्कूट' । ७ क. घ. छ. झ. 'विधाः
प्रो' ।

क्तासक्तचेतसामव्यक्त आसक्तं चेतो येषां तेऽव्यक्तासक्तचेतसस्तेषामव्यक्तास-
क्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्माद्या गतिरक्षरात्मिका दुःखं सा देहवद्भिर्देहा-
भिमानवद्भिरवाप्यतेऽतः क्लेशोऽधिकतरः । अक्षरापासकानां यद्वर्तनं तदुपरिष्ठा-
द्वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासेते ॥ ६ ॥

ये त्विति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अहं परो येषां
ते मत्पराः सन्तोऽनन्येनैवाविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा
यस्य सोऽनन्यस्तेनान्येनैव केन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपा-
सते ॥ ६ ॥

तेषां किम्—

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

तेषां मदुपासनैकपराणामहमीश्वरः समुद्धर्ता । कुत इत्याह मृत्युसंसारसा-
गरात्, मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागर इव सागरो दुरुत्तर-
त्वात्तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्ता भवामि न चिरात्किं तर्हि क्षिप्र-
मेव हे पार्थ मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूप आवेशितं समाहितं चेतो येषां ते
मय्यावेशितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥

यत एवं तस्मात्—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मनः संकल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय
मय्येवाध्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिमाधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यादिति शृणु
निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवासं करिष्यस्येवातः
शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अथेति । अथैवं यथाऽवोचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिर-
मचलं न शक्नोषि चेत्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतः

समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्या-
सयोगेन मां विश्वरूपमिच्छ प्रार्थयस्वाऽऽप्तुं प्राप्तुं हे धनंजय ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽस्यशक्तोऽसि तर्हि मत्कर्मपरमो भव
मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमो मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः । अभ्यासेन विना मदर्थमपि
कर्माणि केवलं कुर्वन्सिद्धिं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अथैतदिति । अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत्कर्तुमशक्तोऽसि
मद्योगमाश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि संन्यस्य यत्करणं तेषामनुष्ठानं स
मद्योगस्तमाश्रितः सन्सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं सर्वकर्म-
फलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान्संयतचित्तः सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानं कस्मादविवेकपूर्वकादभ्यासात्तस्मादपि ज्ञानाज्ज्ञान-
पूर्वकं ध्यानं विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफलत्यागो विशिष्यते
इत्यनुषज्यते । एवं कर्मफलत्यागात्पूर्वविशेषणवतः शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य
संसारस्यानन्तरमेव स्यान्न तु कालान्तरमपेक्षते । अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य
पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयःसाधनमुपदिष्टं न प्रथ-
ममेवातश्च श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासादियुत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफल-
त्यागः स्तूयते संपन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन साधर्म्येण
स्तुतित्वम् “ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते ” इति सर्वकामप्राप्तादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसि-
द्धम् । कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि । तत्त्यागे च विदुषां

ज्ञाननिष्ठस्यानन्तरैव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमज्ञकर्मफलत्यागस्या-
स्तीति तत्सामान्यात्सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था । यथाऽगस्त्येन
ब्राह्मणेन समुद्रः पीत ईतीदानींतना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात्स्तूयन्ते
एवं कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेयःसाधनत्वमभिहितम् ॥ १२ ॥

अत्र चाऽऽत्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेतःसमाधानलक्षणो योग
उक्त ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । ‘ अथैतदप्यशक्तोऽसि ’ इत्यज्ञानकार्य-
सूचनान्नाभेददर्शिनोऽक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति दर्शयति । तथा
कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् ‘ ते प्राप्नुवन्ति मामेव ’
इति । अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्त्वेतरेषां पारतन्त्र्यमीश्वराधी-
नतां दर्शितवांस्तेषामहं समुद्धर्तेति । यदि हीश्वरस्याऽऽत्मभूतास्ते मता अभेद-
दर्शित्वादक्षररूपा एव त इति समुद्धरणकर्मवचनं तान्प्रत्यपेशलं स्यात् । यस्मा-
च्चाजुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं कर्मयोगं भेदह-
ृष्टिमन्तमेवोपदिशति । न चाऽऽत्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्वा कस्यचिद्गुणभावं
जिगमिषति कश्चिद्विरोधात् । तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्या-
सिनां त्यक्तसर्वेषणानाम् ‘ अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् ’ इत्यादिधर्मपूणं साक्षादमृत-
त्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां न द्वेष्टाऽऽत्मनो दुःखहेतुमपि न किञ्चिद्वेष्टि सर्वाणि
भूतान्यात्मत्वेन हि पश्यति । मैत्रो मित्रंभावो मैत्री मित्रतया वर्तत इति मैत्रः ।
करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया तद्वाङ्करुणः सर्वभूताभयप्रदः
संन्यासीत्यर्थः । निर्ममो ममप्रत्ययवर्जितो निरहंकारो निर्गताहंप्रत्ययः । समदुः-
खसुखः समे दुःखसुखे द्वेषरागयोरप्रवर्तके यस्य स समदुःखसुखः क्षमी
क्षमावानाक्रुष्टोऽभिहतो वाऽविक्रियएवाऽऽस्ते ॥ १३ ॥

१ घ. 'ज्ञस्य क' । २ क. ख. घ. झ. इदा । ३ घ. 'भिमत्' । छ. 'भिप्रेत' । ४ ख.
'ज्ञानार्थवचनाभावे' । ५ घ. मित्रे भवो । छ. झ. मित्रे भावो । ६ ख. घ. झ. मैत्रो । छ. मैक्ष ।
७ क. ख. घ. छ. 'या वा व' ।

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मद्वर्षितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

संतुष्ट इति । संतुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभेऽलाभे चोत्पन्ना-
लंप्रत्ययस्तथा गुणबल्लाभे विपर्यये च संतुष्टः सततं योगी समाहितचित्तो यता-
त्मा संयतस्वभावो दृढनिश्चयो दृढः स्थिरो निश्चयोऽध्यवसायो यस्याऽऽत्मतत्त्व-
विषये स दृढनिश्चयो मय्यर्पितमनोबुद्धिः संकल्पात्मकं मनोऽध्यवसायलक्षणा
बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते यस्य संन्यासिनः स मय्यर्पितमनोबुद्धिर्य ईदृशो
मद्भक्तः स मे प्रियः ‘ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ’ इति सप्त-
मेऽध्याये सूचितं तदिह प्रपञ्चयते ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

यस्मादिति । यस्मात्संन्यासिनो नोद्विजते नोद्वेगं गच्छति न संतप्यते न
संशुभ्यते लोकः । तथा लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्हर्षश्चामर्षश्च भयं
चोद्वेगश्च तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः । हर्षः प्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चना-
श्रुपातादिलिङ्गः, अमर्षोऽसहिष्णुता, भयं त्रास, उद्वेग उद्विग्नता, तैर्मुक्तो यः स
च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

अनपेक्ष इति । देहेन्द्रियविषयसंबन्धादिष्वपेक्षाविषयेष्वनपेक्षो निःस्पृहः
शुचिर्बाह्येनाऽऽभ्यन्तरेण च शौचेन संपन्नो दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो
यथावत्प्रतिपत्तुं समर्थः । उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते यः स
उदासीनो यतिर्गतव्यथो गतभयः । सर्वारम्भपरित्यागी, आरभ्यन्त इत्यारम्भा
इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भास्तान्परित्यक्तुं शीलमस्य-
ति सर्वारम्भपरित्यागी यो भद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

किंच—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ न शोचति प्रियवियोगे न चाप्राप्तं

काङ्क्षति शुभाशुभं कर्मणी परित्यक्तं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्ति-
मान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

सम इति । समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

किंच—

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिः, निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य स तुल्य-
निन्दास्तुतिर्मौनी मौनवान्संयतवाक्संतुष्टो येन केनचिच्छरीरस्थितिमात्रेण ।
तथा चोक्तम्—

“येन केनचिदाच्छब्दो येन केनचिदाशितः ।

यत्र कचनशायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥” इति ।

किंचानिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽनिकेतो
नागार इत्यादिस्मृत्यन्तरात् । स्थिरमतिः स्थिरा परमार्थवस्तुविषया मतिर्यस्य
स स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाऽक्षरस्योपासकानां निवृत्तसर्वेषणानां संन्या-
सिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंह्रियते—

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-

र्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-

शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ये तु संन्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तदमृतं च तदमृत-
त्वहेतुत्वादित्दं यथोक्तमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना पर्युपासतेऽनुति-

१ क. ‘मे पुण्यपापे क’ । २ च. छ. ‘तिहेतुमा’ । ३ क. ‘दाश्रितः’ । ४ घ. झ.
धर्माश्च’ । ५ घ. झ. धर्मांशुतं धर्मश्च सोऽमृतं च । ६ थ. तद्धर्मांशुतम् ।

छन्ति श्रद्धधानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरतिशया गति-
र्येषां ते मत्परमा मद्भक्ताश्चोत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रितास्तेऽतीव मे
प्रियाः । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति यत्सूचितं तद्व्याख्यायेहोपसंहृतं भक्ता-
स्तेऽतीव मे प्रिया इति । यस्माद्धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन्भगवतो विष्णोः
परमेश्वरस्यातीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं
विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणेति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छं-
करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये भक्तियोगो नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य । त्रिगुणात्मिकाऽष्टधा भिन्नाऽपरा
संसारहेतुत्वात्परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणेश्वरात्मिका । याभ्यां प्रकृति-
भ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृ-
तिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते ।
अतीतानन्तराध्याये चाष्टेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्ता-
वत्तत्त्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्त इत्येतदुक्तं, केन पुनस्ते तत्त्व-
ज्ञानेन युक्ता यथोक्तधर्माचरणाद्भगवतः प्रिया भवन्तीत्येवमर्थश्चायमध्याय
आरभ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरु-
षस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते सोऽयं संघात इदं
शरीरं तदेतत्—

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतयो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय क्षतत्राणा-
त्क्षयात्क्षरणात्क्षेत्रवद्वाऽस्मिन्कर्मफलनिवृत्तेः क्षेत्रमिति । इतिशब्द एवं-

शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते । एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानात्यापादतलमस्तर्कं ज्ञानेन विषयी करोति स्वाभाविकेनौपदेशिकेन वा वेदनेन विषयी करोति विभागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इति । इतिशब्द एवंशब्दपदार्थक एव पूर्ववत्क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः । के तद्विदस्तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः ॥ १ ॥

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञानुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः । हे भारत यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयी क्रियते तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रायो परमेश्वरस्य विष्णोः । ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरो नान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तमीश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणोऽन्यस्याभावात्संसारभावप्रसङ्गस्तच्चोभयमनिष्टं बन्धमोक्षतद्धेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःखतद्धेतुलक्षणः संसार उपलभ्यते । जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारोऽनुमीयते । सर्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे । न ज्ञानाज्ञानयोरनर्थत्वेनोपपत्तेः । दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । तथा च तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः श्रेयश्च प्रेयश्चेति । विद्याविषयः श्रेयः प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति । तथा च व्यासः—‘द्वाविमावथ पन्थानौ’ इत्यादि इमौ द्वावेव पन्थानावित्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते । अविद्या च सह कार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते । श्रुतयस्तावत्—“इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महतीं विनाष्टिः, तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, विद्वान्न विभेति कुतश्चन, अविदुषस्तु—

अथ तस्य भयं भवति, अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्, आत्मविद्यः स इदं सर्वं भवति, यदा चर्मवत् ” इत्याद्याः सहस्रशः । स्मृतयश्च—‘अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ’ ‘इहैव तैजितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ’ ‘समं पश्यन्ति सर्वत्र ’ इत्याद्याः ।

न्यायतश्च—

सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति ।

अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् ” ॥

तथा च देहादिष्व्वात्मबुद्धिरविद्वान्नागद्वेषादिप्रयुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृज्जायते म्रियते चेत्यवगम्यते देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्म-प्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्त इति न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः । तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति । यथा देहाद्यात्मत्वमात्मनः । सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतः । यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयो न चैतावता पुरुषधर्मः स्थाणोर्भवति स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य तथा न चैतेन्यं धर्मो देहस्य देहधर्मो वा चैतनस्य । सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वाविशेषाज्जरामृत्युवत् । नातुल्यत्वादिति चेत्, स्थाणुपुरुषो ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्राऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविद्यया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरिवेतरतराध्यास इति न समो दृष्टान्तोऽतो देहधर्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेत् । नाचैतन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्माः सुखदुःखमोहेच्छादयो ज्ञातुर्भवन्ति तर्हि ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्माः केचनाऽऽत्मनो भवन्त्यविद्याधारोपिता जरामरणादयस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यः । न भवन्तीत्यस्त्यनुमानमविद्याधारोपितत्वाज्जरादिवदिति हेयत्वादुपादेयत्वाच्चेत्यादि । तत्रैवं सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो ज्ञेयस्थो ज्ञातर्यविद्ययाऽधारोपित इति न तेन ज्ञातुः किञ्चिद्दुष्यति । यथा बालैरधारोपितेनाऽऽकाशस्य तलमलवच्चादिना । एवं च सति सर्व-

१ ख. झ. ‘तन्यध’ । २ ख. छ. ‘न्यं दे’ । ३ क. ख. घ. झ. चैतन्यस्य । ४ क. घ. छ. ‘स्य । एवं सु’ । ५ छ. ‘त्यथास्त्य’ ।

क्षेत्रेष्वपि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रमपि नाऽऽशङ्क्यम् । न हि कचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोऽपकारो वा दृष्टः । यत्तुक्तं न समो दृष्टान्त इति तदसत् । कथम् । अविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्त-
 दार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितम् । तन्न व्यभिचरति । यत्तु ज्ञातरि व्यभिच-
 रतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः । अविद्यावत्त्वात्क्षेत्र-
 ज्ञस्य संसारित्वमिति चेत् । न, अविद्यायास्तामसत्वात् । तामसो हि प्रत्यय
 आवरणात्मकत्वादविद्या विपरीतग्राहकः संशयोपस्थापको वाऽग्रहणात्मको वा ।
 विवेकप्रकाशभावं तदभावात् । तामसे चाऽऽवरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणा-
 देरविद्यात्रयस्योपलब्धेः । अत्राऽऽहैवं तर्हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या । न, करणे चक्षुषि
 तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेः । यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्मोऽविद्या तदेव चाविद्याधर्म-
 वत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम् । तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतदयु-
 क्तमिति । तन्न यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनात् विपरी-
 तादिग्रहणं तन्निमित्तो वा तैमिरिकत्वादिदोषो ग्रहीतुः । चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽ-
 पनीते ग्रहीतुरदर्शनात् ग्रहीतुधर्मो यथा तथा सर्वत्रैवाग्रहणविपरीतसंशयप्रत्यया-
 स्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचिद्भ्रवितुमर्हन्ति न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य । संवेद्यत्वाच्च तेषां
 प्रदीपप्रकाशवत् ज्ञातृधर्मत्वम् । संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वम् । सर्व-
 करणवियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात् । आत्मनो
 यदि क्षेत्रज्ञस्याग्न्युष्णवत्स्वो धर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यात् ।
 अविक्रियस्य च व्योमवत्सर्वगतस्यामूर्तस्याऽऽत्मनः केनचित्संयोगवियोगानुप-
 पत्तेः । सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वम् । अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यादीश्वरवचना-
 ष्च । नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति । न, सर्वैर-
 भ्युपगतत्वात् । सर्वैर्ह्यात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति । कथम्-
 भ्युपगत इति मुक्तात्मनां संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवाऽऽत्मवादिभिर-
 ष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युगता तथा नः क्षेत्रज्ञानामीश्व-
 रैकत्वे सति शास्त्रार्थक्यं भवतु । अविद्याविषये चार्थवत्त्वम् । यथा द्वैतिनां
 सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्रार्थवत्त्वं न मुक्तावस्थायामेवम् । नन्वात्मनो

बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां नः सर्वेषामतो हेयोपादेयतत्सा-
 धनसद्भावे शास्त्रार्थवत्त्वं स्यादद्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वाद्ब-
 न्धावस्थायाश्चाऽऽत्मनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेत् ।
 नाऽऽत्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः । यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्स्यातां
 क्रमेण वा । युगपत्तावद्बिरोधान्न संभवतः स्थितिगती इवैकस्मिन् । क्रमभावि-
 त्वे च निर्निमित्तत्वेऽनिर्भक्षप्रसङ्गोऽन्यनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः ।
 तथा च सत्यभ्युपगमहानिः । किंच बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणार्थां
 बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्याऽनादिमत्यन्तवती च तच्च प्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षाव-
 स्थाऽऽदिमत्यन्तता च प्रमाणविरुद्धैवाभ्युपगम्यते । न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं
 गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अथानित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्ता-
 वस्थाभेदो न कल्प्यतेऽतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽपरिहार्य एवेति
 समानत्वान्नाद्वैतवादिना परिहर्तव्यो दोषः । न च शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसि-
 द्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य । अविदुषां हि फलहेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शनम् ।
 न विदुषां, विदुषां हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्या-
 त्मदर्शनानुपपत्तेः । न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योश्छायाप्रकाशयोर्वै-
 कात्म्यं पश्यति निमुत विवेकी । तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत्फलहेतुभ्या-
 मात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति । न हि देवदत्त त्वमिदं कुर्विति कस्मिंश्चित्कर्मणि
 नियुक्ते विष्णुमित्रोऽहं नियुक्त इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते ।
 नियोगविषयविवेकाग्रहणाच्चूपद्यते प्रतिपत्तिस्तथा फलहेत्वोरपि । ननु प्राकृत-
 संबन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया फलहेतुम्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि
 सतीष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्म्यनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति । यथा पितृ(ता)
 पुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्ययन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः ।
 न व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात् ।
 प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते न पूर्वं
 तस्माद्विधिमतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति सिद्धम् । ननु स्वर्गकामो यजेत कलञ्जं
 न भक्षयेदित्यादावात्मव्यतिरेकदर्शिनामप्रवृत्तौ केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां च । अतः

कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेत् । न, यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्यु-
पपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवित्तावन्न प्रवर्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि
नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणा-
न्यथानुपपत्त्याऽनुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसंजाततृष्णः
श्रद्धधानतया च प्रवर्तते इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमतो न शास्त्रानर्थक्यम् । विवे-
किनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेत् । न, कस्य-
चिदेव विवेकोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्याद्यथेदानीम् ।
न च विवेकिनमर्जुवर्तन्ते मूढा रागादिदोषतन्त्रत्वात्प्रवृत्तेः । अभिचरणादौ च
प्रवृत्तिदर्शनात् । स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः । स्वभावस्तु प्रवर्तते इति ह्युक्तम् । तस्मा-
दविद्याभूतं संसारो यथादृष्टविषय एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं
च । न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । नह्यपरदेशं स्नेहेन पङ्क्री-
कर्तुं शक्नोति मरीच्युदकं तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित्कर्तुं शक्नोति । अत-
श्चेदमुक्तं 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' 'अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानम्' इति च । अथ
किमिदं संसारिणामिवाहमेवं ममैवेदमिति पण्डितानामपि । शृण्विदं तत्पाण्डित्यं
यत्क्षेत्र एवाऽऽत्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुस्ततो न भोगं
कर्म वाऽऽकाङ्क्षेयुर्मम स्यादिति । विक्रियैव भोगकर्मणी । अथैवं सति फला-
र्थित्वादविद्वान्प्रवर्तते । विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वा-
भावात्प्रवृत्त्यनुपपत्ता कार्यकरणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते ।
इदं चान्यत्पाण्डित्यं कस्यचिदस्तु क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव क्षेत्रं चान्यत्क्षेत्रज्ञस्य
विषयः । अहं तु संसारी सुखी दुःखी च । संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षे-
त्रज्ञविज्ञानेन ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति । यश्चैवं
बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एवं मन्वानो यः स पण्डिताप-
सदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीति । आत्महा स्वयं मूढोऽ-
न्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वाच्छ्रुतहानिमिश्रतत्कल्पनां
च कुर्वन् । तस्मादसंप्रदायवित्सर्वशास्त्रविदपि मुखवदेवोपेक्षणीयः ।

१ क. ख. घ. झ. 'सिद्धस्तु' । २ घ. छ. 'नुप्रव' । ३ घ. छ. 'मात्रः सं' । ४ घ. छ.
'त इह' । ५ क. ख. च. । मूढो जातो मूढो विमुक्तः क्षीणो वृद्धोऽहं ममेवेत्येवमादयः सर्व
आत्मन्यध्यारोप्यन्ते । सं ।

यत्तुक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्ग इति । एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति । कथम् । अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दर्शितो मरीच्यम्भसोषरदेशो न पङ्क्रीक्रियत इति । संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्त्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः । नन्वविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोपस्तत्कृतं च दुःखित्वादि प्रत्यक्षमुपलभ्यते । न ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वाज्ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्किञ्चित्क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासञ्जयसि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्याज्ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यथात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः । ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ इत्यवधारितेऽविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यतेऽविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलम् । अत्राऽऽह साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इति । अत्रोच्यतेऽविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथं, दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वत्पुपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्पुपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थवान्भवेत् । ननु विषमो दृष्टान्तो गवां तद्वत्तश्च प्रत्यक्षत्वात्संबन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थको न तथाऽविद्या तद्वांश्च प्रत्यक्षौ यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यात् । अप्रत्यक्षेणाविद्यावताऽविद्यासंबन्धे ज्ञाते किं तव स्यात् । अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्यां स्यात् । यस्याविद्या स तां परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या । जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चाऽऽत्मानम् । जानामि न तु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेज्जानासि कथं संबन्धग्रहणम् । नहि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाऽविद्यया तत्काले संबन्धो ग्रहीतुं शक्यते । अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरुपयुक्तत्वात् । न च ज्ञातुरविद्यायाश्च संबन्धस्य यो ग्रहीता ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं संभवत्यनवस्थाप्राप्तेः । यदि ज्ञाताऽपि ज्ञेयसंबन्धो ज्ञाथेतान्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाऽपरिहार्या । यदि पुनरविद्या ज्ञेयाऽन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा ज्ञाताऽपि ज्ञातैव

न ज्ञेयं भवति । यदा चैवमविद्यादुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चिद्दुष्यति । नन्वयमेव दोषो यद्दोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम् । न विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् । यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियोपचारस्तद्वत् । यथाऽत्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव आत्मानि स्वत एव दर्शितोऽविद्याध्यारोपितैरेव क्रियाकारकाद्यात्मन्युपचर्यते तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' 'नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम्' इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभिः । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः । हन्त तर्ह्यात्मानि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽविद्याया च ध्यारोपितत्वे कर्माण्यविद्वत्कर्तव्यान्त्येव न विदुषामिति प्राप्तम् । सत्यमेवं प्राप्तम् । एतदेव च न हि देहभूता शक्यमित्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कान्तेय निष्ठा ज्ञानस्य चापरा' इत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः । अलमिह बहुप्रपञ्चेनेत्युपसंहियते ॥ २ ॥

इदं शरीरमित्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोकोऽयमुपन्यस्यते तत्क्षेत्रं यच्चेत्यादि व्याचिरूयासितस्य ह्यर्थस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्य इति—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

यन्निर्दिष्टमिदं शरीरमिति तत्तच्छब्देन परामृशति । यच्चदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तथादृग्यादृशं स्वकीयैर्धर्मैः । चशब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि यो विकारोऽस्य तद्यद्विकारि यतो यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यत इति वाक्यशेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं यथाविशेषितं समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु श्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं विवक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थम्—

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितं छन्दोभिश्छन्दांसि ऋगादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः पृथग्विवेकतो गीतम् ।

किंच ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पश्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि पदान्युच्यन्ते । तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्म्यं गीतमित्यनुवर्तते । “आत्मेत्येवोपासीत” इत्यादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते । हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्न संशयरूपैर्निश्चिनप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ॥ ४ ॥

स्तुत्याऽभिमुखीभूतायार्जुनायाऽऽह—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

महाभूतानि महान्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानि च सूक्ष्माणि । स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधायिष्यन्ते । अहंकारो महाभूतकारणमहंप्रत्ययलक्षणः । अहंकारकारणं बुद्धिरध्यवसायलक्षणा । तत्कारणमव्यक्तमेव च न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिर्मम माया दुरत्ययेत्युक्तम् । एवशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृतिः । चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्ध्युत्पादकत्वाद्बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात्कर्मेन्द्रियाणि तानि दश । एवं च किं तन्मन एकादशं संकल्पाद्यात्मकम् । पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयाः । तान्येतानि सांख्याश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ५ ॥

अथेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान्—

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान्पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छाऽन्तःकरणधर्मो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान्पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रम् । संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्ताऽन्तःकरणवृ-

त्तिस्तप्त इव लोहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेय-
त्वात् । धृतिर्ययाऽवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् ।
सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति—एतत्क्षेत्रं
समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तम् । यस्य क्षेत्रभेदजा-
तस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं
धृत्यन्तम् ॥ ६ ॥

क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञाना-
दमृतत्वं भवति तं ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति
भगवानधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन्सति तज्ज्ञेयवि-
ज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति यत्परः संन्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वा-
दिगणं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान्—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं तदभावोऽमानित्वम् ।
अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं तदभावोऽदम्भित्वम् । अहिंसाऽहिंसनं
प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया । आर्जवमजृम्भित्वं वाक्-
त्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम् ।
शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनमन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागा-
दिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावो मोक्षमार्ग एव कृताध्यवसायत्वम् ।
आत्मविनिग्रह आत्मनोऽपकारकस्याऽऽत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसंघातस्य
विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्ग एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

किंच—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यम् ।
अनहंकारोऽहंकाराभाव एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुद-

ज्ञानं जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनं जन्मानि गर्भवासयोनिद्वारा निःसरणं दोषस्तस्यानुदर्शन-मालोचनं, तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनं, तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूतता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं, तथा दुःखेष्वध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेषु । अथवा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनम् । दुःखं जन्म दुःखं मृत्युर्दुःखं जरा दुःखं व्याधयः । दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमिति । एवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनाद्देहेन्द्रियविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते । ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वाज्ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

किंच—

असक्तिरनाभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तदभावोऽसक्तिः । अनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावोऽभिष्वङ्गो नाम सक्तिविशेष एवानन्यात्मभावनालक्षणः । यथाऽन्यस्मिन्सुखिनि दुःखिनि वाऽहमेव सुखी दुःखी च जीवति मृते वाऽहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति । केत्याह पुत्रदारगृहादिषु । पुत्रेषु दारेषु गृहेष्वादिग्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु । तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता, क इष्टानिष्टोपपत्तिषु, इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्तयस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता, इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु । तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ ९ ॥

किंच—

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भक्तिर्न व्यभिचरणशीलाऽव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वाऽशुच्यादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च

रहितोऽरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशस्तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्तत आत्मादिभावना विविक्त उपजायतेऽतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते अरतिरमणं जनसंसदि जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां संसत्समवायो जनसंसन्न संस्कारवता विनीतानां संसत्तस्या ज्ञानोपकारकत्वादतः प्राकृतजनसंसत्थरतिर्ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥ १० ॥

किंच—

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यभावो नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमस्तस्याऽऽलोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यदतोऽस्माद्यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसाऽक्षान्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥ ११ ॥

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकाङ्क्षायामाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि । ननु यमा नियमाश्चामानित्वादयो न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते । न ह्यमानित्वादि कस्यचिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम् । सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते । न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते । यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निः । नैष दोषो ज्ञाननिमित्तत्वाज्ज्ञानमुच्यते इति ह्यवोचाम । ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामि । किं फलं तदिति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाऽऽह यज्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्वमश्नुते न पुनर्भि-

यत इत्यर्थः । अनादिमदादिरस्यास्तीत्यादिमन्त्राऽऽदिमदनादिमत् । किं तत्परं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृतम् । अत्र केचिदनादिमत्परमिति पदं छिन्दन्ति बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मतुप आनर्थक्यमनिष्टं स्यादिति । अर्थविशेषं च दर्शयन्ति अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति । सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत्संभवति न त्वर्थः संभवति ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात् सत्तन्नासदुच्यत इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः । अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह न सत्तज्ज्ञेयमुच्यत इति नाप्यसत्तदुच्यते । ननु महतां परिकरबन्धेन कण्ठरवेणोद्घुष्य ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यननुरूपमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यत इति । न, अनुरूपमेवोक्तम् । कथं सर्वासु ह्युपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म “ नेति नेत्यस्थूलमनणु ” इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते नेदं तदिति वाचोऽगोचरत्वात् । ननु न तदस्ति यद्वस्त्वस्तिशब्देन नोच्यते । अथास्तिशब्देन नोच्यते नास्ति तज्ज्ञेयम् । विप्रतिषिद्धं च ज्ञेयं तदस्तिशब्देन नोच्यत इति च । न तावन्नास्ति नास्तिबुद्ध्यविषयत्वात् । ननु सर्वा बुद्ध्योऽस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव । तत्रैवं सति ज्ञेयमप्यस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् । नातीन्द्रियत्वेनोभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् । यद्धीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं तदस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् । इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वात् घटादिवदुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयमित्यतो न सत्तन्नासदित्युच्यते । यत्तुक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं तन्न सत्तन्नासदुच्यत इति । न विरुद्धम् “ अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ” इति श्रुतेः । श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेद्यथा यज्ञाय शालामारभ्य को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेतीत्येवमिति चेत् । न, विदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेरवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् । यद्यमुष्मिन्नित्यादि तु विधिशेषोऽर्थवादः । उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्ब्रह्म नोच्यत इति । सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसंबन्धद्वारेण संकेतग्रहणं सव्यपे-

क्षोऽर्थं प्रत्याययति । नान्यथाऽदृष्टत्वात् । तद्यथा गौरश्च इति वा जातितः, पचति पठतीति वा क्रियातः, शुकः कृष्ण इति वा गुणतः, धनी गोमानिति वा संबन्धतः, न तु ब्रह्म जातिमदतो न सदादिशब्दवाच्यं नापि गुणबन्धेन गुणशब्देनोच्येत निर्गुणत्वान्नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात् “ निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् ” इति श्रुतेः । न च संबन्धेयत्वादद्वयत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं “ यतो वाचो निवर्तन्ते ” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ १२ ॥

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कया ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयंस्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

सर्वतःपाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्चास्येति सर्वतःपाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नम् । क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपयनेन ज्ञेयत्वमुक्तं न सत्त्वान्नासदुच्यत इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथाहि संप्रदायविदां वचनम्—‘अध्यारोपापवादाभ्यां निष्पपञ्चं प्रपञ्च्यते ’ इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्येत्युपचारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत्सर्वतःपाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वप्राक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमच्छ्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तद्यस्य तच्छ्रुतिमल्लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥ १३ ॥

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का मा भूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धी-

न्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यान्य(ण्य)न्तःकरणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वा-
त्सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि चान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपा-
धित्वमित्यतोऽन्तःकरणवहिष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरध्यवसायसंकल्पश्र-
वणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव
तज्ज्ञेयमित्यर्थः “ध्यायतीव लेलायतीव” इति श्रुतेः । कस्मात्पुनः कारणान्न
व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत आह सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः ।
अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् । यस्त्वयं मन्त्रः— “अपाणिपादो
जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इत्यादिः स सर्वेन्द्रियोपाधि-
गुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तज्ज्ञेयमित्येवंप्रदर्शनार्थो न तु साक्षादेव जवनादिक्रि-
यावत्त्वप्रदर्शनार्थः । “अन्यो मणिमविन्दत्” इत्यादिमन्त्रार्थवत्तस्य मन्त्र-
स्यार्थः । यस्मात्सर्वकरणवर्जितं ज्ञेयं तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यप्येवं
तथाऽपि सर्वभूच्चैव । सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सदबुद्ध्यनुगमात् । न हि मृगतृ-
ष्णिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । अतः सर्वभूत्सर्वं विभर्तीति । स्यादिदं
चान्यज्ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तैर्वर्जितं तज्ज्ञेयं
तथाऽपि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहा-
कारपरिणतानां भोक्तृ चोपलब्धुं तज्ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १४ ॥

किंच—

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

बहिस्त्वक्पर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा बहि-
रुच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वाऽन्तरुच्यते । बहिरन्तश्चे-
त्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्त इदमुच्यतेऽचरं चरमेव च यच्चाचरं देहाभासमपि तदेव
ज्ञेयं यथा रज्जुसर्पाभासः । यद्यचरं चरमेव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थ-
मिदमिति सर्वैर्न विज्ञेयमिति । उच्यते, सत्यं सर्वाभासं तत्तथाऽपि व्योमवत्सू-
क्ष्ममतः सूक्ष्मत्वात्स्वेन रूपेण तज्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषाम् । विदुषां त्वात्मैवेदं
सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिप्रमाणतो नित्यं विज्ञातमविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्र-

१ क. छ. गृह्यते । घ. ख. गृह्यते । २ व. छ. रज्जुः सर्पः । ३ घ. सर्पाभासा । ४ ख.
स. भासम् । ५ ।

कोट्याऽप्यविदुषामप्राप्यत्वादन्तिके च तदात्मत्वाद्बिदुषाम् ॥ १५ ॥

किंच—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

अविभक्तं च प्रतिदेहं व्यामवत्तदेकं भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वादभूतभर्तृ च भूतानि विभर्तीति तज्ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यथा रज्ज्वादिः सर्पादिर्मिथ्याकल्पितस्य ॥ १६ ॥

किंच सर्वत्र विद्यमानं सन्नोपलभ्यते चेज्ज्ञेयं तमस्तर्हि । न, किं तर्हि—

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

ज्योतिषामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचैतन्यज्योति-
षेद्धानि ह्यादित्यादीनि ज्योतीषि दीप्यन्ते “ येन सूर्यस्तपति तेजसे-
द्भः ” “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । स्मृते-
श्चेहैव ‘ यदादित्यगतं तेजः ’ इत्यादेः । तमसोऽज्ञानात्परमस्पृष्टमुच्यते ।
ज्ञानादेर्दुःसंपादनबुद्ध्या प्राप्तवसादस्योत्तम्भनार्थमाह ज्ञानममानित्वादि । ज्ञेयं
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सज्ज्ञानफलमिति
ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं तु ज्ञेयम् । तदेतन्नयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणि-
जातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम् । तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते ॥ १७ ॥

यथोक्तार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञाना-
र्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च ‘ ज्ञेयं यत्तत् ’ इत्यादि ‘ तमसः परमुच्यते ’ इत्ये-

वन्नन्तमुक्तं समासतः संक्षेपतः । एतावान्सर्वो हि वेदार्थो गीतार्थश्चोपसंहृत्योक्तः ।
अस्मिन्सम्यग्दर्शने कोऽधिक्रियत इत्युच्यते मद्भक्तो मयीश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ
वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावो यत्पश्यति शृणोति स्पृशति वा सर्वमेव भगवा-
न्वासुदेव इत्येवंग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तः स एतद्यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय मद्भा-
वाय मम भावो मद्भावः परमात्मभावस्तरुमै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं
गच्छति ॥ १८ ॥

तत्र सप्तम ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे । एतद्यो-
नीनि भूतानीति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानामित्ययम-
र्थोऽधुनोच्यते—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वचनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी विद्धि । न
विद्यत आदिर्ययोस्तावनादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं
नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वरत्वम् । याभ्यां प्रकृति-
भ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुस्ते द्वे अनादी सत्यां संसारस्य कार-
णम् । नाऽऽदी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचिद्वर्णयन्ति तेन हि किलेश्वरस्य
कारणत्वं सिध्यति । यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव
जगन्नेश्वरस्य जगतः कर्तृत्वम् । तदसत्, प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितव्याभा-
वादीश्वरस्यानैश्वर्यप्रसङ्गात् । संसारस्य निनिमित्तत्वेऽनिर्माणैश्वर्यप्रसङ्गाच्छा-
स्त्रानर्थक्यप्रसङ्गाद्धन्वमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनरीश्वरस्य प्रकृत्योः
सर्वभेददुपपन्नं भवेत् । कथं, विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान्बुद्ध्यादि-
देहेन्द्रियान्तांगुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान्विद्धि जानीहि प्रकृति-
संभवान्प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणशक्तिस्त्रिगुणात्मिका माया सा संभवो येषां
विकाराणां गुणानां च तान्विकारान्गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिपरिणा-
मान् ॥ १९ ॥

के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः—

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

कार्यकरणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयोदश । देह-
स्याऽऽरम्भकाणि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसंभवा विकाराः पूर्वोक्ता
इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः सुखदुःखमोहात्मकाः
करणाश्रयत्वात्करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पाद-
कत्वं यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणभारम्भ-
कत्वेन प्रकृतिरुच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं
प्रकृतिः । कार्यकारणवर्तृत्वं इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यद्यस्य विपरिणामस्त-
त्तस्य कार्यं विकरो विकारि कारणं तयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः
कर्तृत्वं इति । अथवा षोडश विकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं
तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत आरम्भकत्वे-
नैव । पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तेति-
पर्यायः सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्व उपलब्धृत्वे हेतुरुच्यते । कथं पुनरनेन
कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमु-
च्यत इति । अत्रोच्यते कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परि-
णामाभावे पुरुषस्य चेतनस्यासति तदुपलब्धृत्वे कृतः संसारः स्यात् । यदा
पुनः कार्यकरण[सुखदुःख]रूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया
पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादिति ।
अतो यत्प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसा-
रकारणत्वमुक्तं तर्ह्युक्तम् । कः पुनरयं संसारो नाम, सुखदुःखसंभोगः संसारः
पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं संसारित्वमिति ॥ २० ॥

यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तार्किकनिमित्त-
मित्युच्यते—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावविद्यालक्षणायां कार्यकारण-
रूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्ये-

१ घ. भोक्ता सु० । २ क. ख. य. 'र्यकार' । ३ क. ख. व. झ. 'र्यकार' । ४ क.
ख. 'र्यकारणहे' । छ. झ. 'र्यकारणरू' । ५ क. ख. 'र्यकार' । ६ क. ख. छ. 'कमुक्क' ।

तद्धि यस्मात्तस्माद्भुङ्क्त उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान्प्रकृतितो जातान्सुखदुः-
खमोहाकाराभिव्यक्तान्गुणान्सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहमित्येवम् । सत्यामप्य-
विद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्गः आत्मभार्वः संसारस्य
स प्रधानं कारणं जन्मनः “स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति” इत्यादि-
श्रुतेः । तदेतदाह कारणं हेतुर्गुणसङ्गो गुणेषु सङ्गोऽस्य पुरुषस्य भोक्तुः सद-
सद्योनिजन्मसु सत्यश्वासत्यश्च योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि
सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः ।
अथवा सदसद्योनिजन्मस्वस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्गः इति संसारपदमध्या-
हार्यम् । सद्योनयो देवादियोनयोऽसद्योनयः पश्वादियोनयः । सामर्थ्यात्सद-
सद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः । एतदुक्तं भवति प्रकृतिस्थत्वा-
ख्याऽविद्या गुणेषु च सङ्गः कामः संसारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनायो-
च्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञान(नं)वैराग्ये ससंन्यासे(सं)गीताशास्त्रे प्रसि-
द्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत
इत्युक्तं चान्यापोद्देनातद्धर्माध्यारोपेण च ॥ २१ ॥

तस्यैव पुनः साक्षाभिर्देशः क्रियते —

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

उपद्रष्टा समीपस्थः सन्द्रष्टा स्वयमव्यापृतो यथर्त्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृ-
तेषु तदस्थोऽन्योऽव्यापृतो यज्ञविद्याकुशल ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणा-
मीक्षिता तद्वत्कार्यकरणव्यापारेष्वव्यापृतोऽन्यो विलक्षणस्तेषां कार्य-
करणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथवा देहचक्षुर्म-
नोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारस्तेषां बाह्यो द्रष्टा देहस्तत आरभ्यान्तर-
तमश्च प्रत्यक्समीप आत्मा द्रष्टा । यतः परोऽन्तरो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशयसामी-
प्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा । अनुमन्ता
चानुमोदनमनुमननं कुर्वन्तु तत्क्रियासु परितोषस्तत्कर्ताऽनुमन्ता च । अथवाऽ-
नुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते
तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवा-

रयतीत्यनुमन्ता । भर्ता भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपा-
 राध्वरेण निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति
 भर्ताऽऽस्मेत्युच्यते । भोक्ताऽऽन्युष्णवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहा-
 त्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभा-
 व्यन्त इति भोक्ताऽऽस्मोच्यते । महेश्वरः सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च महानीश्वरश्चेति
 महेश्वरः परमात्मा देहादीनां बुद्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानामविद्यया
 परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति परमात्मा सोऽन्तः परमात्मेत्यनेन शब्देन
 चाप्युक्तः कथितः श्रुतौ । कासावस्मिन्देहे पुरुषः परोऽव्यक्तात् । ‘ उत्तमः पुरु-
 षस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ’ इति यो वक्ष्यमाणः ‘ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ’
 इत्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च ॥ २२ ॥

तमेवं यथोक्तलक्षणमात्मानम्—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादहमिति प्रकृतिं च यथोक्तामवि-
 द्यालक्षणां गुणैः स्वचिकारैः सह निवर्तितामभावमापादितां विद्यया सर्वथा सर्व-
 प्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन्निवृच्छरीरे देहान्तराय नाभि-
 जायते नोत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः । अपिशब्दात्किमु वक्तव्यं स्ववृ-
 त्तस्थो न जायत इत्यभिप्रायः । ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव
 उक्तस्तथाऽपि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां कर्मणामुत्तरकालभाविनां च यानि चाति-
 क्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषां फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति स्युस्त्रीणि जन्मानि
 कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति । यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मनां कर्मणाम् ।
 न च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते । तस्मात्त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मा-
 न्यारभेरन्संहतानि वा सर्वाण्येकं जन्माऽऽभेरन् । अन्यथा कृतविनाशे सति
 सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः शास्त्रानर्थक्यं च स्यादित्यत इदमयुक्तमुक्तं न स भूयोऽ-
 भिजायत इति । न, “ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ” “ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ”

“ तस्य तावदेव चिरमिषीकातूल्म्वत्सर्वकर्माणि प्रदूयन्ते ” इत्यादिश्रुतिशतेभ्य उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः । इहापि चोक्तो यथैर्धासीत्यादिना सर्वकर्मदाहः । वक्ष्यति चोपपत्तेश्च । अविद्याकामक्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराङ्कुरमारभन्ते । इहापि च साहंकाराभिसंधीनि कर्माणि फलारम्भकाणि नेत-
राणीति तत्र तत्र भगवतोक्तम् ।

“ बीजान्मग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नाऽऽत्मा संपद्यते पुनः ” ॥ इति च ।

अस्तु तावज्ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहो ज्ञान-
सहभावित्वात् । न त्विह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानामतीतानेकज-
न्मान्तरकृतानां च दाहो युक्तः । न, सर्वकर्माणीतिविशेषणात् । ज्ञानो-
त्तरकालभाविनामेव सर्वकर्मणामिति चेत् । न, संकोचे कारणानुपपत्तेः ।
यत्तुक्तं यथा वर्तमानजन्मारम्भकाणि कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्ता-
न्येव सत्यपि ज्ञाने तथाऽनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त इति । तद-
सत् । कथं, तेषां मुक्तपुवत्प्रवृत्तफलत्वात् । यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्त इषुर्ध-
नुषो लक्ष्यवेधोत्तरकालमप्यारब्धवेगक्षयात्पतनेनैव निवर्तत एवं शरीरारम्भकं
कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽप्यासंस्कारवेगक्षयात्पूर्ववद्वर्तत एवं । स एवेषुः
प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽप्युपसंह्रियते तथाऽनारब्ध-
फलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन निर्वाकी क्रियन्त इति पतितेऽस्मिन्वि-
द्वच्छरीरे ‘ न स भूयोऽभिजायते ’ इति युक्तमेवोक्तमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अत्राऽऽत्मदर्शन उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते—

ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन(ण) चापरे ॥ २४ ॥

ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि
मनस्युपसंहृत्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितर्येकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्ध्यानम् ।
तथा ध्यायतीव दक्को ध्यायतीव पृथिवी ध्यायन्तीव पर्वता इत्युपमोपादाना-
त्तैलधारावत्संततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं तेन ध्यानेनाऽऽत्मानि बुद्धौ पश्य-
न्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचिद्योगिनः ।

अन्ये सांख्येन योगेन सांख्यं नाम—इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृष्टा
अहं तेभ्योऽन्यस्तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनमेष
सांख्यो योगस्तेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति वर्तते । कर्मयोगेन(ण) कर्मैव योग
ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वाद्योग उच्यते । गुणतस्तेन
सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्ये त्विति । अन्ये त्वेषु विकल्पेष्वन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजान-
न्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वेदमेव चिन्तयतेत्युक्ता उपासते श्रद्धाधानाः सन्त-
श्चिन्तयन्ति तेऽपि चातितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमित्येतत् ।
श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं परमयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां
ते श्रुतिपरायणाः केवलपरोपदेशप्रमाणाः स्वयं विवेकरहिता इत्यभिप्रायः ।
किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनो मृत्युमतितरन्तीत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

* क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तं
तत्कस्माद्धेतोरिति तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते—

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

यावद्यत्किञ्चित्संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु किमविशेषणेत्याह स्थावर-
जङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायत इत्येवं विद्धि जानीहि
हे भरतर्षभ । कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतः । न ताव-
द्द्रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकः संबन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्र-
ज्ञस्य संभवत्याकाशवन्निरवयवत्वात् । नापि समवायलक्षणस्तन्तुप-
टयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादिति । उच्यते,
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वभावयोरितरेतरैतद्धर्माध्यासलक्षणः संयोगः

* एतस्मात्प्रागत्रेति क. व. पुस्तकयोर्विद्यते ।

१ ख. घ. छ. 'ते यस्मात्—' । २ झ. 'स्तु केन विशेषणे-इत्या' । ३ ख. घ. छ. 'षेण
नेत्या' । ४ क. ख. 'स्वरूपयो' । ५ छ. 'रधर्मा' ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिवन्धनो रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावाद्-
 ध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् । सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्या-
 ज्ञानलक्षणः । यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राग्दर्शितरूपात्क्षेत्रान्मु-
 ज्जादिवेषीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य न सत्तन्मासदुच्यत इत्यनेन निर-
 स्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्ति
 स्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवदसदेव सदिवावभासत इत्येवं निश्चितविज्ञानो
 यस्तस्य यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरप-
 गमात् । ‘य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह’ इत्यनेन विद्वान्भूयो नाभि-
 जायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥ २६ ॥

न स भूयोभिजायत इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण
 जन्माभाव उक्तः । जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः ।
 अतस्तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्यन्तं क सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु
 प्राणिषु कं परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्धयव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परमेश्वरस्तं सर्वेषु
 भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्विति । तं च परमेश्वरमविनश्य-
 न्तामिति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तैवलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं सर्वेषां हि
 भावविकाराणां जनिलक्षणो भावविकारो मूलं जन्मोत्तरभाविनोऽन्ये सर्वे भाव-
 विकारा विनाशान्ताः । विनाशात्परो न कश्चिदस्ति भावविकारो भावाभावात् ।
 सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्त्यतोऽन्त्यभावविकाराभावानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे
 भावविकाराः प्रतिषिद्धा भवन्ति सह कार्यैः । तस्मात्सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमत्यन्तमेव
 परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वं च । य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स
 पश्यति । ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति किं विशेषणेनेति, सत्यं पश्यति किंतु
 विपरीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरहाट्टिरनेकं चन्द्रं
 पश्यति तमपेक्ष्यैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति । तथैवेहाप्येकमविभक्तं
 यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिन्यो विशिष्यते स

एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति विपरीतदर्शित्वादानेकचन्द्रदर्शिव-
दित्यर्थः ॥ २७ ॥

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते—

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

समं पश्यन्नुपलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयाऽव-
स्थितमीश्वरमतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन्किं न हिनस्ति
हिंसां न करोत्यात्मना स्वेनैव स्वमात्मानं ततस्तदहिंसनाद्याति परां प्रकृष्टां
गतिं मोक्षाख्याम् । ननु नैव कश्चित्प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति कथमुच्य-
तेऽप्राप्तं न हिनस्तीति । यथा न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्ष इत्यादि ।
नैष दोषः, अज्ञानामात्मतिरस्करणोपपत्तेः । सर्वो ह्यज्ञोऽत्यन्तप्रसिद्धं साक्षादप-
रोक्षादात्मानं तिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मौ कृत्वोपा-
त्तमात्मानं हत्वाऽन्यमात्मानमुपादत्ते नवं तं चैवं हत्वाऽन्यमेवं तमपि
हत्वाऽन्यमित्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु परमार्था-
त्माऽसावपि सर्वदाऽविद्यया हत इव विद्यमानफलाभ्यावादिति सर्व अ. त्महन्
एवाविद्वांसः । यस्त्विदरो यथोक्तात्मदर्शी स उभयथाऽप्यात्मनाऽऽत्मानं न
हिनस्ति ततो याति परां गतिं यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्थभीशं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानमित्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगु-
णकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वात्मस्वित्येतदाशङ्क्याऽऽह—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मिका, मायां तु प्रकृतिं
विद्यादिति मन्त्रवर्णात्तया प्रकृत्यैव च मान्येन महदादिकार्यकारणाका-
रपरिणतया कर्माणि बाह्यमनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमा-
नानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्यः पश्यत्युपलभते तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं

सर्वोपाधिविषर्जितं पश्यति स परमार्थदर्शित्यभिप्रायः । निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याऽऽकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्थमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशतो मत्त्वाऽऽत्मप्रत्यक्षत्वेन पश्यत्यात्मैवेदं सर्वमिति । तत एव च तस्मादेव च विस्तारमुत्पत्तिं त्रिकाशमात्मनः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नामित्येवमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकस्याऽऽत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्विषयसंबन्धे प्राप्त इदमुच्यते—

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अनादित्वादिनादेर्भावोऽनादित्वमादिः कारणं तद्यस्य नास्ति तदनादि । यद्ध्यादिमत्तत्त्वेनाऽऽत्मना व्येत्ययं त्वनादित्वान्निरवयव इति कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात्सगुणो हि गुणव्ययाद्व्येत्ययं तु निर्गुणत्वान्न व्येतीति परमात्माऽयमव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययः । यत एवमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते तथाऽपि न करोति । तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यतेऽयं त्वकर्ताऽतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः । कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते च तत इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादि । अथ नास्तीश्वरादन्यो देही कः करोति लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति । सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं चेति भगवत्प्रोक्तमौपनिषद् दर्शनं पारित्यक्तं वैशेषिकैः सांख्याद्वैतवादैश्च । तत्रायं परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः ‘स्वभावस्तु प्रवर्तते’ इति । अवि-

ग्रामोत्रस्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति न तु परमार्थत एव स्मिन्परमात्मनि तदस्ति । अत एव स्मिन्परमार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञान-निष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥ ३१ ॥

किमिव न करोति न लिप्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा सर्वगतं व्याप्यपि सत्सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मभावादाकाशं खं नोपलिप्यते न संबध्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

किंच—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

यथा प्रकाशयत्येवमासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सविताऽऽदित्यस्तथा तद्वन्महाभूतादिधृत्यन्तं क्षेत्रमेकः सन्प्रकाशयति कः क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः । रवि-दृष्टान्तोऽत्राऽऽत्मन उभयार्थोऽपि भवति रविवत्सर्वक्षेत्रेष्वेक आत्माऽलेपक-श्चेति ॥ ३३ ॥

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-

र्धनि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा यथाप्रदर्शितप्रकारेणान्तरमितरेत-
रवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितमात्मप्रत्ययिक-
ज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिरवि-

द्यालक्षणाऽव्यक्ताख्या तस्या भूतप्रकृतेर्भोक्षणमभावगमनं च ये विदुर्विजानन्ति
यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म न पुनर्देहमाददत्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभग-
वतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं तत्कथमिति तत्प्रदर्शनार्थं
'परं भूयः' इत्यादिरध्याय आरभ्यते, अथवेश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज-
गत्कारणत्वं न तु सांख्यानमिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थं प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च
सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं कस्मिन्गुणे कथं सङ्गः के वा गुणाः कथं वा ते
बध्नन्तीति गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यान्मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं
च—

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

परं ज्ञानमिति व्यवहितेन संबन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेष्वसकृदु-
क्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं परवस्तुविषयत्वात्, किं तत्, ज्ञानं सर्वेषां ज्ञाना-
नामुत्तममुत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति नामानित्वादीनां किं तर्हि यज्ञादिज्ञेयव-
स्तुविषयाणामिति । तानि न मोक्षायेदं तु मोक्षायेति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति
श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थम् । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञान्वा प्राप्य मुनयः संन्यासिनो
मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्माद्देहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः
॥ १ ॥

अस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतत् । मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं सत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु समानधर्मतां साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद्गीताशास्त्रे । फलवादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते । सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां नाऽऽपद्यन्ते न च्यवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणादित्याह—

मम योनिर्बहद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतियोंनिः सर्वभूतानां सर्वकार्येभ्यो महत्त्वाद्भरणाच्च स्वविकाराणां, महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । संभव उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्माद्गर्भाधानाद्भवति हे भारत ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महयोनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयो देहसंस्थानलक्षणा मूर्छिताङ्गावयवा मूर्तयः संभवन्ति यास्तासां मूर्तानां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं योनिः कारणमहमीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥ ४ ॥

के गुणाः कथं बध्नन्तीत्युच्यते—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामानो, गुणा इति पारिभाषिकः शब्दो न रूपादिवद्द्रव्याश्रिताः । न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितम् । तस्माद्गुणा इव

नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव तमास्पदीकृत्याऽऽ-
त्मानं प्रतिलभन्त इति निबध्नन्तीत्युच्यते । ते च प्रकृतिसंभवा भगवान्मायासं-
भवा निबध्नन्तीव हे महाबाहो महान्तौ समर्थतरावाजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य स
महाबाहुर्हे महाबाहो देहे शरीरे देहिने देहवन्तमव्ययमव्ययत्वं चोक्तमनादित्वा-
त्यादिश्लोके । ननु देही न लिप्यत इत्युक्तं तत्कथमिह निबध्नन्तीत्यन्यथोच्यते,
परिहृतमस्माभिरिवशब्देन निबध्नन्तीवेति ॥ ५ ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानय ॥ ६ ॥

तत्र सत्त्वमिति । तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावल्लक्षणमुच्यते निर्मलत्वा-
त्स्फटिकमणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निबध्नाति । कथं सुखस-
ङ्गेन सुख्यहमिति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषापादानं मृषैव
सुखे सञ्जनमिति । सैषाऽविद्या । न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति ।
इच्छादि च धृत्वन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवता । अतोऽविद्ययैव
स्पर्शकीयधर्मभूतया विषयविषयविवेकलक्षणाऽऽत्मात्मभूते सुखे सञ्जयतीव
सक्तमिव करोत्यसुखिनं सुखिनमिव । तथा ज्ञानसङ्गेन च । ज्ञानमिति सुख-
साहचर्यात्क्षेत्रस्यैवान्तःकरणस्य धर्मो नाऽऽत्मनः । आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्ते-
र्बन्धानुपपत्तेश्च । सुख इव ज्ञानादौ सङ्गे मन्तव्यो हेऽनघाव्यसन ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मकं रञ्जनाद्रागो गैरिकादिवद्रागात्मकं
विद्धि जानीहि तृष्णारुद्धसमुद्भवं तृष्णाऽप्राप्ताभिलाष, आसङ्गः प्राप्ते विषये
मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः, तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं तृष्णासङ्गसमुद्भवं
तन्निबध्नाति तद्रजः कौन्तेय कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सञ्जनं तत्परता कर्म-
सङ्गस्तेन निबध्नाति रजो देहिनम् ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भास्त ॥ ८ ॥

तमस्त्विति । तमस्तृतीयो गुणोऽज्ञानजमज्ञानाज्जातमज्ञानजं विद्धि मोहनं
मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्चाऽऽ-
लस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्रास्ताभिस्तत्तमो निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

पुनर्गुणानां व्यापारः संक्षेपत उच्यते—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

सत्त्वं सुखे सञ्जयति संक्षेपयति रजः कर्मणि हे भारत सञ्जयतीति वर्तते ।
ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमावृत्याऽऽच्छाद्य तु तमः स्वेनाऽऽवरणात्मना प्रमादे
सञ्जयत्युत प्रमादो नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा तदा लब्धात्मकं
सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाद्यारभते हे भारत । तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्चैवोभा-
वप्यभिभूय वर्धते यदा तदा कर्मतृष्णादि स्वकार्यमारभते । तमआख्यो गुणः
सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्य-
मारभते ॥ १० ॥

यदा यो गुण उद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गमित्युच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

सर्वद्वारेष्व्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु सर्व-
द्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः प्रकाशो देहेऽस्मिन्नुपजायते । तदेव ज्ञानम् ।
यदैवं प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं
सत्त्वमित्युतापि ॥ ११ ॥

रजस उद्भूतस्येदं चिह्नम्—

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विबुद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभः परद्रव्यादित्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भः, कस्य, कर्मणाम्, अशमोऽनुपशमः हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा, रजसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकोऽत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावस्तत्कार्यं प्रमादो मोह एव चाविवेको मूढतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्यते तदपि सङ्गैरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्ध उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृदात्मा तदोत्तमविदां महदादितत्त्वविदामित्येतत् । लोकानमलान्मलराहितान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्देव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पश्यादियोनिषु जायते ॥ १५ ॥

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते—

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थः । आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य कर्मण इत्यर्थः । कर्माधिकारात्फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञानं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य पूर्ववत् ॥ १६ ॥

किंच गुणेभ्यो भवति—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

सत्त्वाल्लब्धात्मकात्संजायते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमाद-
मोहौ चोभौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च भवति ॥ १७ ॥

किंच—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवल्लोकादिषूत्पद्यन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्वगुणवृत्तस्थाः । मध्ये
तिष्ठन्ति मनुष्येषूत्पद्यन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यश्चासौ गुणश्च
जघन्यगुणस्तमस्तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि तस्मिन्स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा
अधो गच्छन्ति पश्वादिषूत्पद्यन्ते तामसाः ॥ १८ ॥

पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःख-
मोहात्मकेषु सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मीत्येवंरूपो यः सङ्गस्तत्कारणं पुरुषस्य
सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिह
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवा इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं
स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्ये-
तत्सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरेणोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनान्मो-
क्षो वक्तव्य इत्याह भगवान्—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

नान्यं कार्यकारणाविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा
विद्वान्सन्नानुपश्यति । गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम भावं स द्रष्टाऽधि-
गच्छति ॥ १९ ॥

कथमधिगच्छतीत्युच्यते —

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

गुणानेतान्यथोक्तानतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतांस्त्रीन्देही देहस-
मुद्भवान्देहोत्पत्तिबीजभूताम्, जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्म च मृत्युश्च जरा च
दुःखानि च तैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन्निद्वानमृतमश्नुते । एवं मद्भावमधिगच्छती-
त्यर्थः ॥ २० ॥

जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुत इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य—

अर्जुन उवाच—

कैलिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

कैलिङ्गैश्चिह्नैस्त्रीनेतान्याख्यातांगुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो ।
किमाचारः कोऽस्याऽऽचार इति किमाचारः । कथं केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन्गु-
णानतिवर्तते ॥ २१ ॥

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्ठोऽस्मिन्श्लोके प्रश्नद्वयाश्च
प्रतिवचनम्—

श्रीभगवानुवाच ।

यत्तावत्कैलिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहमेव च तमःकार्यमित्येतानि
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भूतानि । मम तामसः प्रत्ययो जात-
स्तेनाहं मूढस्तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवर्तितः
प्रचलितः स्वरूपात्कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानाद्भ्रंशस्तथा सात्त्विको
गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापादयन्सुखे च सञ्जयन्वध्नातीति तानि
द्वेष्ट्यसम्यग्दर्शित्वेन । तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि । यथा च सात्त्वि-
कादिपुरुषः सात्त्विकादिकार्याण्यात्मानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति न
तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । एतन्न परप्रत्यक्षं लिङ्गं किं तर्हि
स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेवैतल्लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षां
वा परः पश्यति ॥ २२ ॥

अभेदार्नीं गुणातीतः किमाचार इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

उदासीनवद्वयथोदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते तथाऽयं गुणातीत-
त्वोपायमार्गेऽवस्थित आसीन आत्मविद्रुणैर्यः संन्यासी न विचाल्यते
विवेकदर्शनावस्थातः । तदेतत्स्फुटी करोति गुणाः कार्यकरणविषयाका-
रपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति । छन्दोभङ्गभयात्परस्मैपदप्र-
योगः । योऽनुतिष्ठतीति वा पाठान्तरम् । नेङ्गते न चलति स्वरूपावस्थ एव
भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

किंच —

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थः स्व
आत्मनि स्थितः प्रसन्नः । समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्टं चाश्मा च काञ्चनं च
समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियः प्रियं चाप्रियं च
प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियः । धीरो धीमान् । तुल्यनि-
न्दात्मसंस्तुतिर्निन्दा चाऽऽत्मसंस्तुतिश्च तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतेः स
तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

किंच —

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोः, यद्यप्यु-
दासीना भवन्ति केचित्स्वाभिप्रायेण तथाऽपि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव
भवन्तीति तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि
कर्माण्यारम्भन्त इत्यारम्भाः सर्वानारम्भान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरि-
त्यागी देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः । गुणातीतः
स उच्यते । उदासीनवदित्यादि गुणातीतः स उच्यते इत्येतदन्तमुक्तं यावद्य-

तत्साध्यं तावत्संन्यासिनाऽनुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षोः स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं सद्गुणातीतस्य यत्तेर्लक्षणं भवतीति ॥ २५ ॥

अधुना कथं च त्रीन्गुणानतिवर्तेत इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

मां चेश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मा वाऽव्यभिचारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति भक्तियोगेन भजनं भक्तिः सैव योगस्तेन भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैतान्यथोक्तान्ब्रह्मभूयाय भवनं भूयो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

कुत एतदित्युच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्म-
पर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्माविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो
नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं प्रतितिष्ठत्यास्मिन्निति प्रतिष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मणोऽमृतस्याविनाशिनोऽव्ययस्याविकारिणः शाश्व-
तस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्त्यस्य सुखस्याऽऽनन्दरूपस्यैकान्तिक-
स्याव्यभिचारिणः । अमृतादिस्वभावस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा सम्यग्ज्ञा-
नेन परमात्मतया निश्चीयते । तदेतद्ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युक्तम् । यया चेश्वरश-
क्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिर्ब्रह्मवाहं शक्तिशक्ति-
मतोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः । अथवा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्सविकल्पकं ब्रह्म तस्य
ब्रह्मणो निर्विकल्पकोऽहमेव नान्यः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । किंविशिष्टस्यामृतस्यामरणध-

र्मकस्याव्ययस्य व्ययरहितस्य । किञ्च शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननि-
ष्ठाक्षणस्य । सुखस्य तज्जनितस्यैकान्तिकस्यैकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठाऽहमिति
वर्तते ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपारिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकर-
भगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो
नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां च ज्ञानफलमतो भक्तियोगेन मां
ये सेवन्ते ते मत्प्रसादाज्ज्ञानशक्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं गच्छन्ति किमु वक्त-
व्यमात्मनस्तत्त्वमेव सस्यग्विजानन्त इत्यतो भगवानर्जुनेनापृष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं
विवक्षुरुवाच— ऊर्ध्वमूलमित्यादि । तत्र बावद्वृक्षरूपककल्पनया वैराग्यहेतोः
संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्य हि संसाराद्भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नान्वैस्येति—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वाच्चित्तत्त्वान्महत्त्वाच्चोर्ध्वमुच्यते ब्रह्मा-
व्यक्तमायाशक्तिमत्तमूलमस्येति सोऽयं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च—
'ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाखः' इति ।

पुराणे च—“ अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः ।

बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥

महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा ।

धर्माधर्मसुषुप्पश्च सुखदुःखफलोदयः ॥

आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।

एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्माऽऽचरति नित्यशः ॥

एतच्छित्त्वा स भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ।

ततश्चाऽऽत्परतिं प्राप्यं यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः ” ॥ इत्यादि ।

१ ख. घ. छ. झ. प्राणिनां । २ घ. छ. झ. °न्ययेति । ३ ख. घ. झ. °श्वामरतां पा° ।

४ क. °प्य तस्मा° ।

तमूर्ध्वमूलं संसारमायामयं वृक्षमधःशाखं महदहंकारतन्मात्रादयः शाखा इवास्याधो भवन्तीति सोऽयमधःशाखस्तमधःशाखं न श्वोऽपि स्थातेत्यश्वत्थस्तं क्षणप्रध्वंसिनमश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति । अन्ययं संसारमायामयमनादिकालप्रवृत्तत्वात्सोऽयं संसारवृक्षोऽव्ययोऽनाद्यनन्तदेहादिसंतानाश्रयो हि सुप्रसिद्धस्तमव्ययम् । तस्यैव संसारवृक्षस्येदमन्यद्विशेषणं छन्दांसि छादनादृग्यजुःसामलक्षणाणि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्था धर्माधर्मतद्भेतुफलप्रकाशनार्थत्वात् । यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यस्तं वेद स वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः । नहि संसारवृक्षादस्मात्समूलाज्ज्ञेयोऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्त्यतः सर्वज्ञः स यो वेदार्थविदिति समूलवृक्षज्ञानं स्तौति ॥ १ ॥

तस्यैव संसारवृक्षस्यापराऽव्ययवकल्पनोच्यते—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अथश्च मूलान्यनुसंततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

अधो मनुष्यादिभ्यो यावत्स्थावरमूर्ध्वं च यावद्ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रगता गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूलीकृता उपादानभूतैर्विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्योऽङ्कुरी भवन्तीव तेन विषयप्रवालाः शाखाः । संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानं कारणं पूर्वमुक्तमथेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तान्यधश्च देहाद्यपेक्षया मूलान्यनुसंततान्यनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः पश्चाद्भावी येषामुद्भूतिमनुभवतीति तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतोऽत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥ २ ॥

यस्त्वयं वर्णितः संसारवृक्षः—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

नान्तो न चाऽऽदिर्न च संप्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

मसङ्गशस्त्रेण दृढेन च्छित्त्वा ॥ ३ ॥

न रूपमस्येह यथा वर्णितं तथा नैवोपलभ्यते स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्व-
नगरसमत्वादृष्टनष्टस्वरूपो हि स इत्यत एव नान्तो न पर्यन्तो निष्ठा समा-
प्तिर्वा विद्यते । तथा न चाऽऽदिरित आरभ्यायं प्रवृत्त इति न केनचिद्भ्रम्यते ।
न च संप्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्य न केनचिदुपलभ्यते । अश्वत्थमेनं यथोक्तं
सुविरूढमूलं सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलम-
सङ्गशस्त्रेणासङ्गः पुत्रवित्तलोकपणादिभ्यो व्युत्थानं तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन
परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनःपुनर्विवेकाभ्यासाश्मनिशितेन च्छित्त्वा
संसारवृक्षं सवीजमुद्धृत्य ॥ ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं

यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।

तमेव चाऽऽयं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

तत इति । ततः पश्चात्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यं परिमार्गणमन्वेषणं
ज्ञातव्यमित्यर्थः । यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽवर्तन्ते भूयः पुनः
संसाराय । कथं परिमार्गितव्यमित्याह तमेव च यः पदशब्देनोक्त आद्यमादौ
भवं पुरुषं प्रपद्ये इत्येवं परिमार्गितव्यं तच्छरणतयेत्यर्थः । कोऽसौ पुरुष इत्यु-
च्यते यतो यस्मात्पुरुषात्संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निःसृतैन्द्रजालिकादिब
माया पुराणी चिरन्तनी ॥ ४ ॥

कथंभूतास्तत्पदं गच्छन्तीत्युच्यते—

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-

र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

निर्मानमोहा मानश्च मोहश्च मानमोहौ तौ निर्गतौ येभ्यस्ते निर्मानमोहा
मानमोहवजिता जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव दोषः सङ्गदोषो जितः सङ्गदोषो
यैस्ते जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचननित्यास्तत्परा
विनिवृत्तकामा विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां ते विनिवृत्तकामा यतयः
संन्यासिनो द्वंद्वैः प्रियाप्रियादिभिर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्त्य-
मूढा मोहवजिताः पदमव्ययं तद्यथोक्तम् ॥ ५ ॥

तदेव पदं पुनर्विशिष्यते—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

तद्धमेति व्यवहितेन धाम्ना संबन्धः । धाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्य
आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्कश्चन्द्रो न पावको
नाग्निरपि । यद्धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते यच्च सूर्यादिर्न भास-
यते तद्धाम पदं परमं मम विष्णोः ॥ ६ ॥

यद्गत्वा न निवर्तन्त इत्युक्तम् । ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ता संयोगा
विप्रयोगान्ता इति हि प्रसिद्धं कथमुच्यते तद्धामगतानां नास्ति निवृत्तिरिति,
शृणु तत्र कारणम्—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

ममैव परमात्मनोऽंशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीवलोके जीवानां
लोके संसारे जीवभूतो भोक्ता कर्तेति प्रसिद्धः सनातनः । यथा जलसूर्यकः
सूर्यांशो जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तथाऽयमप्यंशस्तेनैवाऽऽ-
त्मना संगच्छत्येवमेव यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाश आकाशांशः
सन्घटादिनिमित्तापाय आकाशं प्राप्य न निवर्तते इत्येवमत उपपन्नमुक्तं यद्गत्वा
न निवर्तन्त इति । निरवयवस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोऽंश इति ।
साधयवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽवयवविभागात् । नैष दोषोऽविद्याकृतोपाधिपरि-
च्छिन्न एकदेशोऽंश इव कल्पितो यतः । दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः ।

स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्क्रामति चेत्युच्यते मनःषष्ठानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशङ्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षत्याकर्षति ॥ ७ ॥

कस्मिन्काले—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयात् ॥ ८ ॥

यच्चापि यदा चाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसंघातस्वामी जीवस्तदा कर्षतीति श्लोकस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राथम्येन संबध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरान्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनःषष्ठानीन्द्रियाणि संयाति सम्यग्याति गच्छति । किमिवेत्याह वायुः पवनो गन्धानिवाऽऽशयात्पुष्पादेः ॥ ८ ॥

कानि पुनस्तानीति—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं घ्राणमेव च मनश्च षष्ठं प्रत्येकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो विषयाञ्छब्दादीनुपसेवते ॥ ९ ॥

एवं देहगतं देहात्—

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

उत्क्रामन्तं परित्यजन्तं देहं पूर्वोपात्तं स्थितं वा देहे तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहांख्यैर्गुणैरभ्वितमनुगतं संयुक्तमित्यर्थः । एवंभूतमप्येनमत्यन्तदर्शनगोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगबलाकृष्टचेतस्तयाऽनेकधा मूढा नानुपश्यन्त्यहो कष्टं वर्तते इत्यनुक्रोशति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्त एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥ १० ॥

केचित्तु—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं पश्य-
न्त्ययमहमस्मीत्युपलभन्त आत्मनि स्वस्यां बुद्धाववस्थितं यतन्तोऽपि शास्त्रादि-
प्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानस्तपसेन्द्रियजयेन च दुश्चरितादनुपरता अशा-
न्तदर्पात्मानः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

यत्पदं सर्वस्यावभासकमप्यग्न्यादित्यादिकं ज्योतिर्नावभासयते यत्प्राप्ताश्च
मुमुक्षवः पुनः संसाराभिमुखा न निवर्तन्ते यस्य च पदस्योपाधिभेदमनु विधी-
यमाना जीवा घटाकाशादय इवाऽऽकाशस्यांशास्तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्व-
व्यवहारास्पदत्वं च विवक्षुश्चतुर्भिः श्लोकैर्विभूतिसंक्षेपमाह भगवान्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

यदादित्यगतमादित्वाश्रयं किं तत्तेजो दीप्तिः प्रकाशो जगद्भासयते प्रका-
शयत्यखिलं समस्तं यच्चन्द्रमसि शशभूति तेजोऽवभासकं वर्तते यच्चाग्नौ हुतवहे
तत्तेजो विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । अथवा यदा-
दित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिर्यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं
मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत्समानं चैतन्या-
त्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेषणं यदादित्यगतमित्यादि । नैष दोषः सत्त्वा-
धिक्यादाधिक्योपपत्तेः । आदित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वर-
मतस्तत्रैवाऽऽविस्तरां ज्योतिरिति तद्विशिष्यते, न तु तत्रैव तदधिकमिति ।
यथा हि लोके तुल्येऽपि मुखसंस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखमाविर्भवत्यादर्शादौ
तु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येनाऽऽविर्भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

किंच—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन
यद्वलं कामरागविवर्जितमैश्वरं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन
शुर्वं पृथिवी नाथः पतति न विदीर्यते च । तथा च मन्त्रवर्णः—“ येन

द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा ” इति । “ स दाधार पृथिवीम् ” इत्यादिश्च । अतो गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारयाभीति युक्तमुक्तम् । किञ्च पृथिव्यां जाता ओषधीः सर्वा व्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमती रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावः सर्वरसानामाकरः सोमः स हि सर्वा ओषधीः स्वात्मरसानुप्रवेशेन पुष्णाति ॥ १३ ॥

किञ्च—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा “ अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते ” इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः सन्प्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि चतुर्विधं चतुष्प्रकारमन्नमशनं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेतदुभयमग्नीषोमौ सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥ १४ ॥

किञ्च—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा संहृदि बुद्धौ संनिविष्टोऽतो मत्त आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च । येषां पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतस्तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमपगमनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदिबव्यो वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसंप्रदायकृदित्यर्थः । वेदविद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंश्लेष उक्तो विशिष्टोपाधिकृतो यदादित्यगतं तेज इत्यादिना, अथाधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारविषयोऽक्षरश्लोका

आरभ्यन्ते । तत्र सर्वमेवातीतानागतानन्तराध्यायार्थजातं त्रिधा राशी-
कृत्याऽऽह—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

द्वाविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषावित्युच्येते लोके संसारे । क्षरश्च क्षरतीति
क्षरो विनाश्येको राशिरपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः
क्षराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिर्वीजमनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयोऽक्षरः
पुरुष उच्यते । कौ तौ पुरुषावित्याह स्वयमेव भगवानक्षरः सर्वाणि भूतानि
समस्तं विकारजातमित्यर्थः । कूटस्थः कूटो राशी राशिरिव स्थितः, अथवा
कूटो माया वञ्चना जिह्मता कुटिलत्वेति पर्यायाः, अनेकमायादिप्रकारेण स्थितः
कूटस्थः संसारबीजानन्त्यान्न क्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबु-
द्धमुक्तस्वभावः—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽत्यन्तविलक्षण आभ्यां परमात्मेति परम-
श्चासौ देहाद्यविद्याकृतात्मभ्य आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमा-
त्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । स एव विशेष्यते यो लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं
स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्याऽऽविश्य प्रविश्य विभर्ति स्वरूपसद्भावमात्रेण
विभर्ति धारयत्यव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्यय ईश्वरः सर्वज्ञो नाराय-
णाख्य ईशानशीलः ॥ १७ ॥

यथाव्याख्यातस्येश्वरस्य पुरुषोत्तम इत्येतन्नाम प्रसिद्धं तस्य नाम-
निर्वचनमसिद्ध्याऽर्थवत्त्वं नाम्नो दर्शयन्निरतिशयोऽहमीश्वर इत्यात्मानं दर्श-
यति भगवान्—

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्वत्थाख्यमतिक्रान्तोऽहमक्षरादपि संसा-
रवृक्षबीजभूतादपि चोत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वाऽतः क्षराक्षराभ्यामुत्तमत्वा-

दस्मि भवामि लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजना-
विदुः कवयः काव्यादिषु चेदं नाम निबध्नन्ति पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिधानेना-
भिमृणन्ति ॥ १८ ॥

अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते--

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यो मामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासंमूढः संमोहव-
र्जितः सञ्जानात्ययमहमस्मीति पुरुषोत्तमं स सर्ववित्सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः
सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया हे भारत ॥ १९ ॥

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वाऽथेदानीं तत्स्तौति--

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-
र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इत्येतद्गुह्यतमं गोप्यतममत्यन्तरहस्यमित्येतत् । किं तच्छास्त्रम् । यद्यपि
गीताख्यं समस्तं शास्त्रमुच्यते तथाऽप्ययमेवाध्याय इह शास्त्रमित्युच्यते स्तुत्यर्थं
प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये समासेनोक्तो न केवलं, सर्वश्च
वेदार्थ इह परिसमाप्तो 'यस्तं वेद स वेदवित्' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः'
इति चोक्तम् । इदमुक्तं कथितं मया हेऽनघापाप । एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं
बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्याद्भवेन्नान्यथा कृतकृत्यश्च भारत कृतं कृत्यं कर्तव्यं येन स
कृतकृत्यो विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते
कृतं भवेदित्यर्थः । न चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्रायः ।

'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति चोक्तम् ।

"एतद्धि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा" ॥

इति च मानवं वचनम् ।

यत एतत्परमार्थतत्त्वं मत्तः श्रुतवानसि ततः कृतार्थस्त्वं भारतेति ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभग-

वतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये पुरुषोत्तमयोगो नाम

षष्ठदशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

दैव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचितास्तासां विस्तरेण प्रदर्शनायाभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिरध्याय आरभ्यते, तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिर्निबन्धनायाऽऽसुरी राक्षसी चेति दैव्या आदानाय प्रदर्शनं क्रियत इतरयोः परिवर्जनाय—

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अभयमभीरुता सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संव्यवहारेषु परवञ्चनमायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिर्ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽत्मादिपदार्थानामवगमोऽवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगस्तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिव्यवस्थानं तन्निष्ठतैषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी संपत् । यत्र च येषामधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सात्त्विकी सोच्यते । दानं यथाशक्ति संविभागोऽन्नादीनां, दमश्च बाह्यकरणानामुपशमोऽन्तःकरणस्योपशमं शान्तिं वक्ष्यति, यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रादिः, स्मार्तश्च देवयज्ञादिः, स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यभ्ययनमदृष्टार्थं, तपो वक्ष्यमाणं शारीरादि, आर्जवमृजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

किंच—

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं, सत्यमप्रियानृतवर्जितं यथाभूतार्थवचनम्, अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपश-

मनः, त्यागः संन्यासः पूर्वं दानस्योक्तत्वात्, शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः, अपै-
शुनमपिशुनता परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनं तदभावोऽपैशुनं, दया कृपा
भूतेषु दुःखितेषु, अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसंनिधावविक्रिया, मार्दवं मृदुताऽ-
क्रौर्यं हीलज्जा, अचापलमसति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापारवि-
तृत्वम् ॥ २ ॥

किंच—

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

तेजः प्रागल्भ्यं न त्वग्गता दीप्तिः, क्षमाऽऽकुष्टस्य ताडितस्य वाऽन्तर्विक्रि-
यानुत्पत्तिरुत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनमक्रोध इत्यवोचाम, इत्थं क्षमाया अक्रो-
धस्य च विशेषः, धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्ति-
विशेषो येनोत्तम्भितानि करणानि देहश्च नावसीदन्ति, शौचं द्विविधं मृज्जल-
कृतं बाह्यमाभ्यन्तरं च मनोबुद्धयोर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभाव एवं द्विविधं
शौचम्, अद्रोहः परजिघांसाभावोऽहिंसनं, नातिमानिताऽत्यर्थं मानोऽतिमानः
स यस्य विद्यते सोऽतिमानी तद्भावोऽतिमानिता तदभावो नातिमानिताऽऽत्मनः
पूज्यतातिशयभावनाभाव इत्यर्थः । भवन्त्यभयादीन्येतदन्तानि संपदमभिजा-
तस्य । किंविशिष्टां संपदं दैवीं देवानां संपदमभिलक्ष्य जातस्य दैवविभूत्य-
र्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थो हे भारत ॥ ३ ॥

अथेदानीमासुरी संपदुच्यते—

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

दम्भो धर्मध्वजित्वम्, दर्पो धनस्वजनादिनिमित्त उत्सेकोऽतिमानः पूर्वोक्तः
क्रोधश्च, पारुष्यमेव च परुषवचनं यथा काणं चक्षुष्मान्, विरूपं रूपवान्,
हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि । अज्ञानं चाविवेकज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः कर्त-
व्याकर्तव्यादिविषयमभिजातस्य पार्थ । किमभिजातस्येत्याह—असुराणां संप-
दासुरी तामभिजातस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनयोः संपदोः कार्यमुच्यते—

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

दैवी संपद्या सा विमोक्षाय संसारबन्धनात्, निबन्धाय नियतो बन्धो निबन्धस्तदर्धमासुरी संपन्नताऽभिप्रेता तथा राक्षसी । तत्रैवमुक्तेऽर्जुनस्यान्तर्गतं भावं किमहमासुरसंपद्युक्तः किं वा दैवसंपद्युक्त इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याऽऽह भगवान्मा शुचः शोकं मा कार्षीः संपदं दैवीमभिजातोऽस्यभिलक्ष्य जातोऽसि भाविकलयाणस्त्वमसीत्यर्थो हे पाण्डव ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

द्वौ भूतेति । द्वौ द्विसंख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी भूतसर्गौ सृज्येते इति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसंपद्युक्तानि द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते “द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च” इति श्रुतेः । लोकेऽस्मिन्संसार इत्यर्थः । सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः । कौ तौ भूतसर्गावित्युच्येते प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुनरनुवादे प्रयोजनमाह दैवो भूतसर्गोऽभयं सत्त्व-संशुद्धिरित्यादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः कथितो न त्वागुरो विस्तरशोऽतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थ मे मम वचनादुच्यमानं विस्तरशः शृण्व-भरय ॥ ६ ॥

आऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरी संपत्प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यतेऽस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिस्तां निवृत्तिं च तद्वि-परीतां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तां च जना आसुरा न विदुर्न जानन्ति । न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव न विदुर्न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते । अशौचा अनाचारा मायाविनोऽनृतत्वादिनो ह्यासुराः ॥ ७ ॥

किंच—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च नास्य धर्मा-
धर्मौ प्रतिष्ठाऽतोऽप्रतिष्ठं चेति त आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरं न च धर्माधर्म-
सव्यपेक्षकोऽस्य शासितेश्वरो विद्यत इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहुः । किं चापरस्पर-
संभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वं संभूतम् । किमन्य-
त्कामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकं किमन्यज्जगतः कारणं न किंचिददृष्टं
धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति लोका-
यतिकदृष्टिरियम् ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विश्रष्टपर-
लोकसाधना अल्पबुद्धयो विषयविषयाऽल्पैव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्यु-
ग्रकर्माणः क्रूरकर्माणो हिंसात्मकाः क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति संबन्धः ।
जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ते च—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

कार्भमिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य दुष्पूरमशक्यपूरणं दम्भमानमदान्विता
दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तैरन्विता दम्भमानमदान्विता मोहादविवे-
कतो गृहीत्वोपादायासद्ग्राहानशुभनिश्चयान्प्रवर्तन्ते लोकेऽशुचित्रता अशुचीनि
व्रतानि येषां तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

किंच—

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

चिन्तामपरिमेयां च न परिमातुं शक्यते यस्याश्चिन्ताया इयत्ता साऽ-
परिमेया तामपरिमेयां प्रलयान्तां मरणान्तामुपाश्रिताः सदा चिन्ता-

परी इत्यर्थः । कामोपभोगपरमाः काम्यन्त इति कामाः शब्दादयस्तदुपभोग-
परमाः, अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामोपभोग इत्येवंनिश्चितात्मान एताव-
दितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

आशापाशेति । आशापाशशतैराशा एव पाशास्तच्छतैराशापाशशतैर्बद्धा
नियन्त्रिताः सन्तः सर्वत्र आकृष्यमाणाः, कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ पर-
मयनं पर आश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः, ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं
कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थमन्यायेनार्थसंचयानर्थप्रचयानन्यायेन परस्वापह-
रणादिनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ईदृशश्च तेषामभिप्रायः—

इदमयं मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

इदं द्रव्यमद्येदानीं मया लब्धमिदमन्यत्प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरमिदं
चास्तीदमपि मे भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनं तेनाहं धनी विख्यातो
भविष्यामि ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयः शत्रुः, हनिष्ये चान्या-
न्वराकानपरानपि किमेते करिष्यान्ति तपस्विनः सर्वथाऽपि नास्ति मत्तुल्य
ईश्वरोऽहमहं भोगी सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं संपन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नष्टभिर्न केवलं
मानुषोऽहं बलवान्सुखी चाहमेवान्ये तु भूमिभारायावतीर्णाः ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानास्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

आढ्य इति । आढ्यो धनेनाभिजनेनाभिजनवान्सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वा-
दिसंपन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित्कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो

मया, किंच यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानभिभविव्यामि दास्यामि नष्टादिभ्यो मोदिष्ये
हर्षं चातिशयं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेन विमोहिता अज्ञानविमोहिता विविधमन्त्रि-
कभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विविधं भ्रान्ता अने-
कचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृता मोहोऽविवेकोऽज्ञानं तदेव जालमिवाऽऽ-
वरणात्मकत्वात्तेन समावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निपण्णाः सन्तस्ते-
नोपचितकल्मषाः पतन्ति नरकेऽशुचौ वैतरण्यादौ ॥ १६ ॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

आत्मेति । आत्मसंभाविताः सर्वगुणाविशिष्टतयाऽऽत्मनैव संभाविता आत्म-
संभावितौ न साधुभिः, स्तब्धा अप्रणतात्मनो धनमानमदान्विता धननिमित्तो
मानो मदश्च ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्ते
दम्भेन धर्मध्वजितयाऽविधिपूर्वकं विहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहितैः ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

अहमिति । अहंकारमहंकरणमहंकारो विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्य-
ध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोऽहंकारोऽविद्यारूपः कष्टतमः सर्व-
दोषाणां मूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीनां च तथा बलं पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितं
दर्पं दर्पो नाम यस्योद्भवे धर्ममतिक्रामति सोऽयमन्तःकरणाश्रयो दोषविशेषः
कामं रूपादिविषयं क्रोधमनिष्टविषयमेतानन्यांश्च महतो दोषान्संश्रिताः किंच ते
माभीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्वि-
षन्तो मच्छासनातिवर्तित्वं प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तोऽभ्यसूयकाः सन्मार्गस्थानां गुणेष्व-
सहमानाः ॥ १८ ॥

१ ग. घ. छ. झ. °ताः स्त° । २ ख. °षः क्षोदीयस्यपि वित्तादौ प्राप्ते ह्यभ्यो हृष्यति
इति वृष्यति वृत्तो हि धर्ममतिक्रामतीति श्रुतेः का° ।

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

तानहमिति । तानहं सर्वान्सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान्साधुद्वेषिणो द्विषतश्च मां क्रूरान्संसारेष्वेव नरकसंसरणमार्गेषु नराधमानधर्मदोषवत्त्वात्क्षिपामि प्रक्षिपाम्य-जस्रं संततमशुभानशुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादि-योनिषु क्षिपामीत्यनेन संबन्धः ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा जन्मनि जन्मन्यविवेकिनः प्रतिजन्म तमोबहुलास्वेव योनिषु जायमाना अथो गच्छन्तो मूढा माभीश्वर-प्राप्यानासाद्यैव हे कौन्तेय ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां निकृष्टतमां गतिम् । माम-प्राप्यैवेति न मत्प्राप्तौ काचिदप्यशङ्काऽस्त्यतो मच्छिष्टसाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

सर्वस्या आसुर्याः संपदः संक्षेपोऽयमुच्यते, यस्मिंस्त्रिविधे सर्व आसुरसंप-द्वेदोऽनन्तोऽप्यन्तर्भवति, यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति, यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य तदेतदुच्यते—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्ताविदं द्वारं नाशनमात्मनो यद्द्वारं प्रविशन्नेव नश्यत्यात्मा कस्मैचित्पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतदत उच्यते द्वारं नाशनमा-त्मन इति । किं तत्कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् । यत एतद्द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात्कामादित्रयमेतच्च ज्ञेयमागस्तुतिरियम् ॥ २१ ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्वमसौ नरकस्य दुःखमोक्षात्मकस्य द्वाराणि कामादयस्तैरेतैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति । किमात्मनः श्रेयो यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाऽऽचरति तदपगमादाचरति ततस्तदाचरेणाद्याति परां गतिं मोक्षमपीति ॥ २२ ॥

सर्वस्यैतस्याऽऽसुरसंपत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्रं कारणं शास्त्र-
प्रमाणादुभयं शक्यं कर्तुं नान्यथाऽतः—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः शास्त्रविधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा
वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन्न स सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यतामाप्नोति । नाप्य-
स्मिंल्लोके सुखं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्म-
पर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ
कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायामतो ज्ञात्वा बुद्ध्वा शास्त्रविधानोक्तं विधिर्विधानं
शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधानं कुर्यान्न कुर्यादित्येवंलक्षणं तेनोक्तं स्वकर्म यत्तत्क-
र्तुमिहार्हसि । इहेति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रीमदाचार्य-
श्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये संपद्विभागयोगो
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं त इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्नबीजः—

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

ये केचिदविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कंचिच्छास्त्रविधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धधानतया ये देवादीन्पूजयन्ति त इह ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विता इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः कंचिच्छास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्यायथाविधि देवादीन्पूजयन्ति त इह 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते' इति न परिगृह्यन्ते । कस्माच्छ्रद्धयाऽन्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किंचिच्छास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्याश्रद्धधानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां श्रद्धयाऽन्विताः प्रवर्तन्ते इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ता एव 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः' इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषामेवंभूतानां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः किं सत्त्वं निष्ठाऽवस्थानमाहोस्विद्रजोऽथ वा तमः । एतदुक्तं भवति या तेषां देवादिविषया पूजा सा किं सात्त्विक्याहोस्विद्राजस्युत तामसीति ॥ १ ॥

सामान्यविषयोऽयं प्रश्नो नाप्रविभज्य प्रतिवचनमर्हतीति—

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा । यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि देहिनां सा स्वभावजा । जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवपूजादिविषया, राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्षःपूजादिविषया, तामसी तमोनिर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषयैवं त्रिविधा तामुच्यमानां श्रद्धां शृणु ॥ २ ॥

सैवं त्रिविधा भवति—

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत । यद्येवं ततः किं स्यादित्युच्यते श्रद्धामयः श्रद्धाप्रायोऽयं पुरुषः संसारी जीवः । कथं यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीवः ॥ ३ ॥

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह—

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतान्भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

एवं कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्युत्सर्गे तत्र कश्चिदेव सह. स्तेषु देवपूजादितत्परः सत्त्वनिष्ठो भवति बाहुल्येन तु रक्षोनिष्ठास्तमोनिष्ठाः श्वेव प्राणिनो भवन्ति, कथम्—

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितमशास्त्रविहितं घोरं पीडाकरं प्राणिनामात्मनश्च तपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये तपो जनास्ते च दम्भाहंकारसंयुक्ता दम्भश्चाहं- कारश्च दम्भाहंकारौ ताभ्यां संयुक्ता दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ तत्कृतं बलं कामरागबलं तेनान्विताः कामरागबलै- र्वाऽन्विताः ॥ ५ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

कर्शयन्त इति । कर्शयन्तः कृशीकुर्वन्तः शरीरस्थं भूतग्रामं करणसमुदाय- मचेतसोऽविवेकिनो मां चैव तत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं कर्शयन्तो मद- नुशासनाकरणमेव मत्कर्शनं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयानासुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयास्तान्परिहरणार्थं विद्धीत्युपदेशः ॥ ६ ॥

आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं सात्त्विकराजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते रस्यस्निग्धादिष्वा- हारविशेषेष्व्वात्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्वं ताम-

सत्त्वं च बुद्ध्वा राजस्तमोलिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां चोपा-
दानार्थं तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वप्रतिपादनमिह राजस-
तामसान्बुद्ध्वा कथं नु चाम परित्यजेत्सात्त्विकानेवानुतिष्ठेदित्येवमर्थम्—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तृस्त्रिविधो भवति प्रिय इष्टस्तथा यज्ञस्तथा तप-
स्तथा दानं तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

आयुरिति । आयुश्च सत्त्वं च बलं चाऽऽरोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च तासां
विवर्धना आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनास्ते च रस्या रसोपेताः स्निग्धाः
स्नेहवन्तः स्थिराश्चिरकालस्थायिनो देहे, हृद्या हृदयप्रिया आहाराः सात्त्विक-
प्रियाः सात्त्विकस्थेष्टाः ॥ ८ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्थेष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

कट्विति । कटुरम्लो लवणोऽत्युष्णोऽतिशब्दः कट्वादिषु सर्वत्र योज्योऽति-
कटुरतितीक्ष्ण इत्येवं कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन आहारा राजस-
स्थेष्टा दुःखशोकामयप्रदा दुःखं च शोकं चाऽऽमयं च प्रयच्छन्तीति दुःखशो-
कामयप्रदाः ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

यातयाममिति । यातयामं मन्दपक्वं निर्बीजस्य गतरसेनोक्तत्वाद्गतरसं रस-
वियुक्तं पूति दुर्गन्धं पर्युषितं च पक्वं सद्राज्यन्तरितं च यदुच्छिष्टमपि च भुक्त-
शिष्टमप्यभेद्यमयज्ञार्हं भोजनमीदृशं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

अथेदानीं यज्ञस्त्रिविध उच्यते—

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

अफलाकाङ्क्षिभिरफलाधिभिर्यज्ञो विधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनमेव कार्यमिति मनः समाधाय नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्य इत्येवं निश्चित्य स सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥ ११ ॥

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

अभिसंधायेति । अभिसंधायोद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यदिज्यते भरत-
श्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनमिति । विधिहीनं यथाचोदितविपरीतम्, असृष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यो न सृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन्यज्ञे सोऽसृष्टान्नस्तमसृष्टान्नम्, मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च वियुक्तं मन्त्रहीनम्, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं, श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तपोनिर्वृत्तं कथयन्ति ॥ १३ ॥

अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषां पूजनं देवद्विजगुरु-
प्राज्ञपूजनं शौचमार्जवमृजुत्वं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरनिर्वर्त्य शरीरं शरीरम-
धानैः सर्वैरेव कार्यकरणैः कत्रोदिभिः साध्यं शरीरं तप उच्यते । पञ्चैते तस्य
हेतव इति हि वक्ष्यति ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकरं प्राणिनामदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं
च यत्प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे । अनुद्वेगकरत्वादिभिर्भिर्मेवाक्यं विशेष्यते ।
विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चाशब्दः । परमत्यायनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्य-
प्रियहितानुद्वेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनता स्याद्यदि न
तद्वाङ्मयं तपः । तथा सत्यवाक्यस्थेतरपामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा

हीनतायां न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां
त्रिभिर्वा हीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन
द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वियुक्तस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । किं पुनस्तत्तपो यत्सत्यं
वाक्यमनुद्वेगकरं प्रियहितं च यत्तत्परमं तपो वाङ्मयम् । यथा शान्तो भव
वत्स स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यति । स्वाध्यायाभ्यसनं
चैव यथाविधि वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मन इति । मनःप्रसादो मनसः प्रशान्तिः स्वच्छतापादनं मनसः प्रसादः ।
सौम्यत्वं यत्सौमनस्यमाहर्मुखादिप्रसादकार्याऽन्तःकरणस्य वृत्तिः, मौनं
वाक्संयमोऽपि मनःसंयमपूर्वको भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनःसंयमो
मौनामिति । आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः सामान्यरूप आत्मविनिग्रहो
वाग्विषयस्यैव मनसः संयमो मौनामिति विशेषः । भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहार-
कालेऽमायावित्तं भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैः सत्त्वादिभेदेन कथं
त्रिविधं भवतीत्युच्यते—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सान्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं त्रिविधं
त्रिप्रकारमधिष्ठानं नरैरनुष्ठातृभिरफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैर्युक्तैः समा-
हितैर्यदीदृशं तपस्तत्सान्त्विकं सत्त्वनिवृत्तं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियंते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

सत्कारेति । सत्कारमानपूजार्थं सत्कारः साधुकारः साधुरयं तपस्वी
ब्राह्मण इत्येवमर्थं मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादानादिस्तदर्थं पूजा

पादप्रक्षालनार्चनाशायितृत्वादिस्तदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्कफलत्वेनाधु-
वम् ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकानिश्चयेनाऽऽत्मनः पीडया क्रियते यत्तपः परस्यो-
त्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतम् ॥ १९ ॥

इदानीं दानभेद उच्यते —

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय
समर्थायापि निरपेक्षं दीयते देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ पात्रे
च षडङ्गविद्वेदपारग इत्यादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २० ॥

यच्चिति । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले त्वयं मां प्रत्युपकारिण्यतित्येवमर्थं
फलं वाऽस्य दानस्य मे भविष्यत्यदृष्टमिति तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्लिष्टं
स्वेदसंयुक्तं तद्राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अदेशेति । अदेशकालेऽपुण्ये देशे म्लेच्छाशुच्यादिसंकीर्णोऽकाले पुण्यहेतुत्वे
नाप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषरहितेऽपात्रेभ्यश्च मूर्खतस्करादिभ्यो वेशादिसं-
पत्तौ चासत्कृतं प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं
यद्दानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साहस्यकरणायायमुपदेश उच्यते—

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

ओं तत्सदित्येष निर्देशो निर्दिश्यनेऽनेनेति निर्देशस्त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिः । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिताः पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

तदिति । तदित्यनभिसंधाय तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्यानभिसंधाय च कर्मणः फलं यज्ञतपःक्रिया यज्ञक्रियाश्च तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रिया दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्रहिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिर्मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिः ॥ २५ ॥

ओंतच्छब्दयोर्विनियोग उक्तोऽथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोगः कथ्यते—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

सद्भावेऽसतः सद्भावे तथाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधुभावेऽसद्वृत्तस्यासाधोः सद्वृत्तता साधुभावस्तस्मिन्साधुभावे च सदित्येतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यते तत्रोच्यतेऽभिधीयते । प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत् ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः सा च सदित्युच्यते विद्वद्भिः, कर्म चैव तदर्थीयमथ वा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयमीश्वरा र्थीयमित्येतत् । सदित्येवाभिधीयते । तदेतद्यज्ञतपआदिक-

मांसाच्चिकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं
संपादितं भवति ॥ २७ ॥

तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते यस्मात्तस्मात्—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या संहिताया वैयासक्यां भीष्मप-
र्वाणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं दत्तं च ब्राह्मणेभ्योऽश्रद्धया, तपस्तप्तमनुष्ठितमश्र-
द्धया, तथाऽश्रद्धयैव कृतं यत्स्तुतिनमस्कारादि तत्सर्वमसदित्युच्यते मत्प्राप्ति-
साधनमार्गबाह्यत्वात्पार्थ । न च तद्ब्रह्मायासमपि प्रेत्य फलाय नो अपीहार्थं
साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभग-
वतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याय उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्य
इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽ-
वगम्यते । अर्जुनस्तु संन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं बुभुत्सुरुवाच—

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

संन्यासस्य संन्यासशब्दार्थस्येत्येतद्धे महाबाहो तत्त्वं तस्य भावस्तत्त्वं
याथात्म्यमित्येतदिच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतद्धृषीकेश
पृथगितरेतरविभागतः । केशिनिषूदन केशिनामा हयच्छब्दाऽसुरस्तं निषूदितवा

भगवान्वासुदेवस्तेन तन्नाम्ना संबोध्यतेऽर्जुनेन ॥ १ ॥

तत्र तत्र निर्दिष्टौ संन्यासत्यागशब्दौ न निर्लुण्ठितार्थौ पूर्वेष्वध्यायेष्वतोऽर्जुनाय पृष्ठवते तन्निर्णयः—

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

काम्यानामश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं संन्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानं कवयः पण्डिताः केचिद्विदुर्विजानन्ति । नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसंबन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफलत्यागस्तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः । यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वाऽर्थो वक्तव्यः सर्वथा त्यागमात्रं संन्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थो न घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ । ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः कथमुच्यते तेषां फलत्याग इति । यथा बन्ध्यायाः पुत्रत्यागः । नैष दोषः, नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् । वक्ष्यति हि भगवाननिष्टमिष्टमिति न तु संन्यासिनामिति च । संन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासंबन्धं दर्शयन्नसंन्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं 'भवत्यत्यागिनां प्रेत्य' इति दर्शयति ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्भनीषिणः ।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

त्याज्यं दोषेति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवद्दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् । किं तत्कर्म बन्धहेतुत्वात्सर्वमेव । अथवा दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते तथा त्याज्यमित्येके प्राहुर्भनीषिणः पण्डिताः सांख्यादिदृष्टिमाश्रिता अधिकृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे । कर्मिण एवाधिकृतानपेक्ष्यैते विकल्पा न तु ज्ञाननिष्ठान्व्युत्थायिनः संन्यासिनोऽपेक्ष्य । ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्तेति कर्माधिकारादपोद्धृता ये न तान्प्रति चिन्ता । ननु कर्मयोगेन(ण) योगिनामित्यधिकृताः पूर्व विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे तथा विचार्यन्ते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्ते

न्तामिति । न । तेषां मोहदुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि सांख्या आत्मनि पश्यन्तीच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अतस्ते न कायक्लेशदुःखभयात्कर्म परित्यजन्ति । नापि ते कर्माण्यत्मानि पश्यन्ति । येन नियतं वर्म मोहात्परित्यजेयुः । गुणानां कर्म नैव किञ्चित्करोमीति हि ते संन्यस्यन्ति । सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादिभिर्हि तत्त्वविदः संन्यासप्रकार उक्तः ।

तस्माद्येऽन्येऽधिकृताः कर्मण्यनात्मविदो येषां च मोहाच्यागः संभवति कायक्लेशभयाच्च त एव तामसास्त्यागिनो राजसाश्चेति निन्द्यन्ते कर्मिणामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थम् । सर्वारम्भपरित्यागी मौनी संतुष्टो येन केनचिदनिकेतः स्थिरमतिरिति गुणातीतलक्षणे च परमार्थसंन्यासिनो विशेषितत्वात् । वक्ष्यति च ज्ञानस्य या परा निष्ठेति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनो नेह विवक्षिताः । कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्यपेक्षया संन्यास उच्यते न मुख्यः सर्वकर्मसंन्यासः । सर्वकर्मसंन्यासासंभवे च नहि देहभूतेति हेतुवचनान्मुख्य एवेति चेत् । न । हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तमर्जुनमज्ञं प्रति विधानात्तथेदमपि न हि देहभूता शक्यमिति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनम् । न सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्त इत्यस्य पक्षस्यापवादः केनचिद्दर्शयितुं शक्यः । तस्मात्कर्मण्यधिकृतान्प्रत्येवैष संन्यासत्यागविकल्पः । ये तु परमार्थदर्शिनः सांख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसंन्यासलक्षणायामधिकारो नान्यत्रेति न ते विकल्पाहर्हाः । तथोपपादितमस्माभिर्वेदानिनाशिनमित्यस्मिन्प्रदेशे तृतीयादौ च ॥ ३ ॥

तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

निश्चयं शृण्ववधारय मे मम वचनात्तत्र त्यागे त्यागसंन्यासविकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुतम । त्यागो हि त्यागसंन्यासशब्दवाच्यो हि योऽर्थः स एक एवेत्यभिप्रेत्याऽऽह त्यागो

हीति । पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक्कथितः । यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः संभवति न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मादत्र तत्त्वं नान्यो वक्तुं समर्थः । तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं शृणु ॥ ४ ॥

कः पुनरसौ निश्चय इत्यत आह—

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञो दानं तप इत्येतन्निश्चयं कर्म न त्याज्यं न त्यक्तव्यं कार्यं करणीयमेव तत् । कस्माद्यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकारणानि मनीषिणां फलानभिर्संधीनामित्येतत् ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि सङ्गमासक्ति तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम् । निश्चयं शृणु मे तत्रेति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्त्वैतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानीत्येतन्निश्चितं मतमुत्तममिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव नापूर्वार्थं वचनमेतान्यपीति प्रकृतसंनिष्ठाप्रार्थतोपपत्तेः । सासङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतव एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानीत्यपिशब्दस्यार्थो न त्वन्याभिर्कर्माण्यपेक्षैतान्यपीत्युच्यते । अन्ये वर्णयन्ति नित्यानां कर्मणां फलाभावात्सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चेति नोपपद्यते । एतान्यपीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यान्येतान्यपि कर्तव्यानि किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानीति । तदसत्, नित्यानामपि कर्मणां फलवत्त्वस्योपपादितत्वात् । यज्ञोद्दानं तपश्चैव पावनानीत्यादिवचनेन नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाशङ्कया जिहासोर्मुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः 'दूरेण ह्यवरं कर्म' इति च निन्दितत्वात् 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र, इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् । 'त्रैगुण्यविषया वेदाः' 'त्रैविद्या मां सोमपाः' 'क्षीणेऽपुण्ये मर्त्यलोकां विश्नन्ति' इति च दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्यप्वेतान्यपीति व्यपदेशः ॥ ६ ॥

तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य मुमुक्षोः—

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

नियतस्य तु नित्यस्य संन्यासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यतेऽज्ञस्य पावन-
स्वस्येष्टत्वात् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागः । नियतं चावश्यं कर्तव्यं
स्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धमतो मोहनिमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्तितो
मोहश्च तम इति ॥ ७ ॥

किंच—

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयान्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयाच्छरीरदुःखभयास्थजेत्परित्यजेत्स कृत्वा
राजसं रजोनिर्वृत्तं त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं
मोक्षारण्यं न लभेन्नैव लभते ॥ ८ ॥

कः पुनः सात्त्विकस्त्यागः—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते हेऽर्जुन सङ्गं
त्यक्त्वा फलं चैव । नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्वचनं प्रमाणमवोचाम ।
अथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणस्तथाऽपि नित्यं कर्म कृत्वात्मसं-
स्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोम्यात्मन इति कल्पयत्येवाज्ञस्तत्र तामपि
कल्पनां निवारयति फलं त्यक्त्वेत्यनेनातः साधुक्तं सङ्गं त्यक्त्वा फलं चेति ।
स त्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफलपरित्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तो मतोऽभि-
मतः । ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतस्तत्र तामसो राजस-
श्चोक्तस्त्यागः कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथा त्रयो ब्राह्मणा
भागतास्तत्र षडङ्गविदो द्वौ क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत् । नैष दोषस्त्यागसामा-
न्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसंन्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य च
त्यागत्वसामान्यं तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसंधि-
त्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते 'स त्यागः सात्त्विको मतः' इति ॥ ९ ॥

यस्तदधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा फलाभिसंधिं च नित्यं कर्म करोति तस्य फलरागादिनाऽकलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुध्यति । विशुद्धं प्रसन्नमात्मालोचनक्षमं भवति । तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्याऽऽत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्याच्चद्रक्तव्यमित्याह—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

न द्वेष्ट्यकुशलमशोभनं काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं किमने-
नेत्येवं कुशले शोभने नित्ये कर्माणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन मोक्ष-
कारणमिदमित्येवं नानुषज्जते तत्रापि प्रयोजनमपश्यन्ननुषङ्गं प्रीतिं न करोती-
त्येतत् । कः पुनरसौ त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफलपरित्यागेन तद्वास्त्यागी यः
कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्फलं च नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी । कदा पुनर-
सावकुशलं कर्म न द्वेष्टि कुशले च नानुषज्जते इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा
सत्त्वेनाऽऽत्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्याप्तः संयुक्त इत्येतत् ।
अत एव च मेधावी मेधयाऽऽत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्वान्मेधावी मेधा-
वित्वादेव छिन्नसंशयश्छिन्नोऽविद्याकृतः संशयो यस्याऽऽत्मस्वरूपावस्थानमेव
परं निःश्रेयससाधनं नान्यार्त्तिकचिदित्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयो योऽधिकृतः
पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा सञ्जन्मादिबि-
क्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन संबुद्धः स सर्वकर्माणि मनसा
संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीनो नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येत-
त्पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तम् ॥ १० ॥

यः पुनरधिकृतः सन्देहात्माभिमानित्वेन देहभृदज्ञोऽबाधितात्मकर्तृत्वविज्ञा-
नतयाऽहं कर्तेति निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलत्या-
गेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिकारो न तत्त्याग इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

न हि यस्माद्देहभृता देहं विभर्तीति देहभृद्देहात्माभिमानवान्देहभृदुच्यते
न हि विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्यादिना कर्तृत्वाधिकाशब्धिबर्तितोऽतस्तेन
देहभृताऽज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं संन्यासितुं कर्माण्यशेषतो निःशेषेण । वस्माच्चस्त्व-
ज्ञोऽधिकृतो नित्यानि कर्माणि कुर्वन्कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसंधिमात्रसं-
न्यासी स त्यागीत्यभिधीयते कर्म्यपि सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात्परमा-
र्थदर्शिनैवादेहभृता देहात्मभावरहितेनाशेषकर्मसंन्यासः शक्यते कर्तुम् ॥ ११ ॥

किं पुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यादित्युच्यते—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणमिष्टं देवादिलक्षणं मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्य-
लक्षणं चैवं त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककार-
कृष्णापारनिष्पन्नं सदविद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महामोहकरं प्रत्यगात्मोपस-
र्पाव फलगुतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलमिति फलनिर्वचनं तदेतदेवलक्षणं
फलं भवत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसंन्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वम् ।
न तु परमार्थसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् । न
हि केवलसम्यग्दर्शननिष्ठा अविद्यादिसंसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसंन्यासित्वं संभवत्यविद्याभ्यारोपि-
तत्वादात्मानि क्रियाकारकफलानां न त्वज्ञस्याधिष्ठानादीमि क्रियाकर्षणि
कारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासः संभवति । तदेतदुत्तरैः श्लोकै-
र्दर्शयति—

पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

पञ्चेमानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो कारणानि निर्वर्तकानि निबोध
मे ममेति, उत्तरत्र चेतःसमाधामार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च तानि
कारणानि, ज्ञातव्यतया स्तौति । सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते
यस्मिञ्शास्त्रे तत्सांख्यं वेदान्तः । कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृत-

मिति कर्मोच्यते तस्यान्तः कृतस्य परिसमाप्तिर्यत्र स कृतान्तः कर्मन्ति इत्येतत् ।
 'यावानर्थ उदपाने' 'सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यात्मज्ञाने
 संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थे सांख्ये कृतान्ते
 वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

कानि तानीत्युच्यते—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

अधिष्ठानमिच्छाद्वेषमुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेश्च श्रयोऽधिष्ठानं शरीरं तथा
 कर्तोपाधिलक्षणो भोक्ता करणं च श्रोत्रादिकं शब्दाद्युपलब्धये पृथग्विधं नामा-
 प्रकारं द्वादशसंख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः माणापानाश्च देवं चैव
 दैवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरेतैः प्रारभते निर्धर्तयति नरः
 न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयं विपरीतं वाऽशास्त्रीयमधर्म्यम् । यथापि निमित्तबे-
 ष्टादि जीवनहेतुस्तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव
 ग्रहणेन गृहीतम् । पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणाभि-
 नन्वधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां कारणानि, कथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभिः कर्म
 प्रारभत इति । नैष दोषः, विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयमथानं
 तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणं त्रिधैव राक्षीकृतमुच्यते शरीर-
 दिभिरारभत इति फलकालेऽपि तत्प्रधानैर्भुज्यत इति पञ्चानामेव हेतुत्वं न
 विरुध्यते ॥ १५ ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन संबध्यते, एवं सति, एवं यथोक्तैः पञ्चाभिर्हेतुभि-
 र्निर्धर्त्यै सति कर्मणि । तत्रैवं सतीति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन संबध्यते । तत्र

तेष्व्वात्मानमन्यत्वेनाविद्यया परिकल्प्य तैः क्रियमाणस्य कर्मणोऽहमेव कर्तेति कर्तारम्रात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्यविद्वान्कस्माद्वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैर-
कृतबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वाद्योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवाद्यन्यमात्मानमेव
केवलं कर्तारं पश्यत्यसादृश्यकृतबुद्धिरेवातोऽकृतबुद्धित्वाच्च पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं
कर्मणो वेत्यर्थोऽतो दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टाऽजस्रं जननमरणप्रतिपत्तिहे-
तुभूता मतिरस्येति दुर्मतिः स पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेकं चन्द्रं,
यथा धाऽश्रेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तं, यथा वा वाहन उपविष्टोऽन्येषु धावत्स्वा-
त्मानं धावन्तम् ॥ १६ ॥

कः पुनः सुमतिर्यः सम्यक्पश्यतीत्युच्यते—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहंकृतोऽहं कर्तेत्येवंलक्षणो
भावो भावना प्रत्यय एत एव पञ्चाधिष्ठानादयोऽविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिताः
सर्वकर्मणां कर्तारो नाहमहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूतोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽ-
क्षरात्परतः परः केवलोऽविक्रिय इत्येवं पश्यतीत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं
यस्याऽऽत्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशायिनी भवतीदमहमकार्षं तेनाहं
नरकं गमिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स सुमतिः स पश्यति । हत्वाऽपि
स इमाल्लोकान्सर्वान्प्राणिन इत्यर्थः । न हन्ति हननक्रियां न करांति न निब-
ध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन संबध्यते । ननु हत्वाऽपि न हन्तिभिन्ने विप्रति-
षिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुतिः । नैष दोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुप-
पत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताऽहमीति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य हत्वाऽपीत्याह
यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य न हन्ति न निबध्यत इति तदुभयमुपप-
द्यत एव । नन्वाधिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येवाऽऽत्मा कर्तारमात्मानं केवलं
त्विति केवलशब्दप्रयोगात् । नैषदोष आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिः
संहतत्त्वानुपपत्तेः । विक्रियावतो ह्यन्यैः संहननं संभवति संहत्य वा कर्तृत्वं स्यान्न
त्वविक्रियस्याऽऽत्मनः केनचित्संहननमस्तीति संभूय कर्तृत्वमुपपद्यते । अतः

केवलत्वमात्मनः स्वाभाविकमिति केवलशब्दोऽनुषादमात्रम् । अक्रियत्वं चाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतितन्यायप्रसिद्धम् । ‘ अविकार्योऽयमुच्यते ’ ‘ गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते ’ शरीरस्थोऽपि न करोतीत्याद्यसकृदुपपादितं गीतास्वेव तावत् । श्रुतिषु च “ ध्यायतीव लेलायतीव ” इत्येवमाद्यासु । न्यायतश्च निरवयवमपरतन्त्रमविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्गः । विक्रियावच्चाभ्युपगमेऽप्यात्मनः स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हति । नाधिष्ठानादीनां कर्मण्यात्मकर्तृकाणि स्युः । नहि परस्य कर्म परेणाकृतमागन्तुमर्हति । यत्त्वविद्यया गमितं न तत्तस्या यथा रजतत्वं न शुक्तिकाया यथा वा तलमलवत्त्वं बालैर्मितमविद्यया नाऽऽकाशस्य तथाऽधिष्ठानादिविक्रियाऽपि तेषामेवेति नाऽऽत्मनः । तस्माद्युक्तमुक्तमहंकृतत्वबुद्धिलेषाभावाद्विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति । नायं हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मन उक्त्वा वेदाविनाशिनमिति विदुषः कर्माधिकारानिवृत्तिं शास्त्रादौ संक्षेपत उक्त्वा मध्ये प्रसारितं च तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वैवोपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति । एवं च सति देहभृत्त्वाभिमानानुपपत्तावविद्याकृताश्लेषकर्मसंन्यासोपपत्तेः । संन्यासिनामानिष्ठादि त्रिविधं कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नं तद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवतीत्येवञ्चापरिहार्थमित्येष गीताशास्त्रस्यार्थ उच्यते । स एष सर्ववेदार्थसारो निपुणमतिभिः पण्डितैर्विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितोऽस्माभिः शास्त्रव्यायत्तुसारेण ॥ १७ ॥

अथेदानीं कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषयमविशेषेणोच्यते । तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते । तथा परिज्ञातोपाधिलक्षणोऽविद्याकल्पितो भोक्ता, इत्येतच्चयमेषामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्वात्तलः पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरारब्धं बाह्यमनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राक्षीभूतं त्रिषु

कारणादिषु संगृह्यत इत्येतदुच्यते । करणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं श्रोत्रादि,
अन्तरास्थं बुद्ध्यादि कर्मेप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं, कर्ता करणानां
व्याप्यभारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः संगृह्यतेऽस्मिन्निति
संग्रहः कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः । कर्मेषु हि त्रिषु समवैति तेनायं त्रिविधः
कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

अधेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सच्चरजस्तमोगुणभेद-
तस्त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्यानं यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

ज्ञानं कर्म च, कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं कर्म, कर्ता
च निर्भूतकः क्रियाणां त्रिधैवावधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थं
गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः, प्रोच्यते कथ्यते गुणसंख्यानं कापिले शास्त्रे
तदपि गुणसंख्यानं शास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविषये
व्याप्तिं विरुध्यते । ते हि कापिला गुणगौणव्यापारनिरूपणेऽभिप्रेयुक्ता इति
तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेनोपादीयत इति न विरोधः । यथावद्यथा-
व्याप्यं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तज्ज्ञेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु
वक्ष्यमाणेऽर्थे मनःस्मार्थं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

ज्ञानस्य तु तावच्चित्रविधत्वमुच्यते—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

सर्वभूतेष्वव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावं वस्तु भावशब्दो
वास्तुवाच्येकमात्मवास्तव्यर्थः । अव्ययं न व्येति स्वात्मना धर्मेर्वा कूटस्थ-
नित्यमित्यर्थः । ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति तं च भावमविभक्तं प्रतिदेहं विभक्तेषु
देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु व्योमवाग्निरन्तरमित्यर्थः । तज्ज्ञानमद्वैतात्मद-
र्शनं सात्त्विकं सम्यग्दर्शनं विद्धीति । यानि द्वैतदर्शनान्यसम्यग्भूतानि राज-
सानि तामसानि वेति न साक्षात्संसारोच्छिन्नत्वे भवन्ति ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यज्ज्ञानं नानाभावान्भिन्नानात्मनः पृथग्विधान्पृथक्प्रकारान्भिन्नलक्षणानित्यर्थः । वेत्ति विजानाति यज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । तज्ज्ञानं विद्धि राजसं रजोनिवृत्तम् ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यत्तिवति । यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयमिवैकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रतिमादौ सक्तमेतावानेवाऽऽत्मेश्वरो वा नातः परमस्तीति यथा नम्रक्षपणकादीनां शरीरानुवर्ती देहपरिमाणो जीव ईश्वरो वा पापापादावादिमात्र इत्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकं हेतुवर्जितं निर्युक्तिकमतत्त्वार्थवद्यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति तत्त्वार्थवन्न तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवदहेतुकत्वादेवालपं चाल्यविषयत्वादल्पफलत्वाद्वा तत्तामसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

अथ कर्मणस्त्रैविध्यमुच्यते—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

नियतं नित्यं सङ्गरहितमासक्तिवर्जितमरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं तद्विपरीतं कृतमरागद्वेषतः कृतमफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णस्तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्त्ता कृतं कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

यत्तिवति । यत्तु कामेप्सुना फलप्रेप्सुनेत्यर्थः । कर्म साहंकारेण वा साहंकारेणेति न तत्त्वज्ञानापेक्षया किं तर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहंकारापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहंकार आत्मविन्न तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति ।

सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽनात्मवित्साहंकारः कर्ता किमुत राजसतामसयोः ।
लोकेऽनात्मविदपि श्रोत्रियो निरहंकार उच्यते निरहंकारोऽयं ब्राह्मण इति ।
तस्मात्तदपेक्षयैव साहंकारेण वेत्युक्तम् । पुनःशब्दः पादपूरणार्थः । क्रियते बहु-
लायासं कर्त्रा महताऽऽयासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते तं चानु-
बन्धं, क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयोऽर्थक्षयो वा स्यात्तं क्षयं, हिंसां
प्राणिपीडामनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं शक्रोमीदं कर्म समापयितुमित्येवमात्म-
सामर्थ्यम् , इत्येतान्यनुबन्धादीन्यनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहादविवेकत आर-
भ्यते कर्म यत्तत्तामसं तमोनिर्वृत्तमुच्यते ॥ २५ ॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन स मुक्तसङ्गोऽनहंवादी
नाहंवदनशीलो धृत्युत्साहसमन्वितो धृतिधारणमुत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः
संयुक्तो धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धा-
वसिद्धौ च सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तो न फलरागा-
दिनाऽयुक्तो यः स निर्विकार उच्यते । एवंभूतः कर्ता यः स सात्त्विक
उच्यते ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशाचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी, लुब्धः
परद्रव्येषु संजाततृष्णस्तीर्थादौ च स्वद्रव्यापरित्यागी, हिंसात्मकः परपीडास्व-
भावोऽशुचिर्बाह्यान्तःशौचवर्जितो हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्तौ हर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टवि-
योगे च शोकस्ताभ्यां हर्षशोकाभ्यामन्वितः संयुक्तस्तस्यैव च कर्मणः संपात्ति-
विपर्ययोर्हर्षशोकौ स्यातां ताभ्यां संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकी-
र्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो *नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः प्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृतबुद्धिर्बालसमः, स्तब्धो दण्डवन्न नमति कस्मैचित्, शठो मायावी शक्तिगूहनकारी, नैष्कृतिकः परवृत्तिच्छेदनपरोऽलसोऽप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि, विषादी सर्वदाऽवसन्नस्वभावो दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां दीर्घप्रसारणो यदद्य श्वो वा कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोति, यश्चैवंभूतः कर्ता स तामस उच्यते ॥ २८ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं शृण्विति सूत्रोपन्यासः । प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथक्त्वेन विवेकतो धनंजय । दिग्विजये मानुषं दैवं च प्रभूतं धनमजयत्तेनासौ धनंजयोऽर्जुनः ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

प्रवृत्तिं चेति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः, निवृत्तिं च निवृत्तिर्मोक्षहेतुः संन्यासमार्गः, बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गावित्यवगम्यते । कार्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतत्, कस्य देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये बिभेत्त्यस्मादिति भयं तद्विपरीतमभयं भयं चाभयं च भयाभये दृष्टादृष्टविषययोर्भयाभययोः कारणे इत्यर्थः । बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिर्बुद्धिस्तु वृत्तिमती । धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

ययेति । यया धर्मं शास्त्रचोदितमधर्मं च तत्प्रतिषिद्धं कार्यं चाकार्यमेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये अयथावन्न यथावत्सर्वतो निर्णयेन न प्रजानाति^१ बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान्सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान्विपरीतांश्च विपरीतानेव विजानाति बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्याभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

धृत्येति । धृत्या ययाऽव्यभिचारिण्येति व्यवहितेन संबन्धः, धारयते किं मनः प्राणेन्द्रियक्रिया मनश्च प्राणाश्चेन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि तेषां क्रियाश्चेष्टास्ता उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयति । धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रविषया न भवन्ति । योगेन समाधिनाऽव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवत्यव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रिया धारयमाणो योगेन धारयतीति । यैर्बलक्षणा धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

ययेति । यया तु धर्मकामार्थान्धर्मश्च कामश्चार्थश्च धर्मकामार्थास्तान्धर्मकामार्थान्धृत्या यया धारयते मनसि नित्यकर्तव्यरूपानवधारयते हेऽर्जुन प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति यः पुरुषस्तस्य धृतिर्या सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

ययेति । यया स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं विषादमवसादं विष-

१ ख. 'न प्र' । २ क. घ. 'ति या बु' । ३ क. 'स्त्रमार्गवि' । ४ छ. 'नित्यं स' ।

५ ख. घ. छ. झ. सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

णतां मदं विषयसेवामात्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि मित्य-
मेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन्न विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुत्सितमेधाः पुरुषो
यस्तस्य धृतिर्या सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेद उक्तोऽप्येदानीं फलस्य च
सुखस्य त्रिधा भेद उच्यते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतन्मे मम भरतर्षभ । अभ्या-
सात्परिचयादावृत्ते रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन्सुखानुभवे दुःखान्तं च
दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं साच्चिकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यदिति । यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसंनिपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाधारम्भेऽ-
त्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरि-
पाकजं सुखममृतोपमं तत्सुखं साच्चिकं प्रोक्तं विद्वद्विरात्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिरा-
त्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलवत्स्वच्छता ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजमात्मवि-
पया वाऽऽत्मात्मवना वा बुद्धिरात्मबुद्धिस्तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतत्तस्मात्सा-
च्चिकं तत् ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगायत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगायत्तत्सुखं जायतेऽग्रे प्रथमक्षणेऽमृतोपमममृतसमं
परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वादधर्मतज्जनितनर-
कादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं
स्मृतम् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

यदग्रे चेति । यदग्रे चानुबन्धे चावसानोत्तरकाले सुखं मोहनं मोहकरमा-
त्मनो निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चाऽऽलस्यं च प्रमादश्चेत्येतेभ्यः समुत्तिष्ठतीति
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निर्भिर्गुणैः ॥ ४० ॥

न तदस्ति तस्मास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादि सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वाऽप्राणि-
जातं दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैः
सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्याद्भवेन्न तदस्तीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४० ॥

सर्वः संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरि-
कल्पितः समूलोऽनर्थ उक्तो वृक्षरूपकल्पनया चोर्ध्वमूलमित्यादिना, तं चासङ्ग-
शस्त्रेण दृढेन च्छित्त्वा ततः पदं तत्परिमार्गितव्यमिति चोक्तं, तत्र च सर्वस्य
त्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिः
स्यात्तथा वक्तव्यं, सर्वश्च भीताशास्त्रार्थ उपसंहर्तव्य एतावानेव च सर्वो वेद-
स्मृत्यर्थः पुरुषार्थभिच्छद्भिरनुष्ठेय इत्येवमर्थं च ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिरा-
रभ्यते—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां
शूद्राणां च शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदेऽनधिकारात्, हे परंतप
कर्माणि प्रविभक्तानीतिरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि, केन स्वभावप्रभवैर्गुणैः
स्वभावं ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभवो येषां गुणानां ते
स्वभावप्रभवास्तैः । शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् । अथवा
ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणं, तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोप-
सर्जनं रजः प्रभवः, वैश्यस्वभावस्य तमोपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य
रजोपसर्जनं तमः प्रभवः प्रशान्त्यैश्वर्यैहामूढतास्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् । अथवा
जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मानि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः
स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः । गुणप्रादुर्भावस्य

निष्कारणत्वानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति कारणविशेषोपादानम् । एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः स्वकार्यानु रूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि । ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति । नैष दोषः शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि न गुणानपेक्षयैवेति शास्त्रप्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥ ४१ ॥

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्युच्यन्ते—

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

शमो दमश्च यथाव्याख्यातार्थो, तपो यथोक्तं शरीरादि, शौचं व्याख्यातं, क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमृजुतैव च, ज्ञानं विज्ञानम्, आस्तिक्यमस्तिभावः श्रद्धाधानताऽऽगमार्थेषु, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म ब्रह्मकर्म स्वभावजम् । यदुक्तं स्वभावप्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानभीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावः । तेजः प्रागल्भ्यम् । धृतिर्धारणं सर्ववस्थान्स्वनवसादो भवति यया धृत्योत्तम्भितस्य । दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिः । युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावः शत्रुभयः । दानं देयेषु मुक्तहस्तता । ईश्वरभावश्चेश्वरस्य भावः प्रभुशक्तिमकीकरणमीशितव्याप्तिरिति । क्षत्रकर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

कृषीति । कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृषिश्च गौरक्ष्यं च वाणिज्यं च कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृषिर्भूमौर्विलेखनं गौरक्ष्यं गा रक्षतीति गोरक्षस्तद्भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं

वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं शुश्रूषास्वभावं
कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्पगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतो
वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेश-
जातिकुलधर्मायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त इत्यादिस्मृतिभ्यः
पुराणे च वर्णिनामाश्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणत् । कारणान्तरा-
स्त्विदं वक्ष्यमाणं फलम्—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तत्परः संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानाद्दु-
द्धिक्षये सति कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां लभते प्राप्नोति नरोऽधि-
कृतः पुरुषः । किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात्संसिद्धिः । न, कथं तर्हि स्वक-
र्मनिरतः सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमम्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण ईश्वराद्
भूतानां प्राणिनां स्याद्येनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्तत्तं वाप्तं स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन
प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां
सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

यत एवमतः—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपीत्यपिशब्दो द्रष्टव्यः, पर-
धर्मात्स्वनुष्ठितात्स्वभावनियतं स्वभावेन नियतं, यदुक्तं स्वभावजमिति
तेदेवोक्तं स्वभावनियतमिति, यथा विषजातस्येव कृमेर्विषं न दोषकरं तथा
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषं पापम् ॥ ४७ ॥

स्वभावनियतं कर्म कुर्वणो विषजात इव कृमिः किल्बिषं नाऽऽप्नोतीत्यु-
क्तम् । परधर्मश्च भयावह इति । अनात्मज्ञश्च न हि कश्चित्क्षणमप्यकर्मकृत्-
ष्टनीति, अतः—

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः ॥ ४८ ॥

सहजं सह जन्मनैवोत्पन्नं सहजं किं तत्कर्म कौन्तेय सदोषमपि त्रिगुणत्वान्न त्यजेत्सर्वारम्भा आरभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वकर्माणीत्येतत्प्रकरणार्थः । ये केचिदारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात्त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुस्त्रिगुणात्मकत्वाद्दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवाऽऽवृताः । सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषान्नैव मुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । न च शक्यतेऽशेषतस्त्यक्तुमज्ञेन कर्म यतस्तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः । किमशेषतस्त्यक्तुमशक्यं कर्मेति न त्यजेत्किं वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति । किंचातो यदि तावदशेषतस्त्यक्तुमशक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्मैवं तर्ह्यशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति । सत्यमेवमशेषतस्त्याग एव नोपपद्यत इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मकः पुरुषो यथा सांख्यानां गुणाः किंवा क्रियैव कारकं यथा बौद्धानां पञ्च स्कन्धाः क्षणप्रध्वंसिनः, उभयथाऽपि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न भवति । अथ तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा निष्क्रियं वस्तु तदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्माशेषतस्त्यक्तुम् । अयं त्वस्मिन्तृतीये पक्षे विशेषो न नित्यप्रचलितं वस्तु नापि क्रियैव कारकं किं तर्हि व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठत इत्येवमाहुः काणादास्तदेव च कारकमित्यस्मिन्पक्षे को दोष इति, अयमेव तु दोषो यतस्त्वभागवतं मतमिदम् । कथं ज्ञायते, यत आह भगवान्नासतो विद्यते भाव इत्यादि । काणादानां ह्यसतो भावः सतश्चाभाव इतीदं मतम् । अभागवतत्वेऽपि न्यायवच्चेत्को दोष इति चेत् । उच्यते, दोषवत्त्विदं सर्वप्रमाणविरोधात् । कथं, यदि तावद्द्रव्यणुकादि द्रव्यं प्रागुत्पत्तेरत्यन्तमेवासदुत्पन्नं च स्थितं कंचित्कालं पुनरत्यन्तमेवासत्त्वमापद्यते । तथा च सत्यसदेव सज्जायतेऽभावो भावो भवति भावश्चाभाव इति । तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः शशविपाणकल्पः समवाय्यसमवायि-

१ क. ख. व. छ. झ. °त् । यः कश्चिदारम्भः स्व° । २ क. ख. व. छ. °धर्मः परधर्मश्च ।

३ व. न संभ° । ४ व. छ. झ. त्वस्मिन्पक्षे । ५ व. °तमभागवतम् ।

निमित्ताख्यं कारणमपेक्ष्य जायत इति । न चैवमभाव उत्पद्यते कारणं वाऽपेक्षत इति शक्यं वक्तुमसतां शशविषाणादीनामदर्शनात् । भावात्मकाश्चेद्घटादय उत्पद्यमानाः किञ्चिदभिव्यक्तिमात्रकारणमपेक्ष्योत्पद्यन्त इति शक्यं प्रतिपत्तुम् । किंचासतश्च सद्भावे सतश्चासद्भावे न क्वचित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारे विश्वासः कस्य चित्स्यात् । सत्सदेवासदसदेवेतिनिश्चयानुपपत्तेः । किंचोत्पद्यत इति द्व्यणुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासंबन्धमाहुः । प्रागुत्पत्तेश्चासत्पश्चात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणेन संबन्धेन संबध्यते संबद्धं सत्कारणसमवेतं सद्भवति । तत्र वक्तव्यं कथमसत्तैः सत्कारणं भवेत्संबन्धो वा केनचित् । नहि बन्ध्यापुत्रस्य सता संबन्धो वा कारणं वा केनचित्प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यम् । ननु नैव वैशेषिकैरभावस्य संबन्धः कल्प्यते द्व्यणुकादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणेन समवायलक्षणः संबन्धः सतामेवोच्यत इति । न संबन्धात्प्राक्सत्त्वानभ्युपगमात् । नहि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्प्राग्घटादीनामस्तित्वमिष्यते । न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिमिच्छन्ति । ततश्चासत एव संबन्धः पारिशेष्यादिष्टो भवति । नन्वसतोऽपि समवायलक्षणः संबन्धो न विरुद्धः । न बन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसंबन्धो भवति न बन्ध्यापुत्रादेरभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः । एकस्याभावो द्वयोरभावः सर्वस्याभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः । असाति च विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटभावमापद्यते संबध्यते च भावेन कपालाख्येन स्वकारणेन सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति ननु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वे सत्यपीति प्रध्वंसाभावानां न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्वं प्रागभावस्यैव व्यणुकादिद्रव्याख्यस्योत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वमित्येतदसमञ्जसमभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव । ननु नैवास्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते । भावस्यैव हि तर्हि भावापत्तिर्यथा घटस्य घटापत्तिः पटस्य वा पटापत्तिः । एतदप्यभा-

१ ख. झ. 'रिक्व्या' । २ ख. झ. 'भिः स्वस' । ३ ख. 'तं भव' । ४ ब. झ. 'तः स्वं कार' । ५ ख. घ. छ. झ. 'स्य स्वं वा स' । ६ घ. झ. 'साभावस्य न' । ७ ख. 'वभा- वस्य न' । ८ क. 'त्वं दृष्टं दृष्टं च प्रा' । ख. 'त्वं दृष्टं च प्रा' ।

वस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धम् । सांख्यस्यापि यः परिणामपक्षः सोऽप्य-
पूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणाद्वैशेषिकपक्षान्न विशिष्यते । अभिव्यक्तिविरोधा-
वाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तिविरोधावयोर्विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव
प्रमाणविरोधः । एतेन कारणस्यैव संस्थानमुत्पत्त्यादीत्येतदपि प्रत्युक्तम् ।
पारिशेष्यात्सदेकमेव वस्त्वविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैर्नष्टवदनेकधा विकल्प्यत
इतीदं भागवतं मतमुक्तं नासतो विद्यते भाव इत्यस्मिञ्श्लोके । सत्प्रत्ययस्या-
व्यभिचारादव्यभिचाराच्चेतरेषामिति । कथं तर्हि आत्मनोऽविक्रियत्वेऽशेषतः
कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इति । यदि वस्तुभूता गुणा यदि वाऽविद्याकल्पितास्त-
द्धर्मः कर्म तदाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितमेवेत्यविद्वान्न हि कश्चित्क्षणमप्यशेषत-
स्त्यक्तुं शक्नोतीत्युक्तम् । विद्वान्स्तु पुनर्विद्ययाऽविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवा-
शेषतः कर्म परित्यक्तुमविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽ-
ध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे शेषोऽवतिष्ठते । एवं च सतीदं वचनमु-
पपन्नं सर्वकर्माणि मनसेत्यादि । ‘स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः’
‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः’ इति च ॥ ४८ ॥

या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्याः फलभूता नैष्क-
र्म्यसिद्धिर्ज्ञाननिष्ठालक्षणा वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

असक्तबुद्धिरसक्ता सङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः सर्वत्र
पुत्रदारादिष्वासक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य
स जितात्मा विगतस्पृहो विगता स्पृहा नृणां देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विग-
तस्पृहः । य एवंभूत आत्मज्ञः स न नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मा-
न्निष्क्रियब्रह्मात्मसंबोधात्स निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यं च तत्सि-
द्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिर्नैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य
सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमु-
क्त्यवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिग-

च्छति प्राप्नोति । तथा चोक्तं “ सर्वकर्मणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कार-
यन्नास्ते ” इति ॥ ४९ ॥

पूर्वोक्तेन स्वकर्मनिष्ठानेनेश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं
प्राप्तस्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धि-
र्येन क्रमेण भवति तद्वक्तव्यमित्याह—

सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां कायेन्द्रियाणां ज्ञाननि-
ष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थः । किं तदुत्तरं
यदर्थोऽनुवाद इत्युच्यते । यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मा-
नमाप्नोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मम वचनान्निबोध त्वं निश्च-
येनावधारयेत्येतत् । किं विस्तरेण नेत्याह समासेनैव संक्षेपेणैव हे कौन्तेय ।
यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति । अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्तामिदं-
तया दर्शयितुमाह निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरि-
त्येतत् । कस्य ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः । कीदृशी सा यादृशमा-
त्मज्ञानम् । कीदृक्तत्, यादृश आत्मा । कीदृशोऽसौ यादृशो भगव-
तोक्त उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च । ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नाप्याकार-
वानात्मेष्यते क्वचित्, ननु आदित्यवर्णं भारूपः स्वयंज्योतिः इत्याकारवत्त्वमा-
त्मनः श्रूयते, न तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याकार-
प्रतिषेध आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थान्यादित्यवर्णमित्यादिवा-
क्यानि, अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च “ न संदृशे
तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ” । “ अशब्दमस्पर्शम् ” इत्याद्यैः ।
तस्मादात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नम् । कथं तर्ह्यात्मनो ज्ञानम् । सर्वं हि यद्विषयं
ज्ञानं तत्तदाकारं भवति निराकारश्चाऽऽत्मेत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोश्चोभयोर्निराका-
रत्वे कथं तद्भावनानिष्ठेति । न, अत्यन्तनिर्भलत्वस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो
बुद्धेश्चाऽऽत्मसमनैर्भल्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः । बुद्ध्याभासं

मनस्तदाभासानीन्द्रियाणीन्द्रियाभासश्च देहोऽतो लौकिकैर्देहमात्र एवाऽऽत्मदृष्टिः क्रियते । देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इत्याहुः, तथाऽन्य इन्द्रियचैतन्यवादिनः । अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः । अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः । ततोऽप्यन्तरव्यक्तमव्याकृताख्यमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् । सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्त आत्मचैतन्याभासताऽऽत्मभ्रान्ति-कारणमित्यत आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यं किं तर्हि नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिरेव कार्या नात्मचैतन्यविज्ञानमविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् । अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं न तु ब्रह्मज्ञाने यत्नोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहतबुद्धित्वादत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मभूतमप्यप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतदूरमन्यदिव च प्रतिभात्य-विवेकिनाम् । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातःपरं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नमस्ति । तथाचोक्तम् 'प्रत्यक्षावगमं धर्म्यम्' इत्यादि । केचित्तु पण्डितमन्या निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिरतो दुःसाध्याः सम्यग्ज्ञाननिष्ठेत्याहुः । सत्यमेव गुरुसंप्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्त-बहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणां, तद्विपरीतानां तु लौकिक-ग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सदबुद्धिर्नितरां दुःसंपाद्याऽऽत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्तु-न्तरस्यानुपलब्धेः । यथा चैतदेवमेव नान्यथेत्यवोचाम । उक्तं च भगवता— 'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति । तस्माद्बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवाऽऽत्मस्वरूपालम्बने कारणम् । नह्यात्मा नाम कस्याचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय उपादेयो वा । अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मानं अस्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः प्रसज्येरन् । न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं वा दुःखमात्मा वगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्माद्यथा

१ क. 'चित्प्रकृतिचैतन्यवादिनः । स' । २ क. ख. छ. झ. 'ह्यविज्ञा' । ३ घ. 'स्तुम' । छ. 'स्तुषु स' । ४ घ. ड. झ. 'भ्वनका' । ५ क. घ. छ. 'नि स्था' । ६ क. घ. छ. 'तयो व्यर्थाः प्र' ।

स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वात्तदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षेत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां सुप्रसिद्धेति सिद्धम् । येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानवशैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानमत्यन्तं प्रसिद्धं सुखादिवदेत्यभ्युपगन्तव्यम् । जिज्ञासानुपपत्तेश्च । अप्रसिद्धं चेज्ज्ञानं ज्ञेयव-
ज्जिज्ञास्येत । यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुमिच्छति तथा ज्ञान-
मपि ज्ञानान्तरेण ज्ञाता व्याप्तुमिच्छेत् । न चैतदस्ति । अतोऽत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं
ज्ञाताऽप्यत एव प्रसिद्ध इति । तस्माज्ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः किं त्वनात्मबुद्धि-
निवृत्तावेव । तस्माज्ज्ञाननिष्ठा मुसंपद्या ॥ ५० ॥

। सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्येति—

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकया विशुद्ध्या मायारहितया युक्तः संपन्नो धृत्या
धैर्येणाऽऽत्मानं कार्यकरणसंघातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य शब्दा-
दीञ्शब्द आदिर्येषां ते शब्दादयस्तान्विषयांस्त्यक्त्वा । सामर्थ्याच्छरीरस्थिति-
मात्रान्केवलान्मुक्त्वा ततोऽधिकान्मुखाथीस्त्यक्त्वेत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थत्वेन
प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य ॥ ५१ ॥

ततः—

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

विविक्तसेव्यरूप्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन्विविक्तान्देशान्सेवितुं शीलमस्येति
विविक्तसेवी । लघ्वाशी लघ्वशनशीलः । विविक्तसेवालघ्वशनयोर्निद्रादिदोष-
निवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वाद्ग्रहणम् । यतवाक्कायमानसो वाक्च कायश्च
मानसं च यतानि संयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाक्काय-
मानसः स्यात् । एवमुपरतसर्वकरणः सन्ध्यानयोगपरो ध्यानमात्मस्वरूपचि-
न्तनं योग आत्मविषय एवैकाग्रीकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य
स ध्यानयोगपरः । नित्यं नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थम् ।

वैराग्यं विरागभावो दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृण्यं समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितो नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किंच—

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥

अहंकारमहंकरणमहंकारो देहेन्द्रियादिषु तं बलं सामर्थ्यं कामरागादियुक्तं नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन त्यागस्याशक्यत्वात् । दर्पो नाम हर्षा-
नन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः ‘ हृष्टो हृष्यति हृष्टो धर्ममतिक्रामति ’ इति स्मर-
णात्तं च । काममिच्छां क्रोधं द्वेषं परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरी-
रधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तं च विमुच्य
परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावो निर्म-
मोऽत एव शान्त उपरतः । यः संहृतायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्म-
भवनाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

अनेन क्रमेण—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

ब्रह्मभूतो ब्रह्म प्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादो न शोचति किंचिद-
र्थवैकल्यमात्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न संतप्यते न काङ्क्षति । ब्रह्म-
भूतस्यायं स्वभावोऽनूद्यते न शोचति न काङ्क्षतीति । न ह्यप्राप्तविषयाकाङ्क्षा
ब्रह्मविद उपपद्यते । न हृष्यतीति वा पाठः । समः सर्वेषु भूतेष्व्वात्मौपम्येन
सर्वेषु भूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थो नाऽऽत्मसमदर्शनमिह तस्य
वक्ष्यमाणत्वाद्भक्त्या मामभिजानातीति । एवंभूतो ज्ञाननिष्ठो मद्भक्तिं मयि
परमेश्वरे भक्तिं भजनं परामुत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते चतुर्विधा भजन्ते
मामित्युक्तम् ॥ ५४ ॥

ततो ज्ञानलक्षणया—

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतवितरभेदो यश्चाहं विध्वस्तसर्वो-
पाधिभेद उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्तं मामद्वैतं चैतन्यमात्रैकरसमजरममरमभयम-
निधनं तत्त्वतोऽभिजानाति । ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं
मामेव । नात्र ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते ज्ञात्वा विशते तदनन्तर-
मिति, किं तर्हि फलान्तराभावज्ञानमात्रमेव, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्युक्तत्वात् ।
ननु विरुद्धभिद्युक्तं ज्ञानस्य या परा निष्ठा तया मामभिजानातीति, कथं
विरुद्धमिति चेदुच्यते, यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषय-
मभिजानाति ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षत इति । ततश्च ज्ञानेन
नाभिजानाति ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति । नैष दोषो ज्ञानस्य
स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं
तस्य निष्ठाशब्दाभिलाषाच्छास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारि-
कारणं बुद्धिविशुद्ध्याद्यमानित्वादि चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य
कर्त्रादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण
यदवस्थानं सा परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते । सेयं ज्ञाननिष्ठाऽऽर्तादिभक्तित्रयापेक्षया
परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता । तया परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति ।
यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरशेषतो निवर्तते । अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या
मामभिजानातीति वचनं न विरुध्यते । अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं
वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणमर्थवद्भवति, “ विदित्वा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं
चरन्ति तस्माच्छासमेपां तपसामतिरिक्तमाहुर्न्यास एवात्यरेचयत् ” इति
संन्यासैः कर्मणां न्यासो वेदानिमं च लोकममुं च परित्यज्य त्यज धर्ममधर्मं
चेत्यादि । इह च दर्शितानि वाक्यानि । न च तेषां वाक्यानामानर्थक्यं युक्तम् ।
न चार्थवादत्वं स्वप्रकरणस्थत्वात्प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य ।
न हि पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोभ्येन प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुणा समानमार्गत्वं
संभवति । प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसंतानकरणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा । सा च
प्रत्यक्समुद्रगमनवत्कर्मणा सहभावित्वेन विरुध्यते । पर्वतसर्पयोरिवान्तरवा-
न्विरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात्सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति
सिद्धम् ॥ ५५ ॥

१ क. ख. 'क्षणं न्यायप्रसिद्धम्' । २ ल. छ. झ. 'न्ति न्यास' । ३ व. 'सः सर्वक' ।
४ घ. छ. झ. 'मं लो' । ५ व. 'त्पादीनीह ५' ।

स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायो-
ग्यता । यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगवद्भक्तियोगोऽधुना
स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढर्चाय—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्ब्रह्मपाश्र्वयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

सर्वकर्माणि प्रतिपिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन्मद्ब्रह्मपाश्र्वयोऽहं वासुदेव
ईश्वरो व्यपाश्र्वयो यस्य स मद्ब्रह्मपाश्र्वयो मय्यर्पितसर्वात्मभाव इत्यर्थः । सोऽपि
मत्प्रसादान्ममेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैष्णवं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्धस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे सन्धस्य यत्करोषि
यदश्नासीत्युक्तन्यायेन मत्परोऽहं वासुदेवः परो यस्य तत्र स त्वं मत्परः सन्बु-
द्धियोगं मयि समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगमुपाश्रित्योऽश्रयोऽनन्य-
शरणत्वं मच्चित्तो मय्येव चित्तं यस्य तत्र स त्वं मच्चित्तः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरि-
ष्यस्यतिक्रमिष्यसि । अथ चेद्यदि त्वं मदुक्तमहंकारात्पण्डितोऽहमिति न श्रोष्यसि
न ग्रहीष्यसि ततस्त्वं विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

इदं च त्वया न मन्तव्यं स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्तं करिष्यामीति—

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

यच्चैतच्चमहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि मिथ्यैष व्यवसायो निश्चयस्ते तव यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

यस्माच्च—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय निबद्धो निश्चयेन बद्धः स्वेनाऽऽत्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्कर्म मोहादविवेकतः करिष्यस्यवशोऽपि परवश एव तत्कर्म ॥ ६० ॥

यस्मात्—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

ईश्वर ईशानशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयदेशेऽर्जुन शुक्लान्तरात्मस्वभावो विशुद्धान्तःकरण इति, 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च' इति दर्शनात् । तिष्ठति स्थितिं लभते । स कथं तिष्ठतीत्याह भ्रामयन्भ्रमणं कारयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राण्यारूढान्यधिष्ठितानीवेतीवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्ररूढानि मायया छद्मना भ्रामयन्स्तिष्ठतीति संबन्धः ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारातिहरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना हे भारत ततस्तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिं परामुपरतिं स्थानं च मम विष्णोः परमं पदमवाप्स्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

इत्येतत्ते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गुह्याद्गोप्याद्गुह्यतरमतिशयेन गुह्यं रहस्यमित्यर्थः । मया सर्वज्ञेनेश्वरेण विमृश्य विमर्शनमालोचनं

कृत्वैतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्थजातं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

भूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु—

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽत्यन्तरहस्यमुक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वाक्यम् । न भयान्नाप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि किं तर्हीष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनम् । तद्धि सर्वहितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

किं तदित्याह—

मन्मना भव मद्भक्तो मयाजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मन्मना भव मच्चित्तो भव मद्भक्तो भव मद्भजनो भव मयाजी मद्यजन-
शालो भव मां नमस्कुरु नमस्कारमपि ममैव कुरु । तत्रैवं वर्तमानो वासुदेव
एव सर्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यस्यागमिष्यसि । सत्यं ते तव
प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनीत्यर्थः । यतः प्रियोऽसि मे । एवं
भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तेरवश्यंभाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छ-
रणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणतामुपसंहृत्याथेदानीं कर्मयोगनिष्ठा-
फलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं वक्तव्यमित्याह—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

सर्वधर्मान्सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्मास्तान् । धर्मशब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते
नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात् “ नाविरतो दुश्चरितात् ” “ त्यज धर्म-
मधर्मं च ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । सर्वधर्मान्परित्यज्य संन्यस्य सर्व-
कर्माणीत्येतत् । मामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थमीश्वरमच्युतं गर्भ-

जन्मजरामरणविवर्जितमहमेवेत्येवमेकं शरणं ब्रज न मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारये-
त्यर्थः । अहं त्वा त्वामेवंनिश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यो
मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन । उक्तं च— ‘ नाशयाम्यात्मभावस्थो
ज्ञानदीपेन भास्वता ’ इति । अतो मा शुचः शोकं मा कार्षीरित्यर्थः । अस्मिन्हि
गीताशास्त्रे परं निःश्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं किं कर्म वाऽहोस्विदुभय-
मिति । कुतः संदेहः ‘ यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ’ ‘ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते
तदनन्तरम् ’ इत्यादीनि वाक्यानि केवलाज्ज्ञानान्निःश्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति ।
‘ कर्मण्येवाधिकारस्ते ’ कुरु कर्मैवेत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां दर्शयन्ति ।
एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात्समुच्चितयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवे-
त्संशयः । किं पुनरत्र भीमांसाफलम् । नन्वेतदेवैषामन्यतमस्य परमनिः-
श्रेयससाधनत्वावधारणम् । अतो विस्तीर्णतरं मीमांस्यमेतत् । आत्म-
ज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वं भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसान-
त्वात् । क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्यायाऽऽत्मनि नित्यप्रवृत्ता मम कर्माहं कर्ता-
मुष्मै फलायेदं कर्म करिष्यामीतीयमविद्याऽनादिकालप्रवृत्ता । अस्या अविद्याया
निवर्तकमयमहमस्मि केवलोऽकर्ताऽक्रियोऽफलो न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चिदित्येवं-
रूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात् ।
तुशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थो न केवलेभ्यः कर्मभ्यो न च ज्ञानकर्मभ्यां समु-
च्चिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्तयति । अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य
कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः । न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते । केव-
लज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि । नाविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वम् ।
अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वम् । रज्ज्वादिविषये
सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् । विनिवृत्तसर्पविकल्परज्जुकैवल्य-
वसानं हि प्रकाशफलं तथा ज्ञानम् । दृष्टार्थानां च च्छिदिक्रियाग्रिमन्थनादीनां
व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावाग्निदर्शनादिफलादन्यफले कर्मान्तरै व्यापा-
रानुपपत्तिर्यथा तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियायां दृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञानादिकारक-
स्याऽऽत्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरै प्रवृत्तिरनुपपन्नेति न ज्ञाननिष्ठा कर्मस-

हितोपपद्यते । भुज्याग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेत् । न, कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतःसंप्लुतोदके फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तिः । नहि राज्यप्राप्तिकले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रप्राप्तिकले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषयं चार्थित्वम् । तस्मान्न कर्मणोऽस्ति निःश्रेयससाधनत्वम् । न च ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोः । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षाऽविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात् । नहि तमस्तमसो निवर्तकमतः केवलमेव ज्ञानं निःश्रेयससाधनमिति । न नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतदसत् । यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् । नन्वेवं तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्तीत्यनिर्मोक्ष एव । नैष दोषो नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्याप्राप्तिः । प्रतिषिद्धस्य चाकरणादनिष्टशरीरानुपपत्तिः । काम्यानां च वर्जनादिष्टशरीरानुपपत्तिः । वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिञ्शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावादात्मनो रागादीनां चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नसिद्धं कैवल्यमिति । अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिकलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगस्य तत्फलोपभोगानुपपत्तेः क्षयाभाव इति चेत् । न, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वान्नित्यकर्मणाम् । आरब्धानां चोपभोगेनैव कर्मणां क्षीणत्वादपूर्वाणां च कर्मणामनारम्भेऽयत्नसिद्धं कैवल्यमिति । न, “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इति विद्याया अन्यः पन्था मोक्षाय न विद्यत इति श्रुतेः श्रमवदाकाशवेष्टनासंभववदविदुषो मोक्षासंभवश्रुतेर्ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोतीति च पुराणस्मृतेरनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च । यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां संभवस्तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्यात्संभवः । तेषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानामन्यत्राऽऽत्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेर्धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां पुण्यलोकफलश्रुतेर्वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः । ये त्वाहुर्नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेणान्यत्फलमस्त्यश्रुतत्वाज्जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति । न,

अप्रवृत्तानां फलदानासंभवाददुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् । यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति तदसत् । न हि मरणकाले फलदानायानङ्कुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्यकर्मारब्धे जन्मन्युपभुज्यत इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मानि नरककर्मफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात् । तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च, अनेकेषु हि दुरितेषु संभवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वंद्वरोगादिबाधानिमित्तं न हि शक्यते कल्पयितुं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितफलं न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति । अप्रकृतं चेदमुच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति । कथम्, अप्रसूतफलस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्नाप्रसूतफलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं प्रसूतफलमेवेति मन्यते भवांस्ततो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमुक्तं नित्यकर्मविध्यानर्थक्यप्रसङ्गश्चोपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किंच श्रुतस्य नित्यस्य दुःखं कर्मणश्चेत्फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तद्दृश्यते व्यायामादिवत्तदन्यस्येतिकल्पनानुपपत्तिः । जीवनादिनिमित्ते च विधानान्नित्यानां कर्मणाम् । प्रायश्चित्तवत्पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः । यस्मिन्पापकर्मनिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं न तु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयोर्नैमित्तिकत्वाविशेषात् । किंचान्यन्नित्यस्य काम्यस्य चाग्निहोत्रादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलं न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाश्रवणात्तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिकल्पनाऽनुपपन्ना । एवं विधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नित्यानाम् । विरोधाच्च । विरुद्धं चेदमुच्यते नित्यः

१ क. 'त्तं दुःखं न । ख. 'त्तं दुःखमहेतुकं पुण्यहेतुकं वा कल्प्यं स्यान्न च तच्छक्यं न । झ. 'त्तं स्यान्नहि । २ क. घ. छ. 'ना चानु' ।

कर्मण्यनुष्ठीयमानेऽन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नित्यस्य कर्मणः फलमिति नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति [च] विरुद्धमुच्यते । किंच काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादि तन्त्रेणैवानुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपक्षीणं स्यात्तत्तन्त्रत्वात् । अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेव स्वर्गादि तदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत । न च तदस्ति दृष्टविरोधात् । न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखात्केवल-नित्यानुष्ठानायासदुःखं भिद्यते । किंचान्यदविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं न तु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा तत्कालफलम् । भवेद्यदि तदा स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलशासने चोद्यमो न स्यात् । अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपक्षयः काम्यानां च स्वर्गादिमहाफलत्वमङ्गेतिकर्तव्यतायाधिक्ये त्वसति फलकामित्वमात्रेणेति न शक्यं कल्पयितुम् । तस्मान्न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते । अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणो विद्यैव शुभस्याशुभस्य वा क्षयकारणमशेषतो न नित्यकर्मानुष्ठानम् । अविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म । तथाचोपपादितम् । अविद्वद्विषयं कर्म विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा । उभौ तो न विजानीतः, वेदाविनाशिनां नित्यम्, ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन (ण) योगिनाम्, अज्ञानां कर्मसङ्गिनां, तत्त्ववित्तु, गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते, सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते, नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्तु, अर्थादज्ञः करोमीति । आरुरुक्षोः कर्म कारणमारूढस्य योगस्थस्य शम एव कारणम् । उदारास्त्रयोऽप्यज्ञा ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । अज्ञाः कर्मिणो गतागतं कामकामा लभन्ते । अनन्याश्चिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमकल्पमुपासते । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते । अर्थाश्च कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति । भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञास्त उत्तरोत्तरहीनफलत्यागवसानसाधनाः । अनिर्देश्याक्षरोपासकास्त्वद्वेषा सर्वभूतानामित्यैवाध्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनैश्च अधिष्ठानादि-

१ घ. छ. 'र्मणाऽनुष्ठीयमानेनान्य' । २ क. ख. छ. 'मित्यध्या' । घ. मित्याध्या' ।

३ झ. 'त्याद्यध्या' । ४ क. 'नानां चाधि' । ख. झ. नानां च तेषां यथोक्ताधि ।

पञ्चहेतुकसर्वकर्मसंन्यासिनामात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिष्ठादिकर्मफलत्रयं परमहंसपरिव्राजकानामेव लब्ध-
 भगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति भवत्येवान्येषामज्ञानां कर्मिणामसंन्या-
 सिनामित्येष गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः । अविद्यापूर्वकत्वं
 सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धमिति चेत् । न, ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगतं
 नित्यं कर्म तथाऽप्यविद्यावत् एव भवति । यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्म-
 हत्यादिलक्षणं कर्मानर्थकारणमविद्याकामादिदोषवतो भवत्यन्यथा प्रवृत्त्यनुपप-
 त्तेस्तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्यपीति । व्यतिरिक्तात्प्रत्ययज्ञाते प्रवृत्तिर्नित्या-
 दिकर्मस्वनुपपन्नेति चेत् । न, चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्याहं करो-
 मीतिप्रवृत्तिदर्शनात् । देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो गौणो न मिथ्येति चेत् । न,
 तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेः । आत्मीये देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो गौणो यथाऽऽ-
 त्मीये पुत्र आत्मा वै पुत्रनामासीति, लोके चापि मम प्राण एवायं गौरिति
 तद्वत् । नैवायं मिथ्याप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयोः ।
 न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वमधिकरणस्तुत्यर्थत्वाल्लुप्तोपमाशब्देन । यथा
 सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इति सिंह इवाग्निरिव क्रौर्यपैङ्गल्यादिसामान्यव-
 त्त्वाद्देवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव न तु सिंहकार्यमग्निकार्यं वा गौणशब्द-
 प्रत्ययनिमित्तं किञ्चित्साध्यते मिथ्याप्रत्ययकार्यं त्वनर्थमनुभवति । गौणप्रत्य-
 यविषयं च जानाति नैष सिंहो देवदत्तः स्यान्नायमग्निर्माणवक इति । तथा
 गौणेन देहादिसंघातेनाऽऽत्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहंप्रत्ययविषयेणाऽऽत्मना
 कृतं स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् ।
 न च क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहाग्नयोः कार्यं किञ्चित्क्रियते स्तुत्यर्थत्वे-
 नोपक्षीणत्वात् । स्तूयमानौ च जानीतो नाहं सिंहो नाहमाग्निरिति न सिंहस्य
 कर्म ममाग्नेश्चेति तथा न संघातस्य कर्ममम मुख्यस्याऽऽत्मन इति प्रत्ययो युक्ततरः
 स्यान्न पुनरहं कर्ता मम कर्मेति । यच्चाऽऽहुरात्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतु-
 भिरात्मा करोतीति । न, तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् । मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्ठा-
 निष्ठानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयः । यथाऽ-
 स्मिञ्जन्मानि देहादिसंघाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च तथाऽ-

शीतोऽतीततरेऽपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसारोऽतीतोऽनागतश्चानुमेयः । ततश्च सर्वकर्मसंन्यासाज्ज्ञाननिष्ठायामत्यन्तिकः संसारोऽस्म्य इति सिद्धम् । अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य तन्निवृत्तौ देहानुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः । देहादिसंघात आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः । न हि लोके गवादिभ्योऽन्योऽहं मत्तश्चान्ये गवादय इति जानंस्तेष्वहमिति प्रत्ययं मन्यते कश्चित् । अजानंस्तु स्थाणौ पुरुषविज्ञानवदविवेकतो देहादिसंघाते कुर्यादहमिति प्रत्ययं न विवेकतो जानन् । यस्त्वात्मा वै पुत्र नामासीति पुत्रेऽहंप्रत्ययः स तु जन्यजनकसंबन्ध-निमित्तो गौणः । गौणेन चाऽऽत्मना भोजनादिवत्परमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत् । अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यादात्मकर्तव्यं गौणेर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत इति चेत् । न, अविद्याकृतात्मकत्वात्तेषाम् । न गौणा आत्मानो देहेन्द्रियादयः । केयं तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैवासङ्गस्याऽऽत्मनः संगत्यात्मत्वभाषाद्यवे तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् । अविवेकिनां ह्यज्ञान-काले बालानां दृश्यते दीर्घोऽहं गौरोऽहमिति देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो न तु विवेकिनामन्योऽहं देहादिसंघातादितिज्ञानवतां तत्काले देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो भवति । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययाभावेऽभावात्तत्कृत एव न गौणः । पृथग्गृह्यमाण-विशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वाऽस्याग्नागृह्यमाणसामान्यविशेषयोः । यत्तुक्तं श्रुतिप्रामाण्यादिति । न, तत्प्रा-माण्याददृष्टविषयत्वात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्निहोत्रादिसाध्य-साधनसंबन्धे श्रुतेः प्रामाण्यं न प्रत्यक्षादिविषयेऽदृष्टदर्शनार्थत्वात्प्रामाण्यस्य । तस्मान्न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहंप्रत्ययस्य देहादिसंघाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । न हि श्रुतिशतमपि शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति ब्रुवत्प्रामाण्यमुपैति । यदि ब्रूयाच्छीतोऽग्निरप्रकाशो वेति तथाऽप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्प्यं प्रामा-ण्यान्यथानुपपत्तेर्न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा कर्मणो मिथ्याप्रत्य-यवत्कर्तृकत्वात्कर्तृरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत् । न, ब्रह्मविद्यायामर्थवत्त्वो-पपत्तेः । कर्मविधिश्रुतिवद्ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् । न, बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा ब्रह्मविद्याविधिश्रुत्याऽऽत्मन्यवगते देहा-

१ क. व. छ. किं । २ स. 'वाऽऽत्म' । व. 'वानात्मज्ञा सं' । ३ क. 'मः सङ्गात्म' ।
४ घ. 'मापय' । छ. स. 'मापयन्ते त' ।

दिसंघातेऽहंप्रत्ययो बाध्यते तथाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मावगतिर्न कदाचित्केनचिद्वक्त्यं-
चिदपि बाधितुं शक्या फलाव्यतिरेकावगतेर्यथाऽग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति । न च
कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यं, पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्य-
गात्माभिमुख्यप्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽप्युपायस्योपेयसत्त्वं तथा सत्य-
त्वमेव स्याद्यथाऽर्थवादानां विधिशेषाणाम् । लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पर्य-
आदौ पाययितव्ये चूडावर्धनादिवचनम् । प्रकारान्तरस्थानां च साक्षादेव
प्रामाण्यसिद्धिः प्रागात्मज्ञानाद्देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् । यत्तु
मन्यसे स्वयमव्यापियमाणोऽप्यात्मा संनिधिमात्रेण करोति तदेव च मुख्यं
कर्तृत्वमात्मनः । यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं
स्वयमयुध्यमानोऽपि संनिधानादेव जितः पराजितश्चेति च तथा सेनापतिर्वाचैव
करोति क्रियाफलसंबन्धश्च राज्ञः सेनापतेश्च दृष्टः, यथा च ऋत्विक्कर्म यजमा-
नस्य, तथा देहादीनां कर्माऽऽत्मकृतं स्यात्तत्फलस्याऽऽत्ममामित्वात् । यथा
च भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वादव्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चाऽऽत्मेन
इति । तदसत्, अकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकमनेकप्रकारमिति चेत् । न,
राजप्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तावत्स्वव्यापारेणापि युध्यते
योधानां योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा जयपराजयफलो-
पभोगे । तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागेन दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वम् ।
तस्मादव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारो यः स गौण इत्यवगम्यते । यदि मुख्यं कर्तृत्वं
स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदा संनिधिमात्रेणापि
कर्तृत्वं मुख्यं परिकल्प्येत यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामणेन न तथा राजयजमा-
नादीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यते । तस्मात्संनिधिमात्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव ।
तथा च सति तत्फलसंबन्धोऽपि गौण एव स्यात् । न गौणेन मुख्यं कार्यं
निर्वर्त्यते । तस्मादसदेवैतद्गीयते देहादीनां व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता
च स्यादिति । भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्वमुपपद्यते । यथा स्वप्ने मार्यायां चैवम् ।

१ क. घ. छ. 'पूर्वपूर्व' । २ व. सत्यार्थत्वं । ३ ख. छ. झ. 'व वा प्रा' । ४ क. घ.
'वा नैव' । ५ क. घ. छ. झ. मुख्यमन्यत इति । ६ ख. 'याया वैभव' ।

न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसंतानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थ उपलभ्यते । तस्माद्भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं संसारभ्रमो न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तभवोपरम इति सिद्धम् ॥ ६६ ॥

सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्त इह शास्त्रार्थदाढ्याय संक्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽथेदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोक्तं संसारविच्छिन्नयेऽतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन संबध्यते । तपस्विनेऽप्यभक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्यांतिदप्यवस्थायां न वाच्यम् । भक्तस्तपस्व्यपि सन्नशुश्रूषुर्यो भवति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च यो मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वाऽभ्यसूयत्यात्मप्रशंसादिदोषाधारोपणेन ममेश्वरत्वमजानन्न सहतेऽसावध्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यम् । भगवति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवेऽनसूयवे च वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्गम्यते । तत्र मेधाविने तपस्विने वेत्यनयोर्विकल्पदर्शनात् । शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यम् । शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम् । भगवत्यसूयायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम् । गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यमित्येष शास्त्रसंप्रदायविधिः ॥ ६७ ॥

संप्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह—

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

य इमं यथोक्तं परमं निःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यं मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः । यथा त्वायि मया । भक्तेः पुनर्ग्रहणात्तदभक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पार्त्रं भवतीति गम्यते । कथमभिधास्यतीत्युच्यते भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः शुश्रूषा मया क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुच्यत एवात्र संशयो न कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

किंच—

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

न च तस्माच्छास्त्रसंप्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत्ततोऽन्यः प्रियकृत्तमो नास्त्येवेत्यर्थो वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्यपि काले तस्माद्वितीयोऽन्यः प्रियतरो भुवि लोकेऽस्मिन् ॥ ६९ ॥

योऽपि—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादरूपं ग्रन्थमावयोस्ते-
नेदं कृतं स्यात् । ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपांशुमानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानस-
त्वाद्विशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्याध्ययनं स्तूयते । फलविधि-
रेव वा देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य फलं भवतीति । तेनाध्ययनेनाह-
मिष्टः पूजितः स्यां भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

अथ श्रोतुरिदं फलम्—

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

श्रद्धावान्श्रद्धधानोऽनसूयश्चासूयावर्जितः सन्निमं ग्रन्थं शृणुयादपि यो नरोऽपि-
शब्दात्किमुत्तमार्थज्ञानवान्सोऽपि पापान्मुक्तः शुभान्प्रशस्ताल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्य-
कर्मणामग्निहोत्रादिकर्मवताम् ॥ ७१ ॥

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्ग्राह-
यिष्याम्युपायान्तरेणापीति प्रष्टुरभिप्रायः । यत्नान्तरमास्थाय शिष्यः कृतार्थः
कर्तव्य इत्याचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति—

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्र्येण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

कच्चित्किमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं पार्थ किं त्वयैकाग्र्येण
चेतसा चित्तेन किं वा प्रमादितम् । कच्चिदज्ञानसंमोहोऽज्ञाननिमित्त-

संमोहो विचित्रभाषोऽविवेकता स्वाभाविकः किं प्रनष्टः । यदर्थोऽयं शास्त्रभङ्ग-
णायामस्तव मम चोपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तस्ते तव धनंजय ॥ ७२ ॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽभ्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

नष्टो मोहोऽज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव दुस्तरः ।
स्मृतिश्चाऽऽत्मतत्त्वविषया लब्धा । यस्या लाभात्सर्वग्रन्थीनां विप्र-
मोक्षः । त्वत्प्रसादात्तव प्रसादान्मया त्वत्प्रसादमाश्रितेनाभ्युत । अनेन
मोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेतावदेवेति निश्चितं
दर्शितं भवति यदुताज्ञानसंमोहनाश आत्मस्मृतिर्लाभश्चेति । तथाच भुतावनात्म-
विच्छेद्यामीत्युपन्यस्याऽऽत्मज्ञाने सर्वग्रन्थिविप्रमोक्ष उक्तः । भिद्यते हृदयग्र-
न्थिस्तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति च मन्त्रवर्णः । अथेदानीं
त्वच्छासने स्थितोऽस्मि गतसंदेहो मुक्तसंशयः करिष्ये वचनं तवाहं
त्वत्प्रसादात्कृतार्थो न मम कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

परिसमाप्तः शास्त्रार्थोऽथेदानीं कथासंबन्धप्रदर्शनार्थम्—

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिमं यथोक्तमश्रौषं भुत-
वानस्मि अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥

तं चेमम्—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्लाभाच्छ्रुतवानेतत् संवादं गुह्यमहं परं योगं
योगार्थत्वात्संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं न
परम्परातः ॥ ७५ ॥

संज्ञं संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

हे राजन्धृतराष्ट्र संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं, केशवार्जुनयोः पुण्यं श्रव-
णादपि पापहरं श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम् ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेर्विश्वरूपं विस्मयो मे महान्दे राजन् हृ-
ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

किं बहुना—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीविजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मप-
र्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामा-
ष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानां प्रभुस्तत्प्रभवत्वात्सर्वयोगब्रवीजश्च
कृष्णो यत्र पार्थो यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा तत्र श्रीस्तस्मिन्पाण्डवानां
पक्षे विजयस्तत्रैव भूतिः श्रियो विशेषो विस्तारो भूतिर्ध्रुवाऽन्यभिचारिणी
नीतिर्नय इत्येवं मतिर्ममेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश-
ङ्करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये मोक्षसंन्यासयोगो
मामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

समाप्तिमगमादिदं गीताशास्त्रम् ।

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकाद्यचरणप्रतीक-

वर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०
अ.	अनपेक्षः शुचिर्दक्षः १२ १६	अयनिः श्रद्धयापतो ६ ३७
अकीर्तिं चापि भूतानि २ ३४	अनादित्वान्निर्गुणत्वात् १३ ३१	अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः १८ २८
अक्षरं ब्रह्म परमम् ८ ३	अनादिमध्यान्तमनन्तं ११ १९	अवजानन्ति मां मूढाः ९ ११
अक्षराणामकारोऽस्मि १० ३३	अनाश्रितः कर्मफलम् ६ १	अवान्यवादाश्च बहूनि २ १६
अभिज्योतिरहः शुक्रः ८ २४	अनिष्टमिष्टं मिथं च १८ १२	अविनाशं तु तद्विद्धि २ १७
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयम् २ २४	अनुद्वेगकरं वाक्यम् १७ १५	अविभक्तं च भूतेषु १३ १६
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा ४ ६	अनुबन्धं क्षयं हिंसां १८ २५	अव्यक्तादीनि भूतानि २ २८
अज्ञश्चाश्रद्धानश्च ४ ४०	अनेकचित्तविभ्रान्ताः १६ १६	अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः ८ १८
अत्र शूरा महेष्वासाः १ ४	अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् ११ १६	अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः ८ २१
अथ केन प्रयुक्तोऽयम् ३ ३६	अनेकवक्त्रनयनम् ११ १०	अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽ २ २५
अथ चित्तं समाधातुम् १२ ९	अन्तकाले च मामिव ८ ५	अव्यक्तं व्यक्तिसमापन्नम् ७ २४
अथ चेत्समिधं धर्म्यम् २ २३	अन्तवत्तु फलं तेषाम् ७ २३	अशास्त्रविहितं घोरम् १७ ५
अथ चैनं नित्यजातम् २ २६	अन्तवन्त इमे देहाः २ १८	अशोकान्गनवशोचस्वम् २ ११
अथवा योगिनामेव ६ ४२	अन्नाद्भवन्ति भूतानि ३ १४	अश्रद्धानाः पुरुषाः २ ३
अथवा बहुनैतेन १० ४२	अन्ये च बहवः शूराः १ ९	अश्रद्धया हृतं दत्तम् १७ २८
अथ व्यवस्थिताः दृष्ट्वा १ २०	अन्ये त्वेवमजानन्तः १३ २५	अश्रद्धाः सर्ववृक्षाणाम् १० २६
अथैतदप्यशक्तोऽसि १२ ११	अपरं भवतो जन्म ४ ४	असक्तबुद्धिः सर्वत्र १८ ६९
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि ११ ४५	अपरे नियताहाराः ४ ३०	असक्तिरनभिवदयः १३ ९
अदेशकाले यद्दानम् १७ २२	अपरेयमितस्त्वन्याम् ७ ५	असत्यमप्रतिष्ठंते १६ ८
अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् १२ १३	अपर्याप्तं तदस्माकम् १ १०	असौ मया हतः शत्रुः १६ १८
अधर्मं धर्ममिति या १८ ३२	अपाने जुहवति प्राणम् ४ २९	असंयतात्मना योगो ६ २६
अधर्माभिभवात्कृष्ण १ ४१	अपि चेत्सुदुराचारो ९ ३०	असंशयं महाबाहो ६ ३७
अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य १५ २	अपि चेदसि पापेभ्यः ४ ३६	अस्माकं तु विशिष्टा ये १ ७
अधिभूतं क्षरो भावः ८ ४	अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च १४ १३	अहं क्रतुरहं यज्ञः ९ १६
अधियज्ञः कथं कोऽत्र ८ २	अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो १७ ११	अहंकारं बलं दम्पम् १६ १८
अधिष्ठानं तथा कर्ता १८ १४	अभयं सत्त्वसंशुद्धिः १६ १	” ” ” १८ ५३
अध्यात्मज्ञाननित्यस्वम् १३ ११	अभिसंधाय तु फलम् १७ १२	अहमात्मा गुडाकेश १० २०
अप्येष्यते च य इमम् १८ ७०	अभ्यासयोगयुक्तेन ८ ८	अहं वैश्वानरो भूत्वा १५ १४
अनन्तविजयं राजा १ १६	अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि १२ १०	अहं सर्वस्य प्रभवो १० ८
अनन्तश्चास्मि नाणानाम् १० २१	अमानित्वमदम्भित्वम् १३ ७	अहे हि सर्वे यज्ञानाम् ९ २४
अनन्यचेताः स्ततस् ८ १४	अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य ११ १६	अहिंसा सत्यमक्रोधः १६ २
अनन्याश्रित्यन्तयो मां ९ २२	अमी हि त्वां सुरसंघाः ११ २१	अहिंसा समता गुणैः १० ५
	अयनेषु च सर्वेषु १ ११	अहो बत महत्पापम् १ ४५

श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०
आ.	इहैकस्थं जगत्कलम् ११ ७	एवं सततयुक्ता ये १२ १
आचार्याः पितरः पुत्राः १ ३४	इहैव तैर्जितः सर्गः ५ १९	एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म ४ १५
आद्योऽभिजनवानस्मि १६ १५	ई.	एषा तेऽभिहिता साख्ये २ ३९
आत्मसंभाविताः स्तब्धा १६ १७	ईश्वरः सर्वभूतानाम् १८ ६१	एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ २ ७२
आत्मौपम्येन सर्वत्र ६ ३२	उ.	ओं.
आदित्यानामहं विष्णुः १० २१	उच्चैःश्रवसमश्वानाम् १० २७	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ८ १३
आपूर्यमाणमचलं २ ७०	उत्कामन्तं स्थितं वाऽपि १५ १०	उं.
आप्रद्वभुवनल्लोकाः ८ १६	उत्तमः पुष्पस्त्वन्यः १५ १७	उं तत्सदिति निर्देशो १७ २३
आयुधानामहं वज्रम् १० २८	उत्सन्नकुलधर्माणाम् १ ४४	क.
आयुःसत्त्वबलारोग्यं १७ ८	उत्सीदयुरिमे लोकाः ३ २४	कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः ६ ३८
आरुक्षोर्मुनेर्योगम् ६ ३	उदाराः सर्वे एवेते ७ १८	कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ १८ ७२
आवृतं ज्ञानमेतेन ३ ३९	उदासीनवदासीनः १४ २३	कट्वम्ललवणात्युष्णं १७ ९
आशापाशशतैर्बद्धाः १६ १२	उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानम् ६ ५	कथं न ज्ञेयमस्माभिः १ ३९
आश्रयवत्पश्यति २ २९	उपद्रष्टाऽनुमन्ता च १३ २२	कथं भीष्ममहं सख्ये २ ४
आसरीं योनिमापन्नाः १६ २०	ऊ.	कथं विद्यामहं योगिन् १० १७
आहारस्त्वपि सर्वस्य १७ ७	ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वं १४ १८	कर्मजं बुद्धियुक्ता हि २ ५१
आहुस्त्वामृषयः सर्वे १० १३	ऊर्ध्वमूलमग्नःशाखम् १५ १	कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः १४ १६
इ.	क्र.	कर्मणैव हि संभिद्धिम् ३ २०
इच्छाद्वेषसमुत्थेन ७ २७	ऋषिभिर्वहुधा गीतम् १३ ४	कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम् ४ १७
इच्छा द्वेषः सुखम् १३ ६	ए.	कर्मण्यकर्म यः पश्येत् ४ १८
इति गुह्यतमं शास्त्रम् १५ २०	एतच्छ्रुत्वा वचनं केश० ११ ३५	कर्मण्येवाधिकारस्ते २ ४७
इति ते ज्ञानमाख्यातम् १८ ६३	एतयोनीनि भूतानि ७ ६	कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ३ १५
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानम् १३ १८	एतन्मे संशयं कृष्ण ६ ३९	कर्मैन्द्रियाणि संयम्य ३ ६
इत्यर्जुनं वासुदेवः ११ ५०	एतान्न हन्तुमिच्छामि १ ३५	कर्षयन्तः शरीरस्थम् १७ ६
इत्यहं वासुदेवस्य १८ ७४	एतान्यपि तु कर्माणि १८ ६	कवि पुराणमनुशा० ८ ९
इदंमय मया लब्धम् १६ १३	एतां दृष्टिमवष्टभ्य १६ ९	कस्माच्च ते न नमेरन् ११ ३७
इदं तु ते गुह्यतमम् ९ १	एतां विभूर्ति योगं च १० ७	काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिम् ४ १२
इदं ते नातपस्काय १८ ६७	एतैर्विमुक्तः कान्तेय १६ २२	काम एष क्रोध एष ३ ३७
इदं शरीरं कान्तेय १३ १	एवमुक्तो हृषीकेशः १ २४	कामक्रोधविद्युक्तानाम् ५ २६
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य १४ २	एवमुक्त्वाऽर्जुनः सख्ये १ ४७	काममाश्रित्य दुष्पूरम् १६ १०
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यायै ३ ३४	एवमुक्त्वा ततो राजन् ११ ९	कामात्मानः स्वर्गपराः २ ४३
इन्द्रियाणां हि चरताम् २ ६७	एवमुक्त्वा हृषीकेशम् २ ९	कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः ७ २०
इन्द्रियाणि पराण्याहः ३ ४२	एवमेतद्यथाऽऽस्थ त्वम् ११ ३	काम्यानां कर्मणां १८ २
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः ३ ४०	एवं परम्पराप्राप्तम् ४ २	कायेन मनसा बुद्ध्या ५ ११
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् १३ ८	एवं प्रवर्तितं चक्रम् ३ १६	कार्पण्यदोषोपहतं २ ७
इमं विषयवत् योगम् ४ १	एवं बहुविधा यज्ञाः ४ ३२	कार्यकारणकर्तृत्वे १३ २०
इष्टानभोगान्निह ३ १२	एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या ३ ४३	कार्यमित्येव यत्कर्म १८ ९
		कालोऽस्मि लोकक्षयं ११ ३२

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
काश्यश्च परमेष्वासः	१ १७	ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८ १९	तस्मात्त्राहां वयं हन्तुम्	१ ३७
किरीटिनं गदिनं चक्र०	११ ४६	ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्	७ २	तस्य संजनयन्हर्षम्	१ १२
किरीटिनं गदिनं चक्रि०	११ १७	ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	१८ १८	तं विद्याददुःखसंयोगम्	६ २३
किं कर्म किमकर्मेति	४ १६	ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी	५ ३	तं तथा कृपयाऽऽविष्टम्	२ १
कि तद्ब्रह्म किमध्यात्मम्	८ १	ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३ १२	तानहं द्विपतः क्रूरान्	१६ १९
कि पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः	९ ३३	ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	३ १	तानि सर्वाणि संयम्य	२ ६४
कुतस्त्वा कश्मलमिदम्	२ २	ज्योतिषामपि तज्ज्यो०	१३ १७	तुत्यनिन्दास्तुतिमीनी	१२ १९
कुलक्षये प्रणश्यन्ति	१ ४०			तेजः क्षमा धृतिः शौ०	१६ ३
कृपया परयाऽऽविष्टो	१ २८	त.		ते तं भुक्त्वा स्वर्गलो-	
कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यम्	१८ ४४	ततः पदं तत्परिमा०	१५ ४	कम्	९ २१
कैलिङ्गखीन्गुणानेतान्	१४ २१	तच्च संस्पृत्य संस्पृत्य	१८ ७७	तेषामहं समुद्रतां	१२ ७
क्रोधोद्भवति संमोहः	२ ६३	ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च	१ १३	तेषामेवानुकम्पाथम्	१० ११
क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्	१२ ५	ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते	१ १४	तेषां सततयुक्तानाम्	१० १०
क्लेव्यं मा स्म गमः पार्थ	२ ३	ततः स विस्पथाविष्टो	११ १४	तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः	७ १७
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	९ ३१	तत्त्वचित्तु महाबाहो	३ २८	त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्	४ २०
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	१३ ३४	तत्र तं बुद्धिसंयोगम्	६ ४३	त्याज्यं दोषवादित्येके	१८ ३
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	१३ ७	तत्र सत्त्वं निर्मलत्वान्	१४ ६	त्रिभिर्गुणमयैर्भावेः	७ १३
		तत्रापश्यतिस्थितान्पार्थः	१ २६	त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७ २
ग.		तत्रैकस्थं जगतकूटस्थम्	११ १३	त्रिविधं नरकस्येदम्	१६ २१
गतसङ्गस्य मुक्तस्य	४ २३	तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा	६ १२	त्रैगुण्यविषया वेदाः	२ ४५
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षा	९ १८	तत्रैवं सति कर्तारम्	१८ १६	त्रैविद्या मां सोमपाः	९ २०
गाण्डीवं संसते हस्तात्	१ ३०	तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च	१३ ३	त्वमक्षरं परमं वेदि०	११ १८
गामाविश्य च भूतानि	१५ १३	तदित्यनभिर्धाय	१७ २५	त्वमादिदेवः पुरुषः	११ ३८
गुणानेतानतीत्य त्रीन्	१४ २०	तद्बुद्धयस्तदात्मानः	५ १७		
गुरूनहत्वा हि महानु०	२ ५	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४ ३४	द.	
		तपस्त्वज्ञानञ्च विद्धि	१४ ८	दण्डो दमयतामस्मि	१० ३८
च.		तपस्विभ्योऽधिको योगी	६ ४६	दम्भो दर्पोऽभिमानश्च	१६ ४
चञ्चलं हि मनः कृ०ण	६ ३४	तपाम्यहमहं वर्पम्	९ १९	दैष्ट्याकरालानि च ते	११ २५
चतुर्विधा भजन्ते माम्	७ १६	तमुवाच हृषीकेशः	२ १०	दातव्यमिति यद्दानम्	१७ २०
चातुरर्थ्यं मया सृष्टम्	४ १३	तमेव शरणं गच्छ	१८ ६२	दिवि सूर्यसहस्रस्य	११ १२
चिन्तामपरिमेषां च	१६ ११	तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	१६ २४	दिव्यमात्याम्बरधरम्	११ ११
चेतसा सर्वकर्मणि	१८ ५७	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११ ४४	दुःखमित्येव यत्कर्म	१ ८
ज.		तस्मात्स्वमिन्द्रियाण्यादौ	३ ४१	दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः	२ ५६
जन्म कर्म च मे दिव्यम्	४ २	तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो०	११ ३३	दूरेण ह्यवरं कर्म	२ ४९
जरामरणमोक्षाय	७ २९	तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८ ७	दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्	१ २
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	२ २७	तस्मादसक्तः सततम्	३ १९	दृष्ट्वेदं मानुषं रूपम्	११ ५१
जितात्मानः प्रशान्तस्य	६ ७	तस्माद्ज्ञानसंभूतम्	४ ४२	देवद्विजगुरुप्राज्ञ	१७ १४
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	९ १५	तस्मादगीमत्युदाहत्य	१७ २४	देवान्भावयतानेन	३ ११
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा	६ ८	तस्माद्यस्य महाबाहो	२ ६८	देही नित्यमवध्योऽयम्	२ ३०
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	५ १६				

श्लोकप्रतीकानि	अ०श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०श्लो०
देहोऽस्मिन्यथा देहे	२ १३	न मां दुष्कृतिनो मूढाः	७ १५	पवनः पवतामस्मि	१० ३१
देवमेवापरं यज्ञम्	४ २५	न मे पार्थास्ति कृतं	३ २२	पश्य मे पार्थ रूपाणि	११ ५
देवी हेपा गुणमयी	७ १४	न मे विदुः सुरगणाः	१० २	पद्याऽऽदित्यान्वसू०	११ ६
देवा मंपाद्विमोक्षाय	१६ ५	न रूपमस्येह तथो०	१५ ३	पश्यामि देवांस्तव देव	११ १५
देवैरर्तः कुलघ्नानाम्	१ ४३	न वेदयज्ञाध्ययनैः	११ ४८	पश्येतां पाण्डुपुत्राणाम्	१ ३
द्यावापृथिव्योरिदं	११ २०	नग्नो मोहः स्मृतिलब्ध्वा	१८ ७३	पाञ्चजन्यं हृषीकेशो	१ १५
धृतां छलयतामस्मि	१० ३६	नहि कश्चित्क्षणमपि	३ ५	पार्थ नैवेह नामुत्र	६ ४०
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञाः	४ २८	नहि देहभृता शक्यम्	१८ ११	पिताऽसि लोकस्य चरा०	११ ४३
द्रुपदो द्रापदेयाश्च	१ १८	नहि प्रपश्यामि ममा०	२ ८	पिताऽहमस्य जगतो	९ १७
द्रोणं च भीमं च	११ ३४	नहि ज्ञानेन सदृशम्	४ ३८	पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च	७ ९
द्रावर्मा पुरुषो लोके	१५ १६	नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति	६ १६	पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	१३ २१
द्रौ भूतगर्गो लोके	१६ ६	नाऽऽदने कस्यचित्पापम्	५ १५	पुरुषः स परः पार्थ	८ २२
ध.		नान्तोऽस्ति मम दि०	१० ४०	पुरोधसां च मुख्यं मा	१० २४
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१ १	नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्	१४ १९	पूर्वाभ्यासेन तेनैव	६ ४४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	८ २५	नास्तो विद्यते भावः	२ ६१	पृथक्त्वेन तु यज्जानाम्	१८ २१
धुमेनाऽऽव्रियते वह्निः	३ ३८	नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	२ ६६	प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	१४ २२
धृत्वा यया धारयते	१८ ३३	नाहं प्रकाशः सर्वस्य	७ २५	प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	९ ८
धृष्टकेतुर्धार्कितानः	१ ५	नाहं वेदैर्न तपसा	११ ५३	प्रकृतेः क्रियमाणानि	३ २७
ध्यानानाऽऽत्मनि पश्य०	१३ २४	निमित्तानि च पश्यामि	१ ३१	प्रकृतेर्गुणममूढः	३ २९
ध्यायतो विषयान्पुंसः	२ ६२	नियतस्य तु संन्यासः	१८ ७	प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३ २९
न.		नियतं कुरु कर्म त्वम्	३ ८	प्रजाहाति यदा कामान्	२ ५५
न कर्तृत्वं न कर्माणि	५ १४	नियतं सङ्गरहितम्	१८ २३	प्रयत्नाद्यतमानस्तु	६ ४५
न कर्मणामनारम्भात्	३ ४	निराशीर्यतचित्तात्मा	४ २१	प्रयाणकाले मनमा	८ १०
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण	१ ३२	निर्मानमोहा जितसङ्ग०	१५ ५	प्रलपन्वित्सृजन्गुह्यन्	५ ९
न च तस्मान्मनुष्येषु	१८ ६९	निश्चयं शृणु मे तत्र	१८ ४	प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	१६ ७
न च मत्स्थानि भूतानि	९ ५	निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः	१ ३६	” ” ” ”	१८ ३०
न च मा तानि कर्माणि	९ ९	नेहामिक्मनाशोऽस्ति	२ ४०	प्रशान्तमनसं ह्येनम्	६ २७
न चैतद्विद्मः करतलो	२ ६	नैते सुता पार्थ जानन्	८ २७	प्रशान्तात्मा विगतभीः	६ १४
न जायते म्रियते वा	२ २०	नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि	२ २३	प्रसादे सर्वदुःखानाम्	२ ६५
न तदस्ति पृथिव्यां वा	१८ ४०	नैव किंचित्करोमीति	५ ८	प्रह्लादश्चास्मि दैत्या०	१० ३०
न तद्भासयते सूर्यो	१५ ६	नैव तस्य कृतेनार्यो	३ १८	प्राप्य पुण्यकृतां लो०	६ ४१
न तु मां शक्यसे द्रष्टुम्	११ ८	प.		व.	
न त्वेवाहं जातु नाऽऽसम्	२ १२	पञ्चैतानि महाबाहो	१८ ३	बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य	६ ६
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म	१८ १०	पत्रं पुष्पं फलं तोयम्	९ २६	बलं बलवतां चाहम्	७ ११
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य	५ २०	परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो	८ २०	बहिरन्तश्च भूतानाम्	१३ १५
न बुद्धिभेदं जनयेत्	३ २६	परं ब्रह्म परं धाम	१० १२	बहूनां जन्मनामन्ते	७ १९
नभःस्पृशं दक्षिणने०	११ २४	परं भूयः प्रवक्ष्यामि	१४ १	बहूनि मे व्यतीतानि	४ ५
नमः पुरस्तादथ पृष्ठ०	११ ४०	परित्राणाय साधूनाम्	४ ८		
न मां कर्माणि लिम्पन्ति	४ १४				

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा	५	२१	मयाऽप्यक्षेण प्रकृतिः	९	१०	यतो यतो निश्चरति	६	२६
बीजं मां सर्वभूतानां	७	१०	मया प्रसन्नेन तवा०	११	४७	यत्करोपि यदश्नासि	९	२७
बुद्धियुक्तो जहातीह	२	५०	मयि चानन्ययोगेन	१३	१०	यत्तदग्रे विषमिव	१८	३७
बुद्धिज्ञानमसंमोहः	१०	४	मयि सर्वाणि कर्माणि	३	३०	यत्तु कामेऽसुना कर्म	१८	२४
बुद्धेर्भेदं धृतेर्धैव	१८	२९	मय्यावेदय मनो ये माम्	१२	२	यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्	१८	२२
बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो	१८	५१	मय्यासक्तमनाः पार्थ	७	१	यत्तु प्रत्युपकारार्थम्	१७	२१
बृहत्साम तथा साम्नाम्	१०	३५	मय्येव मन आधत्स्व	१२	८	यत्र काले त्वनावृत्तिम्	८	२३
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	१४	२७	महर्षयः सप्त पूर्वं	१०	६	यत्र योगेश्वरः कृष्णो	१८	७८
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	५	१०	महर्षीणां भृगुरहम्	१०	२७	यत्रोपरमते चित्तम्	६	२०
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	१८	१४	महात्मानस्तु मां पार्थ	९	१३	यत्सांस्त्वैः प्राप्यते	५	५
ब्रह्मापणं ब्रह्म हविः	४	२४	महाभूतान्यहंकारो	१३	५	यथाऽऽकाशस्थितो		
ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्	१८	४१	मा ते व्यथा मा च	११	४९	नित्यम्	९	६
भ.			मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय	२	१४	यथा दीपो निवातस्थो	६	१९
भक्त्या त्वनन्यया शक्य	११	५४	मानापमानयोस्तुत्यः	१४	२५	यथा नदीनां बहवोऽऽ	११	२८
भक्त्या मामभिजानाति	१८	५५	मासुपेत्य पुनर्जन्म	८	१५	यथा प्रकाशयत्येकः	१३	३३
भयाद्रणादुपरतम्	२	३५	मां च योऽव्याभिचारेण	१४	२६	यथा प्रदीपे ज्वलनम्	११	२९
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च	१	८	मां हि पार्थ व्यग्राश्रित्य	९	३२	यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात्	१३	३२
भवाप्ययौ हि भूतानाम्	११	२	मुक्तसङ्गोऽनहंवादी	१८	२६	यर्थं प्राप्तिं समिद्धोऽग्निः	४	३७
भीष्मद्रोणप्रमुखतः	१	२७	मूढप्राह्णेनाऽऽत्मनो यत्	१७	१९	यदग्रे चानुबन्धे च	१८	३९
भूतप्रायः स एवायम्	८	१९	मृत्युः सर्वहर्त्राहम्	१०	३४	यदहंकारमाश्रित्य	१८	५९
भूमिरापोऽनलो वायुः	७	४	मोघाशा मोघकर्माणो	९	१२	यदक्षरं वेदविदो	८	११
भूय एव महाबाहो	१०	१	य.			यदा ते माहकलिलम्	२	५२
भोक्तारं यज्ञतपसाम्	५	२९	य इदं परमं गुह्यम्	१८	६८	यदादिन्यगतं तेजो	१५	१२
भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्	२	४४	य एनं वेत्ति हन्तारम्	२	१९	यदा भूतपृथग्भावम्	१३	३०
म.			य एवं वेत्ति पुरुषम्	१३	२३	यदा यदा हि धर्मस्य	४	७
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि	१	५८	यच्चापि सर्वभूतानाम्	१०	३९	यदा विनियतं चित्तम्	६	१८
मच्चित्ता मद्व्रतप्राणाः	१०	९	यच्चावहासाथंमसः	११	४२	यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु	१४	१४
मत्कर्मकृन्मत्परमो	११	५५	यजन्ते सात्त्विका देवाः	१७	४	यदा संहरते चायम्	२	५८
मत्तः परतरं नान्यत्	७	७	यज्ञो दानं तपः कर्म	१८	५	यदा हि नेन्द्रियार्थेषु	६	४
मदनुग्रहाय परमम्	११	१	यज्ञशिष्टाभ्युत्तुभुजो	४	३१	यदि मामप्रतीकारम्	१	४६
मनः प्रसादः सौम्यत्वम्	१७	१६	यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो	३	१३	यदि ह्यहं न व्रतंय	३	२३
मनुष्याणां सहस्रेषु	७	३	यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	३	९	यदृच्छया चोपपन्नम्	२	३२
मन्मना भव मद्रक्तो	९	३४	यज्ञे तपसि दाने च	१७	२७	यदृच्छालाभसंतुष्टो	४	२२
” ”	१८	६५	यज्ञात्वा न पुनर्मोहम्	८	३५	यद्यदाचरति श्रेष्ठः	३	२४
मन्यसे यदि तच्छक्यम्	११	४	यततो ह्यपि कौन्तेय	२	६०	यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम्	१०	४१
मम योनिर्महद्ब्रह्म	१४	३	यतन्तो योगिनश्चैनम्	१५	११	यद्यथेते न पश्यन्ति	१	३८
ममैवांशो जीवलोके	१५	७	यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्	१८	४६	यथा तु धर्मकामार्थान्	१८	३४
मया ततमिदं सर्वम्	९	४	यतेंद्रियमनोबुद्धिः	५	२८	यथा धर्ममथर्मं च	१८	३१

श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि अ० श्लो०
यया स्वप्नं भयं शोकम् १८ ३५	योगस्थः कुरु कर्माणि २ ४८	विपर्यन्त्रियसंयोगात् १८ ३८
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा ३ ७	योगिनामपि स्वप्नाम् ६ ४७	विस्तेरेणाऽऽत्मनो १० १८
यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् १५ १८	योगी युक्तात सततम् ६ १०	योगम् १० १८
यस्मान्नोद्विजते लोको १२ १५	योऽस्थमानानवेक्षेऽहम् १ २३	विहाय कामान्यः २ ७१
यस्य नाहंक्रता भावो १८ १७	यो न हृष्यति न द्वेष्टि १२ १७	वातरागभयक्रोधाः ४ १०
यस्य सर्वे समारम्भाः ४ १९	योऽन्तःमुखोऽन्तरारामः ७ २४	वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि १० ३७
यं ये वाऽपि स्मरन्भावम् ८ ६	यो मामजमनादि च १० ३	वेदानां सामवेदोऽस्मि १० २२
यं लब्ध्वा चापरं लाभम् ६ २२	यो मामेवमसंभवे १५ १९	वेदाविनाशिर्न नित्यम् २ २१
यं संन्यासमिति प्राहुः ६ २	यो मां पश्यति सर्वत्र ६ ३०	वेदाहं समतीतानि ७ २६
यं हि न व्यथयन्त्यते २ १५	यो यो यां यां तनुं भक्तः ७ २१	वेदेषु यज्ञेषु तपःसु ८ २८
यः शास्त्रविधिमनुज्य १६ २३	योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः ६ ३३	व्यवसायात्मिका बुद्धिः २ ४१
यः सर्वत्रानभिज्ञेहः २ ५७	र.	व्यामिश्रेणैव वाक्येन ३ २
यातयामं गतरसम् १५ १०	रजस्तमश्चाभिभूय १४ १०	व्यासप्रसादान्मृतवान् १८ ७५
या निशा सर्वभूतानाम् २ ६९	रजसि प्रलयं गत्वा १४ १५	श.
यान्ति देवव्रता देवान् ९ २५	रजो रागात्मकं विद्धि १४ ७	शक्रोतीहैव यः सोढुम् ५ २३
यामिमां पुष्पितां वाचम् २ ४२	रसोऽहमप्सु कौन्तेय ७ ८	शनैः शनैरुपरमेत् ६ २५
यावत्संजायते किञ्चित् १३ २६	रागद्वेषवियुक्तैस्तु २ ६४	शमो दमस्तपः शौचम् १८ ४२
यावदेतान्निरीक्षेऽहम् १ २२	रागी कर्मफलप्रेम्सुः १८ २७	शरीरं यदवाप्नोति १५ ८
यावानर्थ उदपाने २ ४६	राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य १८ ७६	शरीरावाङ्मनोभिर्यत १८ १५
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा ५ १२	राजविद्या राजगुह्यम् ९ २	शुक्लकृष्णे गती ह्येते ८ २६
युक्ताहारविहारस्य ६ १७	रुद्राणां शंकरश्चास्मि १० २३	शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य ६ ११
युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानम् ६ १५	रुद्रादित्या वसवो ये च ११ २२	शुभाशुभफलैरेवम् ९ २८
” ” ६ २८	रूपं महते बहुवक्त्रं ११ २३	शौर्यं तेजोधृतिर्दाक्ष्यम् १८ ४३
युधामन्युश्च विक्रान्तः १ ६	ल.	श्रद्धया परया तप्तम् १७ ११
ये चैव सात्त्विका भावाः ७ १२	लभन्ते ब्रह्म निर्वाणम् ५ २५	श्रद्धवाननसूयश्च १८ ७१
ये तु धर्म्यामृतमिदम् १२ २०	लेलिह्यसे प्रसमानः ११ ३०	श्रद्धावाञ्छभते ज्ञानम् ४ ३९
ये तु सर्वाणि कर्माणि १२ ६	लोकेऽस्मिन्द्विविधा ३ ३	श्रुतिविप्रतिपन्ना ते २ ५३
ये त्वक्षरमनिर्देश्यम् १२ ३	लोभः प्रवृत्तिरारम्भः १४ १२	श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ४ ३३
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो ३ ३२	व.	श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः ३ ३५
येऽप्यन्यदेवताभक्ताः ९ २३	वक्तुमर्हस्यशेषेण... १० १६	” ” १८ ४७
ये मे मतमिदं नित्यम् ३ ३१	वक्त्राणि ते त्वरमाणा ११ २७	श्रेयो हि ज्ञानमभ्या० १२ १२
ये यथा मां प्रपद्यन्ते ४ ११	वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः ११ ३९	श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये ४ २६
ये शास्त्रविधिमनुज्य १७ १	वासांसि जीर्णानि यथा २ २२	श्रोत्रे चक्षुः स्पर्शनं च १५ ९
येषामर्थं काङ्क्षितं नो १ ३३	विद्याविनयसंपन्ने ५ १८	श्वशुरान्सुहृदश्चैव ४ २७
येषां त्वन्तर्गतं पापम् ७ २८	विधिहीनमसृष्टाग्नम् १७ १३	स.
ये हि संस्पृश्या भोगाः ५ २२	विविक्तसेवी लघ्वाशी १८ ५२	स एवायं मया तेऽय ४ ३
योगयुक्तो विशुद्धात्मा ५ ७	विषया विनिवर्तन्ते २ ५९	रुक्ताः कर्मण्यविद्वांसः ३ ३५
योगसंन्यस्तकर्माणम् ४ ४१		

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०
सखेति मत्वा प्रसभम्	११ ४१	सर्वद्वाराणि संयम्य	८ १२	साधिभूताधिदैवं माम्	७ ३०
स घोषो धार्तराष्ट्राणाम्	१ १९	सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४ ११	सांख्ययोगौ पृथग्बालाः	५ ४
सततं कीर्तयन्तो माम्	९ ०४	सर्वधर्मान्परित्यज्य	१८ ६६	सिद्धिं प्राप्तो यथा	१८ ५०
स तथा श्रद्धया युक्तः	७ २२	सर्वभूतस्थमात्मानम्	६ २९	सिदन्ति मम गात्राणि	१ २९
सत्कारमानपूजार्थम्	१७ १८	सर्वभूतस्थितं यो माम्	६ ३१	सुखदुःखे समे कृत्वा	२ ३८
स वै रजस्तम इति	१४ ५	सर्वभूतानि कौन्तेय	९ ७	सुखमालयन्तिकं यत्तत्	६ २१
सत्त्वं सुखे संजयति	१४ ९	सर्वभूतेषु येनैकम्	१८ २०	सुखं त्विदानीं त्रिविधम्	१८ ३६
सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्	१४ १७	सर्वमेतदतं मन्ये	१० १४	सुदुर्दर्शमिदं रूपम्	११ ५२
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य	१७ ३	सर्वयोगिषु कौन्तेय	१४ ४	सुहृन्मित्रार्युदात्सान०	६ ९
सदृशं चेष्टते स्वस्याः	३ ३३	सर्वस्य चाहं हृदि	१५ १५	स्थाने हृषीकेश तव	११ ३६
सद्भावे साधुभावे च	१७ २६	सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	४ २७	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२ ५४
समदुःखसुखः स्वस्थः	१४ २४	सर्वेन्द्रियगुणाभासम्	१३ १४	स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५ २७
समं कायशिरोप्रीवम्	६ १३	सहजं कर्म कौन्तेय	१८ ४८	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	२ ३१
समं पश्यन् हि सर्वत्र	१३ २८	सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा	३ १०	स्वभावजेन कौन्तेय	१८ ६०
समं सर्वेषु भूतेषु	१३ २७	सहस्रयुगपर्यन्तम्	८ १७	स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मा-	
समः शत्रौ च मित्रे च	१२ १८	संकरो नरकार्यैव	१ ४२	नम्	१० १५
समोऽहं सर्वभूतेषु	९ २९	संकल्पप्रभवान्कामान्	६ २४	स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८ ४५
सर्गाणामादिरन्तश्च	१० ३२	संतुष्टः सततं योगी	१२ १४	हृ.	
सर्वकर्माणि मनसा	५ १३	संनियम्येन्द्रियग्रामम्	१२ ४	हतो वा प्राप्स्यसि	२ ३७
सर्वकर्माण्यपि सदा	१८ ५६	संन्यासस्तु महाबाहो	५ ६	हन्त ते कथयिष्यामि	१० १९
सर्वगुह्यतमं भूयः	१८ ६४	संन्यासस्य महाबाहो	१८ १	हर्षिकेशं तदा वाक्यम्	१ २१
सर्वतःपाणिपादं तत्	१३ १३	संन्यासः कर्मयोगश्च	५ २		

समाप्तोऽयं श्रीमद्भगवद्गीतापद्यानामकारादिवर्णक्रमः ।

अथ श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकान्तर्गतपदानाम-

कारादिवर्णानुक्रमः ।

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
अ. अक्षरः ८-२१;	अक्षरः ८-२१;	अच्युत १-२१;	अतिमानिता १६-३
अकर्तारम् ४-१३;	अक्षराणाम् १०-३३	११-४२; १८-७३	अतिरिच्यते २-३४
१३-२९	अक्षरात् १५-१८	अजस्रम् १६-१९	अतिवर्तते ६-४४;
अकर्म ४-१६, १	अखिलम् ४-३३;	अजम् २-२१;	१४-२१
अकर्मकृत् ३-५	७-२९; १५-१२	७-२५; १०-३, १२	अतिस्वप्नशी-
अकर्मणः ३-८, ८;	अगतासून् २-११	अजः २-२०; ४-६	लस्य ६-१६
४-१७	अग्निः ४-३७;	अजानता ११-४१	अतीतः १४-२१;
अकर्मणि २-४७;	८-२४; ९-१६;	अजानन्तः ७-२४;	१५-१८
४-१८	११-३९; १८-४८	९-११; १३-२५	अतीत्य १४-२०
अकल्मषम् ६-२७	अमौ १५-१२	अज्ञः ४-४०	अतीन्ध्रियम् ६-२१
अकारः १०-३३	अमे १८-३७, ३८, ३९	अज्ञानजम् १०-११;	अतीव १२-२०
अकार्यम् १८-३१	अघम् ३-१३	१४-८	अत्यद्भुतम् १८-७७
अकीर्तिकरम् २-२	अघायुः ३-१६	अज्ञानविमो-	अत्यन्तम् ६-२८
अकीर्तिम् २-३४	अङ्गानि २-५८	हिताः १६-१५	अत्यर्थम् ७-१७
अकीर्तिः २-३४	अचरम् १३-१५	अज्ञानसंभूतम् ४-४२	अत्यभ्रतः ६-१६
अकुर्वत १-१	अचलप्रतिष्ठम् २-७०	अज्ञानसंमोहः १८-७२	अत्यागिनाम् १८-१२
अकुशलम् १८-१०	अचलम् ६-१३;	अज्ञानम् ५-१६;	अत्युच्छिष्टम् ६-११
अकृतबुद्धि-	१२-३	१३-११; १४-१६;	अत्यैति ८-२८
त्वात् १८-१६	अचलः २-२४	१७; १६-४	अत्र १-४, २३;
अकृतात्मानः १५-११	अचला २-५३	अज्ञानम् ३-२६	४-१६; ८-२, ४,
अकृतेन ३-१८	अचलाम् ७-२१	अज्ञानेन ५-१५	५; १०-७; १८-१४
अकृतविदः ३-२९	अचलेन ८-१०	अणीयांसम् ८-९	अथ १-२०, २६;
अक्रियः ६-१	अचापलम् १६-२	अणोः ८-९	२-२६, ३३,
अक्रोधः १६-२	अचिन्त्यम् १०-३	अतत्त्वार्थवत् १८-२२	३-३६; ११-५,
अक्लेशः २-२४	अचिन्त्यः २-२५	अतन्त्रितः ३-२३	४०, १२-९, ११;
अक्षयम् ५-२१	अचिरेण ४-३९	अतपस्काय १८-६७	१८-५८
अक्षयः १०-३३	अचेतसः ३-३२;	अतः २-१२; ९-२४;	अथवा ६-४२;
अक्षरसमुद्भवम् ३-१५	१५-११; १७-६	१२-८; १३-११	१०-४२; ११-४२
अक्षरम् ८-३, ११;	अच्छेद्यः २-२४	१५-१८	अथो ४-३५
१०-२५; ११-१८;		अतितरन्ति १३-२५	अदम्बिणम् १७-१३
३७; १२-१, ३		अतिनीचम् ६-११	अदम्बित्वम् १३-७
		अतिमानः १६-४	अदाष्टः २-२४

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
अदृष्टपूर्वम्	११	४५	अध्यात्मनिष्ठाः	१५	५	अनसूयन्तः	३	३१	अनुप्रपन्नाः	९	२१
अदृष्टपूर्वाणि	११	६	अध्यात्मविद्या	१०	३२	अनसूयवे	९	१	अनुबन्धम्	१८	२५
अदेशकाले	१७	२२	अध्यात्मसंज्ञितम्	११	१	अनसूयः	१८	७१	अनुबन्धे	१८	३९
अद्भुतम्	११	२०	अध्यात्मम्	७	२९	अनेहंकारः	१३	८	अनुमन्ता	१३	२२
	१८	७, ७६		८	१, ३	अनेहंसादी	१८	२६	अनुरज्यते	११	३६
अद्य	४	३; ११	अध्ययते	१८	७०	अन्धमनः	६	६	अनुवर्तते	३	२१
	१६	१३	अध्रुवम्	१७	१८	अनादिस्थात्	१३	३१	अनुवर्तन्ते	३	२३
अद्रोहः	१६	३	अनघः	३; १४	६	अनादिमत्	१३	१२		४	११
अद्वेष्टा	१२	१३		१५	२०	अनादिम्या-			अनुवर्तयति	३	१६
अधमाम्	१६	२०	अनन्त	११	३७	न्तम्	११	१९	अनुविधायते	२	६७
अधर्मस्य	४	७	अनन्तबाहुम्	११	१९	अनादिम्	१०	३३	अनुशासितारम्	८	९
अधर्मम्	१८	३१, ३२	अनन्तरम्	१२	१२	अनादी	१३	१९	अनुशुद्धम्	१	४४
अधर्मः	१	४०	अनन्तरूप	११	३८	अनामधम्	२	५१	अनुशोचन्ति	२	११
अधर्माभिन-			अनन्तरूपम्	११	१६		१४	६	अनुशोचिदुम्	२	२५
वात्	१	४१	अनन्तविजयम्	१	१६	अनारम्भात्	३	४	अनुषज्जते	६	५
अधः	१४	१८	अनन्तवीर्यं	११	४०	अनार्यखुष्टम्	२	२		१८	१०
	१५	१, २	अभन्तवीर्यम्	११	१९	अनात्रुषिम्	८	२३	अनुसंततानि	१५	२
अधःशाब्दम्	१५	१	अनन्तम्	११	११, ४७		२६		अनुस्मर	८	७
अधिकतरः	१२	५	अनन्तः	१०	२९	अनाश्रितः	२	१८	अनुस्मरन्	८	१३
अधिकम्	६	२२	अनन्ताः	२	४१	अनाश्रितः	६	१	अनुस्मरेत्	८	९
अधिकः	६	४६, ४६, ४६	अनन्यचेताः	८	१४	अनिकेतः	१२	१९	अनेकचित्ति-		
			अनन्यभाक्	९	३०	अनिच्छन्	३	३६	प्राप्ताः	१६	१६
अधिकारः	२	४७	अनन्यमनसः	९	१३	अनित्यम्	९	३३	अनेकजन्मसं-		
अधिगच्छति	२	६४	अनन्यथा	८	२२	अनिर्देश्यम्	१२	३३	सिद्धः	६	४५
	७१	४		११	५४	अभिषिष्टम्	१८	१२	अनेकदिव्याभ-		
५-६, २४	६	१५	अनन्येन	१२	६	अनीश्वरम्	१६	८	रणम्	११	१०
१४-१९	१८	४९	अनन्ययोगेन	१३	१०	अनुकम्पार्थम्	१०	११	अनेकधा	११	१३
अधिदैवतम्	८	४	अन्यन्याः	९	२२	अनुचिन्तयन्	८	८	अनेकबाहूदर-		
अधिदैवम्	८	१	अनपेक्षः	१२	१६	अनुतिष्ठन्ति	३	३१	वक्त्रनेत्रम्	११	१६
अधिभूतम्	८	४	अनपेक्ष्य	१८	२५		३२		अमेकवक्त्रन-		
अधियज्ञः	८	२, ४	अनभिष्वङ्गः	१३	९	अनुत्तमम्	७	२४	यनम्	११	१०
अधिष्ठानम्	३	४०	अनभिषंधाय	१७	२५	अनुत्तमाम्	७	१८	अनेकवर्णम्	११	२४
	१८	१४	अनभिषेहः	२	५७	अनुद्धिममनाः	२	५६	अनेकाद्भुतद-		
अधिष्ठाय	४	६	अनयोः	२	१६	अनुद्वेगकरम्	१७	१५	र्शनम्	११	१०
	१५	९	अनलः	७	४	अनुपकारिणे	१७	१०	अनेन	३	१०, ११
अध्यक्षेण	९	१०	अनलेन	३	३९	अनुपश्यति	१३	३०		९	१०, ११
अध्यात्मचेतसा	३	३०	अनवलोकयन्	६	१३		१४	१९	अन्तकाले	२	७२
अध्यात्मज्ञान-			अनवाप्तम्	३	२२	अनुपश्यन्ति	१५	१०		८	५
नित्यत्वम्	१३	११	अनश्रुतः	६	१६	अनुपश्यामि	१	३१	अन्तगतम्	७	२८

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
अन्तरम्	११—२०;		१३—२४,	२५;		१२, २५, ३१, ४४, ४४,	अव्रवीत्	१—२, २७;			
	१३—३४			१७—४		४६, ४७; ७—३, २३,	४—१				
अन्तरात्मना	६—४७	अन्येभ्यः	१३—२५	३०; ८—६; ९—१५,		अभक्ताय	१८—६७				
अन्तरारामः	५—२४	अन्वष्टोचः	२—११	१३, २३, २५, २९,		अभयम्	१०—४;				
अन्तरे	५—२७	अन्विच्छ	१—४९	३०, ३२, ३३;		१६—१					
अन्तर्ज्योतिः	५—२४	अन्विताः	९—२३;	१०—३७, ३९,		अभवत्	१—१३				
अन्तवत्	७—२३		१७—१	११—२, २६, २९,		अभविता	२—२०				
अन्तवन्तः	२—१८	अपनुयात्	२—८	३२, ३४, ३७, ३९		अभावयतः	२—६६				
अन्तम्	११—१६	अपरस्परसंभूतम्	१६—८	०१, ४२, ४३, ५२,		अभावः	२—१६				
अन्तः	२—१६;	अपरम्	४—४; ६—२२	१२—१, १०, १०,		अभाषत	११—१४				
१०—१९, २०, ३२,		अपरा	७—५	११: १३—२, १७,		अभिक्रमनाशः	२—४०				
४०; १३—१५;		अपराजितः	१—१७	१९, २२, २३, २५, ३१;		अभिजनवान्	१६—६५				
१५—३; १७—६		अपराणि	२—२२	१४—२, १५—८,		अभिजातस्य	१६—३, ४				
अन्तःसुखः	५—२४	अपरान्	१६—१४	१०, ११, १८; १६—७,		अभिजातः	१६—५				
अन्तःस्थानि	८—२२	अपरिग्रहः	६—१०	१३, १४; १७—७, १०,		अभिजानन्ति	९—२४				
अन्तिके	१३—१५	अपरिमेषाम्	१६—११	१२; १८—६, १७,		अभिजानाति	४—१४;				
अन्ते	७—१९; ८—६	अपरिहार्ये	२—२७	१९, ४३, ४४, ४८,		७—१३, २५; १८—५५					
अन्नसंभवः	३—१४	अपरे	४—२५, २५,	५६, ६०, ७१, ७१		अभिजायते	२—६२;				
अन्नम्	१५—१४	२७, २८, २९, ३०;		अपुनरावृत्तिम्	५—१७	६—४१; १३—२३					
अन्नात्	३—१४	१३—२४; १८—३		अपेक्षुनम्	१६—२	अमितः	५—२६				
अन्यत्	२—३१, ४२;	अपयोत्तम्	१—१०	अपोहनम्	१५—१५	अभिधास्यति	१८—६८				
७—३, ७; ११—७;		अपलायनम्	१८—४३	अप्रकाशः	१४—१३	अभिधीयते	१३—१;				
१६—८		अपदयत्	१—९६;	अप्रतिमप्रभावः		१७—२७; १८—११					
अन्यत्र	३—९	११—१३		११—४३		अभिनन्दति	२—५७				
अन्यथा	१३—११	अपहृतचेतसाम्	२—४४	अप्रतिष्ठम्	१६—८	अभिप्रवृत्तः	४—२०				
अन्यदेवताभक्ताः	९—२३	अपहृतहानाः	७—१५	अप्रतिष्ठः	६—३८	अभिभवति	१—४०				
अन्यदेवताः	७—२०	अपात्रेभ्यः	१७—२२	अप्रतीकारम्	१—४६	अभिभूय	१४—१०				
अन्यया	—२६	अपानम्	४—२९	अप्रदाय	३—१२	अभिमुखाः	११—२८				
अन्यम्	१४—१९	अपाने	४—२९	अप्रमेयम्	११—१७, ४२	अभिरक्षन्तु	१—११				
अन्यः	२—२९, २९;	अपावृतम्	२—३२	अप्रमेयस्य	२—१८	अभिरतः	१८—४५				
४—३१; ८—२०;		अपि	१—१६, ३५, ३५,	अप्रवृत्तिः	१४—१३	अभिविज्वलन्ति					
११—४३; १५—१७;		३८; २—५, ८, १६,		अप्राप्य	६—३७;	११—२८					
१६—१५; १८—६९		२६, २९, ३१, ३४,		९—३; १६—२०		अभिसंधाय	१७—१२				
अन्यानि	२—२२	४०, ५९, ६०, ७२;		अग्रियम्	७—२०	अभिहिता	२—३९				
अन्यान्	११—३४	३—५, ८, २०, ३१,		अप्सु	७—८	अन्यधिकः	११—४३				
अन्यायेन	१६—१३	३३, ३६; ४—६, ६,		अफलप्रेप्सुना	१८—२३	अन्यर्च्य	१८—४६				
अन्याम्	७—५	१३, १५, १६, १७, २०,		अफलाकाङ्क्षिभिः		अन्यसूयकाः	१६—१८				
अन्ये	१—९; ४—२६,	२२, ३०, ३६; ५—४		१७—११, १७		अन्यसूयति	१८—६७				
२६;	९—१५;	५, ७, ९, ११; ६—९,		अबुदयः	७—२४	अन्यसूयन्तः	३—३२				

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
अभ्युदयन्त १—१३	१३—३१; १५—९;	अहंति २—१७	१६—२३; १८—५६
अभ्यासयोगयुक्तेन ८—८	१७—३	अहंसि २—२५; २६,	अवाप्य २—८
अभ्यासयोगेन १२—९	अयुक्तस्य २—६६, ६६	२७, ३०, ३१;	अवाप्यते १२—५
अभ्यासात् १२—१२;	अयुक्तः ५—१२;	३—२०; ६—३९;	अवाप्यस्य ३—११
१८—३६	१८—२८	१०—१६; ११—४४;	अवाप्यसि २—३३,
अभ्यासे १२—१०	अयोगतः ५—६	१६—२४	३८, ५३; १२—१०
अभ्यासेन ६—३५	अरतिः १३—१०	अर्हाः १—३७	अविक्लपेन १०—७
अभ्युत्थानम् ४—७	अरागद्वेषतः १८—२३	अलसः १८—२८	अविकार्यः २—२५
अमलान् १४—१४	अरिसूदन २—४	अलोलुप्त्वम् १६—२	अविज्ञेयम् १३—१५
अमानित्वम् १३—७	अर्वितुम् ७—२१	अल्पबुद्धयः १६—९	अविद्वांसः ३—२५
अमितविक्रमः ११—४०	अर्जुन २—२, ४५;	अल्पमेधसाम् ७—२३	अविधिपूर्वकम् ९—२३;
अमी ११—२१, २६, २८	३—७; ४—५, ९,	अल्पम्— १८—२२	१६—१७
अमुत्र ६—४०	३७; ६—१६, ३२,	अवगाच्छ १०—४१	अविनश्यन्तम् १३—२७
अमूढाः १५—५	४६; ७—१६, २६;	अवगमन्ति ९—११	अविनाशि २—१७
अमृतत्वाय २—१५	८—१६, २७; ९—१९;	अवज्ञातम् १७—२३	अविनाशिनम् २—२१
अमृतस्य १४—२७	१०—३२, ३९, ४२;	अवतिष्ठति १४—२३	अविपश्चितः २—४२
अमृतम् ९—१९;	११—४७, ५४;	अवतिष्ठते ६—१८	अविभक्तम् १३—१६;
१०—१८; १३—१२;	१८—९, ३४, ६१	अवध्यः २—३०	१८—२०
१४—२०	अर्जुनम् ११—५०	अवनिपालसंघैः ११—२६	अवेक्षे १—२३
अमृतोद्भवम् १०—२७	अर्जुनः १—२१, २८,	अवरम् २—४९	अवेक्ष्य २—३१
अमृतोपमम् १८—३७;	४७; २—४, ५४;	अवशाम् ९—८	अव्यक्तनिध-
३८	३—१, ३६; ४—४;	अवशाः ३—५; ६—४४;	नानि २—२८
अमेवम् १७—१०	५—१; ६—३३, ३७;	८—१९; १८—६०	अव्यक्तमूर्तिना ९—४
अम्बुवेगाः ११—२८	८—१; १०—१२;	अवशिष्यते ७—२	अव्यक्तसंज्ञके ८—१८
अम्भसा ५—१०	११—१, १५, ३६,	अवष्टभ्य ९—८;	अव्यक्तम् ५—२४;
अम्भसि २—६७	५१; १२—१;	१६—९	१२—११, ३; १३—५
अयज्ञस्य ४—३१	१४—२१; १७—१;	अवसादयेत् ६—५	अव्यक्तः २—२५;
अयतिः ६—३७	१८—१, ७३	अवस्थातुम् १—३०	८—२०, २१
अयथावत् १८—३१	अर्थकामान् २—५	अवस्थितम् १५—११	अव्यक्ता १२—५
अयनेषु १—११	अर्थव्यपाश्रयः ३—१८	अवस्थितः ९—४;	अव्यक्तात् ८—१८, २०
अयशः १०—५	अर्थसंचयान् १६—१२	१३—३२	अव्यक्तादीनि २—२८
अयम् २—१९, २०,	अर्थः २—४६; ३—१८	अवस्थितान् १—२२, २७	अव्यक्तासक्त-
२०, २४, २४, २४,	अर्थार्थी ७—१६	अवस्थिताः १—११, ३३;	चेतसाम् १२—५
२५, २५, २५, ३०,	अर्थे १—३३; २—२७;	२—६; ११—३२;	अव्यभिचा-
५८; ३—९, ३६;	३—३४	अवहासार्यम् ११—४२	रिणी १३—१०
४—३, ३१, ४०;	अर्पणम् ४—२४	अवाच्यवादान् २—३६	अव्यभिचा-
६—२१, ३३; ७—२५;	अर्पितमनोबुद्धि ८—७;	अवाप्तव्यम् ३—२२	रिण्या १८—३३
८—१९; ११—१;	१२—१४	अवाप्तुम् ६—३६	अव्यभिचा-
	अर्थमा १०—२९	अवाप्नोति १५—८;	रेण १४—२६

पदानि अ० स्तो०	पदानि अ० स्तो०	पदानि अ० स्तो०	पदानि अ० स्तो०
अव्ययस्य २—१७; १४—२७	अश्रद्धाः १—३ अश्रद्धया १७—२८	५३; १२—१०, ११; १६—५; १८—६४, ६५	१४—११; १६—६ अस्य २—१७, ४०, ५१, ६५, ६७; ३—१८, ३४, ४०; ६—३९; ९—३; ११—१८; ३८, ४३, ५२; १३—२१; १५—३
अव्ययम् २—२१; ४—१, १३; ७—१३, २४, २५; ९—२, १३, १८; ११—२, ४; १४—५; १५—१, ५; १८—२०, ५६	अश्रुपूर्णाकुले- क्षणम् २—१ अश्रौषम् १८—७४ अश्वत्थम् १५—१, ३ अश्वत्थः १०—२६ अश्वत्थामा १—८	असितः १०—१३ असिद्धौ ४—२२ असुखम् ९—३३ असुष्टान्त्रम् १७—१३ असौ ११—२६; १६—१४	अस्याम् २—७२ अस्वर्ग्यम् ३—२ अहत्वा २—५ अह्रागमे ८—१८, १९ अहम् १—२२, २३; २—४, ७, १२; ३—२, २३, २४, २७; ४—१, ५, ७, ११; ६—३०, ३३, ३४; ७—२, ६, ८, १०, ११, १२, १७, २१, २५, २६, ८—४, १४; ९—४, ७, १६, १६, १६, १६, १६, १६, १६, १६, १९, १९, १९, २२, २४, २६, २९, २९; १०—१, २, ८, ११, १७, २०, २०, २१, २१, २३, २१, २५, २८, २९, २९, ३०, ३०, ३१, ३२, ३२, ३३, ३३, ३४, ३५, ३५, ३६, ३६, ३७, ३८, ३९, ४२; ११—२३, ४२, ४४, ४६, ४८, ५३, ५४; १२—७; १४—३, ४, २७; १५—१३, १४, १५, १५, १५, १८; १६—१४, १४, १४, १९; १८—६६, ७०, ७४, ७५
अव्ययः ११—१८; १३—३१; १५—१७	अश्वानाम् १०—२७ अश्विनौ ११—६, २२	अस्ति २—४०, ४२; ३—२२; ४—३१, ४०; ६—१६, ७—७; ८—५; ९—२९; १०—१८, १९, ३९, ४०; ११—४३; १६—१३, १५; १८—४०	अस्तु २—४७; ३—१०; ११—३१, ३९, ४० अस्थिरम् ६—२६ अस्मदीयैः ११—२६ अस्माकम् १—७, १० अस्मान् १—३९ अस्मान् १—३६ अस्माभिः १—३९ अस्मि ७—८, ९, ९, १०, ११; १०—२१, २२, २२, २२, २२, २३, २३, २४, २५, २५, २८, २८, २८, २९, २९, ३०, ३१, ३१, ३१, ३३, ३६, ३६, ३६, ३७, ३८, ३८, ३८; ११—३२, ४५, ५१; १५—१८, १६—१५; १८—५५; ७३
अव्ययात्मा ४—६ अव्ययाम् २—३४ अशक्तः १२—११ अशमः १४—१२ अशन्नम् १—४६ अशान्तस्य २—६६ अशाश्वतम् ८—१५ अशास्त्रविहितम् १७—५ अशुचिप्रताः १६—१० अशुचिः १८—२७ अशुचौ १६—१६ अशुनात् ४—१६; १—१ अशुभान् १६—१९ अशुश्रूषवे १८—६७ अशेषतः ६—२४, ३९; ७—२; १८—११ अशेषेण ४—३७; १०—१६; १८—२९, ६३ अशोच्यान् २—११ अशोष्यः ३—२४ अश्रन् ५—९ अश्रन्ति ९—२० अश्रामि ९—२६ अश्राप्ति ९—२७ अश्रुते ३—४; ५—२१; ६—२८; १३—१२; १४—२० अश्रद्धाः ४—४०	असक्तम् १—९; असक्ता ३—७, १९, १९, २६ असक्तात्मा ५—२१ असक्तिः १३—९ असह्यशास्त्रेण १५—३ असतः २—१६ असत् ९—१९; १३—१२; १७—२८ असत्कृतम् १७—२२ असत्कृतः ११—४२ असत्यम् १६—८ असद्ग्राहान् १६—१० असपत्नम् २—८ असमर्थः १२—१० असंन्यस्तसं- कल्पः ६—२ असंमूढः ५—२०; १०—३; १५—१९ असंमोहः १०—४ असंयतात्मना ६—३६ असंघायम् ६—३५; ७—१ असंघायः ८—७; १८—६८ असि ४—३, ३६; ८—२; १०—१७; ११—३८, ४०, ४२, ४३, ५२, ४०, ४४, ७५	अस्तु २—४७; ३—१०; ११—३१, ३९, ४० अस्थिरम् ६—२६ अस्मदीयैः ११—२६ अस्माकम् १—७, १० अस्मान् १—३९ अस्मान् १—३६ अस्माभिः १—३९ अस्मि ७—८, ९, ९, १०, ११; १०—२१, २२, २२, २२, २२, २३, २३, २४, २५, २५, २८, २८, २८, २९, २९, ३०, ३१, ३१, ३१, ३३, ३६, ३६, ३६, ३७, ३८, ३८, ३८; ११—३२, ४५, ५१; १५—१८, १६—१५; १८—५५; ७३ अस्मिन् १—२२; २—१३; ३—३; ८—२; १३—२३; अहंकारविभू- तात्मा ३—२७ अहंकारम् १६—१८;	

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
१८—५३, ५९			आत्म्यः	१६—१५		आत्मसंयम-			७०; ७—४		
अहंकारः	७—४;		आततायिनः	१—३६		योगार्मी	४—२७		आपूर्य	११—३०	
१३—५			आतिष्ठ	४—४२		आत्मसंस्थम्	६—२५		आपूर्यमाणम्	२—७०;	
अहंकारात्	१८—५८		आत्थ	११—३		आत्मा	६—५, ५, ६, ६,		आप्नुम्	५—६;	
अहंकृतः	१८—१७		आत्मकारणात्	३—१३		६; ७—१८; ९—५;			१२—९		
अहः	८—१७, २४		आत्मतृप्तः	३—१७		१०—२०; १३—३२			आप्नुयाम्	३—२	
अहिताः	२—३६;		आत्मनः	४—४२;		आत्मानम्	३—४३;		आप्नुवन्ति	८—१५	
१६—९			५—१६; ६—५, ५,			४—७; ६—५, ५,			आप्नोति	२—७०	
अहिंसा	१०—५;		६, ११, १९; ८—१२;			१०, १५, २०,			३—१९; ४—२१;		
१३—७; १६—३;			१०—१८; १६—२१,			२८, २९; ९—३४,			५—१२; १८—४७,		
१७—१४			२२; १७—१९;			१०—१५; ११—३,			५०		
अद्वैतुकम्	१८—२२		१८—३९			४; १३—२४, २८,			आब्रह्ममुवनात्	८—१६	
अहो	१—४५		आत्मना	२—५५;		२९; १८—१६, ५१			आयुधानाम्	१०—२८	
अहोरात्रविदः	८—१७		३—४३; ६—५, ६,			आत्मोपम्येन	६—३२		आयुःसत्त्वबलारोग्यसु-		
अंशः	१५—७		२०; १०—१५;			आत्यन्तिकम्	६—२१		खप्रीतिविवर्धनाः		
अंशुमान्	१०—२१		१३—२४, २८			आदत्ते	५—१५		१७—८		
आ.			आर्त्तमनि	२—५५;		आदर्शः	३—३८		आरभते	३—७	
आकाशस्थितः	९—६		३—१७; ४—२५,			आदिकर्त्रे	११—३७		आरभ्यते	१८—२५	
आकाशम्	१३—३२		३८; ५—२१; ६—१८,			आदित्यगतम्	१५—१२		आरम्भः	१४—१२	
आख्यातम्	१८—६३		२०, २६, २९;			आदित्यवत्	५—१६		आरक्षोः	६—३	
आख्याहि	११—३१		१३—२४; १५—११			आदित्यवर्णम्	८—९		आर्जवम्	१३—७;	
आगच्छेत्	३—३४		आत्मपरदेहेऽपि	१६—१८		आदित्यानाम्	१०—२१		१६—१; १७—१४;		
आगताः	४—१०;		आत्मबुद्धिप्र-			आदित्यान्	११—६		१८—४२		
१४—२			सादृजम्	१८—३७		आदिदेवम्	१०—१२		आर्तः	७—१६	
आगमापायिनः	२—१४		आत्मभावस्थः	१०—११		आदिदेवः	११—३८		आवयोः	१८—७०	
आचरतः	४—२३		आत्ममामया	४—६		आदिम्	११—१६		आवर्तते	८—२६	
आचरति	३—२१;		आत्मयोगात्	११—४७		आदिः	१०—२, २०,		आवर्तिनः	८—१६	
१६—२२			आत्मरतिः	३—१७		३२; १५—३			आविश्य	१५—१३, १७	
आचरन्	३—१९		आत्मवन्तम्	४—४१		आदौ	३—४१; ४—४		आविष्टम्	२—१	
आचारः	१४—२१;		आत्मवद्वैः	२—६४		आद्यन्तवन्तः	५—२२		आविष्टः	१—२७	
१६—७			आत्मवान्	२—४५		आद्यम्	८—२८;		आवृत्तम्	३—३८,	
आचार्य	१—३		आत्मविनिग्रहः	१३—७;		११—३१, ४७; १५—४			३९; ५—१५		
आचार्यम्	१—२		१७—१			आधत्स्व	१२—८		आवृत्तः	३—३८	
आचार्यान्	१—२६		आत्मविभू-			आधाय	५—१०;		आवृता	१८—३२	
आचार्याः	१—३४		तयः	१०—१६, १९		८—१२			आवृताः	१८—४८	
आचार्योपा-			आत्मविशुद्धये	५—११;		आधिपत्यम्	२—८		आवृत्तिम्	८—२३	
सनम्	१३—७		६—१२			आपन्नम्	७—२४		आवृत्त्य	३—४०;	
आज्यम्	१—१६		आत्मसंभा-			आपन्नाः	१६—२०		१३—१३; १४—९		
			विताः	१६—१७		आपः	२—२३		आवेशितचेतसाम्	१२—७	

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
आवेद्य	८—१०.		६—३१, ७—१८;			११—४, ४, २१, ४१,			१५—७		
१२—२			८—१२			४१, ५०; १३—१,			इन्द्रियारामः	३—१६	
आव्रियते	३—३८		आस्थिताः	३—२०		१, ११, १८, २२,			इन्द्रियार्थान्	३—६	
आशयान्	१५—८		आह	१—२१;		१४—५, ११, २३,			इन्द्रियार्थेभ्यः	२—५८,	
आशापाशशर्तः	१६—१२		११—३५			१५—१७, २०,			६८		
आशु	२—६५		आहवे	१—३१		१६—११, १५;			इन्द्रियार्थेषु	५—९;	
आश्चर्यवत्	२—२९,		आहारः	१७—७		१७—२, ११, १६,			६—४, १३—८		
२९, २९			आहाराः	१७—८, ९		२०, २३, २४, २५,			इन्द्रियेभ्यः	३—४२	
आश्चर्याणि	११—६		आहुः	३—४२,		२६, २७, २७, २८;			इन्द्रियैः	२—६४, ५—११	
आश्रयेत्	१—३६		४—१९, ८—२१,			१८—३, ३, ६, ८, ९,			इमम्	१—२८; २—३३;	
आश्रितम्	९—११		११—१३, १४—१६,			११, १८, ३२, ५९,			४—१, २, ९—८, ३३		
आश्रित	१२—११,		१६—८			६३, ६४, ७०, ७४			१३—३३, १७—७,		
१५—१४			आहो	१७—१		इदम्	१—१०, २०,		१८—७०, ७४, ७६		
आश्रिता	७—१५.		इ.			२७, २—१, २, १०,			इमानि	१८—१३	
९—१३			इक्ष्वाकवे	४—१		१७, ३—३१, ३८,			इमान्	११—१६;	
आश्रित्य	७—२९.		इङ्गते	६—१९,		७—२, ५, ७, १३.			१८—१७		
१६—१०, १८—५९			१४—२३			८—२२, २८; ९—१			इमाम्	२—३९, ४२,	
आश्वासयामास	११—५०		इच्छ	१२—९		२, ४, १०—४२;			इमाः	३—२४; १०—६,	
आसक्तमना	७—१		इच्छति	७—२१		११—१९, २० २०			इमे	१—३३; २—१२,	
आसने	६—१२		इच्छन्तः	८—११		४१, ४७, ४९, ४९			१८; ३—२४		
आसम्	२—१२		इच्छसि	११—७,		५१, ५२. १२—२०:			इमौ	१५—१५	
आसाद्य	९—२०		१८—६०, ६०			१३—१; १४—२;			इयम्	७—४, ५	
आसात	२—५४, ६१,		इच्छा	१३—६		१५—२०, १६, १३,			इव	१—३०, २—१०,	
६—१४			इच्छाद्वेषसमुत्थेन	७—२७		१३, १३, १३, २१.			५८, ६७, ३—२,		
आसीनम्	९—९		इच्छामि	१—३५,		१८—४६, ६७, ६८			२, ३६, ५—१०,		
आसीनः	१४—२३		११—३, ३१, ४६.			इदानीम्	११—५१,		६—३४, ३८; ७—७;		
आसुरनिश्चयान्	१७—६		१८—१			१८—३६			११—४४, ४४,		
आसुरम्	७—१५.		इज्यते	१७—११, १२		इन्द्रियकर्माणि	४—२७		१३—१६; १५—८,		
१६—६			इज्यया	११—५३		इन्द्रियगोचराः	१३—५		१८—३७, ३८, ४८,		
आसुरः	१६—६		इतरः	३—२१		इन्द्रियग्रामम्	६—२४,		इषुभिः	२—४	
आसुरा	१६—७		इतः	७—५, १४—१		१२—४			इष्टकामधुक्	३—१०	
आसुरी	१६—५		इति	१—२५, ४४, २—९,		इन्द्रियस्य	३—३४, ३०		इष्टम्	१८—१२	
आसुरीपु	१६—१९		४२; ३—२७, २८,			इन्द्रियामिषु	४—२६		इष्टः	१८—६४, ७०	
आसुरीम्	९—१२,		४—३, ४, १४, १६;			इन्द्रियाणाम्	२—८, ६७,		इष्टानिष्टोपप-		
१६—४, २०			५—८, ९, ६—२, ८,			११—२२			सिषु	१३—९	
आस्तिक्यम्	१८—४२		१८, ३६, ७—४, ६,			इन्द्रियाणि	२—५८, ६०,		इष्टान्	३—१२	
आस्ते	३—६, ५—१३		१२, १९, ८—१३,			६१, ६८; ३—७, ४०,			इष्टाः	१७—९	
आस्थाय	—२०		२१; ९—६, १०—८,			४१, ४२. ८—२६,			इष्ट्वा	५—२०	
आस्थितः	५—४;					५—९; १३—५,			इष्टुः	—५, ५, ४०, ४१,	

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
५०; ३-१६, १८, ३७; ४-२, १२, ३८; ५-१९, २३; ६-४०; ७-२; ११-७, ३२; १७-३; १६-२४; १७-१८, २८			उच्छोषणम् २-८ उच्यते २-२५, ४८, ५५, ५६, ३-६, ४०; ६-३, ३, ४, ८, १८, ८-१, ३, १३-१२, १७, २०, २०, १४-२५, १५, १६; १७-१४ १५, १६, २७, २८; १८-२३, २५, २६, २८			उदाहृतम् १३-६; १७-१९, २२; १८-२२, २४, ३९ उदाहृतः १५-१७ उदाहृत्य १७-२४ उद्दिश्य १७-२१ उद्देशतः १०-४० उद्धरेत् ६-५ उद्भवः १०-३४ उद्यताः १-४५ उद्यम्य १-२० उद्विजते १२-१५, १५ उद्विजेत् ५-२० उन्मिषन् ५-९ उपजायते २-६२, ६५, १४-११ उपजायन्ते १४-२ उपजुह्वति ४-२५ उपदेक्ष्यन्ति ४-३४ उपद्रष्टा १३-२२ उपधारय ७-६; ९-६ उपपद्यते २-३; ६-३९, १३-१८; १८-७ उपपद्यम् २-३२ उपमा ६-१९ उपयान्ति १०-१० उपरतम् २-३५ उपरमते ६-२० उपरमेत् ६-२५ उपलभ्यते १५-३ उपलिप्यते १३-३२, ३२ उपविश्य ६-१२ उपसंगम्य १-२ उपसेवते १५-९ उपहन्याम् ३-२४ उपायत ६-३६ उपाविशत् १-४७ उपाश्रिताः ४-१०, १६-११			उपाश्रित्य १४-२, १८-५७ उपासते ९-१४, १५; १२-२, ६; १३-२५ उपेतः ६-३७ उपेताः १२-२ उपेत्य ८-१५, १६ उपैति ६-२७, ८-१०, २८ उपैष्यासि ९-२८ उभयविभ्रष्टः ६-३८ उभयोः १-२९, २४, २६, २-१०, १६; ५-४ उभे २-५० उभौ २-१९; ५-२; १३-१९ उरगान् ११-१५ उत्वेन ३-३८ उवाच १-१, २, २९, २४, २५, २८, ४७; २-१, १, २, ४, ९, १०, ११, ५४, ५५; ३-१, ३, १०, ३६, ३७; ४-१, ४, ५; ५-१, २; ६-१, ३३, ३५, ३७, ४०; ७-१; ८-१, ३; ९-१; १०-१, १२, १९; ११-१, ५, ९, १५, ३२, ३५, ३६, ४७, ५०, ५१, ५२; १२-१, २; १३-१; १४-१, २९, २९; १५-१; १६-१; १७-१, २; १८-१ २, ७३, ४४ उशाना १०-३७ उषित्वा ६-४१		
ईक्षते ६-२९; १८-२० ईक्ष्यम् ११-४४ ईक्ष् ११-४९ ईक्षाम् २-३२, ६-४२ ईक्षाम् ११-१५, ४४ ईश्वरभावः १८-४३ ईश्वरम् १३-२८ ईश्वरः ४-६, १५-८, १७; १६-१४; १८-६९ ईहते ७-२२ ईहन्ते १६-१२ उ. उक्तम् ११-१, ४१, १२-२०; १३-१८; १५-२० उक्तः १-२४; ८-२१; १३-२२ उक्ताः २-१८ उक्त्वा १-४७; २-९, ९; ११-१, २१, ५० उग्रकर्माणः १६-९ उग्ररूपः ११-३१ उग्रम् ११-२० उग्राः ११-३० उग्रैः ११-४८ उग्रैः १-१२ उग्रैः श्रवसम् १०-२७ उच्छिष्टम् १७-११			उत्कामति १५-८ उत्क्रमन्तम् १५-१० उत्तमविदाम् १४-१४ उत्तमम् ४-३; ६-२७, ९-२, १४-१, १८-६ उत्तमः १५-१७, १८ उत्तमाङ्गैः ११-२७ उत्तमांशः १-६ उत्तरायणम् ८-२४ उत्तिष्ठ २-३; ४-४२; ११-३३ उत्थिता ११-१२ उत्सन्नकुलधर्मा- णाम् १-४४ उत्सादनार्थम् १७-१९ उत्साधन्ते १-४३ उत्सीदेयुः ३-२४ उत्सृजामि ९-१९ उत्सृज्य १६-२३; १७-१ उदपाने २-४६ उदाराः ७-१८ उदासीनवत् ९-९; १४-२३ उदासीनः १२-१६								

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
ऊ.			एकान्तम्	६—१६		२५, २६, २९, २९, २९,	४६, ४९, १२—४,				
ऊर्जितम्	१०—४१		एकाशेन	१०—४२		३—३७, ४१,	६, ८, १३, १३—४,				
ऊर्ध्वमूलम्	१५—१		एकेन	११—२०		४—४२, ६—२७,	५, ८, १४, १५,				
ऊर्ध्वम्	१२—८;		एके	१८—३		११—५० १५—३,	१९, १९, २५, २९,				
१४—१८, १५—२			एतत् २—३, ६, ३—३२			११, ११	३०, १४—१०, १३,				
ऊष्मपाः	११—२२		४—३, ४, ६—२६, एनाम्	२—२७			१७, १७, २२, २३;				
ऊ.			४२, १०—१४, एभि	७—१३, १८—४०			१५—४, ७, ९, १५,				
कृ			११—३, ३५, एभ्य	३—१२, ७—१३			१५, १६, १६—४,				
कृकृ	९—१७		१२—११; १३—१,				६, १९, २०, १७—२,				
कृच्छति	२—७२;		६, ११, १८,				३, ६, ११, १२,				
	५—२९		१५—२०; १६—२१,				१५, १८, २७, २७,				
कृतम्	१०—१४		१७—१६, २६, १८—				१८—५, ५, ८, ८				
कृतूनाम्	१०—३५		६३, ७२, ७५				९, ९, १४, १९, २९,				
कृते	१०—३२		एतद्योनीनि	७—६			३१, ३५, ४२, ५०,				
कृद्म्	२—८		एतयो	५—१			६२, ६५, ६८				
कृपयः	५—२५;		एतस्य	६—३३			एवम्	१—२६, ४७;			
	१०—१३		एतम्	६—३९			२—९, २५, २६,				
कृषिभिः	१३—१		एतानि १४—१२, १३,				३८, ३—१६, ४३,				
कृषीन्	११—१५		१५—८, १८—६				४—२, ९, १५, ३२,				
ए.			एतान्	१—२०, २५,			३२, ३५, ६—१५, २८,				
एकत्वम्	६—३१		३५, ३६, १४—२०,				९—२१, २८, ३४;				
एकत्वेन	९—१५		२१, २१, २६				११—३, ९, १२—१,				
एकभक्ति.	७—१७		एतावत्	१६—११			१३—२३, २५, ३४,				
एक्या	८—२६		एताम् १—३; ७—१४,				१५—१९, १८—१६				
एकस्थम्	११—७,		१०—७; १६—९				एवंरूप ११—४८				
१३; १३—३०			एति ४—९, ९; ८—६				एवंविध. ११—५३, ५४				
एकस्मिन्	१८—२२		११—५५				एष ३—१०, ३७,				
एकम्	३—२; ५—१,		एते १—२३, ३८.				३७, ४०. १०—४०,				
४, ५, १०—२५;			२—१५, ४—३०				१८—५९				
१३—५, १८—२०,			७—१८, ८—२६,				एषा २—३९, ७३;				
४६			२७; ११—३३.				७—१४				
एक. १३—३३; ११—४२			१८—१५				एवाम्	१—४२			
एता	२—४१		एतेन ३—३९; १०—४२				एष्यति	१८—६८			
एताकी	६—१०		एतेषाम्	१—१०			एष्यसि ८—७, ९—३४;				
एताक्षरम्	८—१३		एतै १—४३; ३—४०,				१८—६५				
एताग्रम्	६—१२		१६—२२				ए.				
एताग्र्येण	१८—७२		एधासि	४—३७			ऐकान्तिकस्य १४—७२				
			एनम्	२—१९, १९,			ऐश्वरम् ९—५, ११—३,				
			२१, २३, २३, २३,				८, ९				

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
ऐरावतम्	१०—२७,		१३—३१			कर्मणाम्	३—४,		१८—६,	११, ४१	
ओ.			५—८			४—१२,	५—१;		कर्मानुबन्धीनि	१५—२	
ओजसा	१५—१३		९—२७			१४—१२,	१८—२२		कर्मिभ्यः	६—४६	
ओषधीः	१५—१३		११—३४			कर्मणि २—४७,	३—१,		कर्मिन्द्रियाणि	३—६	
ओम्	८—१३,		९—८			२२,	२३, २५,		कर्मिन्द्रियै	३—७	
१७—२३, २४			कर्तव्यम्	३—२२		२—१८, २०, १४—९,			करोयन्तः	१७—६	
ओकार.	९—१७		कर्तव्यानि	१८—६		१७—२६,	१८—५,		कर्षति	१५—७	
औ.			कर्ता ३—२४, २७,			कर्मफलत्याग १२—१२			कलयताम्	१०—३०	
औषधम्	९—१६		१८—१४, १८, १९,			कर्मफलत्यागी १८—११			कलेवरम्	८—५, ६	
क.			२६, २७, २८			कर्मफलप्रेम्सु १८—२७			कल्पक्षये	९—७	
कश्चित्	६—३८,		कर्तारम्	४—१३.		कर्मफलमयोगम् ५—१४			कल्पते	२—१५;	
१८—७२, ७३			१४—१९, १८—१६			कर्मफलहेतु २—४७			१४—२६, १८—५३		
कटुषम्ललवणात्युष्णती-			कतुम् १—४५, २—१७,			कर्मफलम् ५—१२,			कल्पादाँ	९—७	
क्षणरुक्षविदाहिन			३—२०, ९—२,			६—१			कल्याणकृत्	६—४०	
१७—९			१२—११, १६, २४,			कर्मफलासङ्गम् ४—२०			कवय	१८—२;	
कतरत्	२—६		१८—६०			कर्मफले	४—१४		४—१६		
कथय	१०—१८		कर्तृत्वम् ५—१४			कर्मबन्धन ३—९			कविम्	८—९	
कथयत	१८—७५		कर्म २—४९; ३—५,			कर्मबन्धम् २—३९			कवि.	१०—३७	
कथयन्त	१०—९		८, ८, ९, १५, १९,			कर्मबन्धनै.	९—२८		कवीनाम्	१०—३७	
कथयिष्यन्ति	२—३४		१९, २४, ४—२,			कर्मभि	३—१,		कश्चन ६—२, ७—२६;		
कथयिष्यामि	१०—१९		१५, १५, १६, १६,			४—१४			८—२७		
कथम् १—३७, ३९,			१८, २१, २३, ३०,			कर्मयोगम् ३—७			कश्चित् २—१७; ३—५,		
२—४, २१, ८—४.			५—११, ६—१, ३,			कर्मयोग ५—२, २			१८, ६—४०, ७—४०;		
८—२, २; १०—१७,			७—२९, ८—१,			कर्मयोगेन(ण) ३—३,			१८—६९		
१४—२१			१६—२४, १७—२७,			१३—२४			कर्मलम्	२—२	
कदाचन	२—४७,		१८—३, ३, ५, ८,			कर्मसङ्गिनाम् ३—२६			कस्मात्	११—३७	
१८—६७			९, १०, १५, १८,			कर्मसङ्गिषु १४—१५			कस्यचित्	५—१५	
कदाचित्	२—२०		१९, २३, २४, २५,			कर्मसङ्गेन १४—७			कम्	२—२१	
कपिष्वज.	१—२०		४३, ४४, ४७, ४८			कर्मसमुद्भव ३—१४			कन्दर्प.	१०—२८	
कपिलः	१०—२६		कर्मचोदना १८—१८			कर्मसंग्रहः १८—१८			क. २—२९, २९;		
कमलपत्राक्ष ११—२			कर्मजम् २—५१			कर्मसंहित ८—३			३—१८, ८—२;		
कमलासनस्थम् ११—१५			कर्मजा ४—१२			कर्मसत्यासात् ५—२			११—३१, १६—१५		
करणम् १८—१४, १८			कर्मजान् ४—३२			कर्मसु २—५०, ६—४,					
करिष्यति ३—३३			कर्मण ३—१, ९,			१७, ९—९			का.		
करिष्यसि २—३३,			४—१७,			१७, कर्माणि २—४८,			का १—३६, २—२८,		
१८—६०			१४—१६, १८—७,			३—२७, ३०; ४—१४,			५४; १७—१		
करिष्ये	१८—७३		१२			४१, ५—१०, १४;			काङ्क्षति ५—३,		
करुणः	१२—१३		कर्मणा ३—२०.			९—९, १२—६,			१२—१७, १४—२२;		
करोति ४—२०,			१८—६०			१०;					
५—१०; ६—१;						१३—२९,					

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
१८—५४	कायक्लेशम-	१०—४२, १४—२१;	१३; १२—१०
काङ्क्षन्त ४—१२	यात् १८—८	१६—८	१८—४७
काङ्क्षितम् १—३३	कायशिरोम्रीवम् ६—१३	किञ्चन ३—२२	कुर्वन्ति ३—२५;
काङ्क्षे १—३१	कायम् ११—४४	किञ्चित् ४—२०,	५—११
कामकामाः ९—२१	कायेन ५—११	५—८; ६—२५,	कुर्वाण. १८—५६
कामकामी २—७०	कारणम् ६—३, ३,	७—७, १३—२६	कुलक्षयकृतम् १—३८;
कामकारत १६—२३	१३—२१	किरीटी ११—३५	३९
कामकारेण ५—१२	कारणानि १८—१३	किरीटिनम् ११—१७,	कुलक्षये १—४०
कामकोधप-	कारयन् ५—१३	४६	कुलक्षानाम् १—४२,
रायणा १६—१२	कार्पण्यदोषो-	किन्विषम् ४—२०,	४३
कामकोधवि-	पहतस्वभाव २—७	१८—४७	कुलधर्माः १—४०, ४३
तुक्तानाम् ५—२६	कार्यकारणक-	की.	कुलस्य १—४२
कामकोधोद्भवम् ५—२३	तृत्वे १३—२०	कीर्तयन्तः ९—१४	कुलभियः १—४१
कामधुक १०—२८	कार्यते ३—५	कीर्तिम् २—३३	कुलम् १—४०
कामभोगार्थम् १६—१२	कार्यम् ३—१७, १९,	कीर्ति १०—३४	कुले ६—४२
कामभोगेषु १६—१६	६—१; १८—५,	कु.	कुशले १८—१०
कामरागबला-	१—३१	कुत. २—२, ६६,	कुसुमाकरः १०—३५
न्विता १७—५	कार्याकार्यव्य-	४—३१, ११—४३	कू.
कामरागविव-	वस्थिता १६—२४	कुन्तिभोज. १—५	कूटस्थम् १२—३
र्जितम् ७—११	कार्याकार्ये १८—३०	कुन्तीपुत्र. १—१६	कूटस्थ. ६—८;
कामरूपम् ३—४३	कार्ये १८—२२	कुरु २—४८, ३—८;	१५—१६
कामरूपेण ३—३९	कालम् ८—२३	४—१५, ९—३४,	कूर्म २—५६
कामसंकल्पव-	काल १०—३०,	१२—११, १८—६३,	कृ.
र्जिता ४—१९	३३; ११—३२	६५	कृतकृत्य. १५—२०
कामहेतुकम् १६—८	कालानलसंनि-	कुरुक्षेत्रे १—१	कृतनिश्चय. २—३७
कामम् १६—१०, १८;	भानि ११—२५	कुरुते ३—२१;	कृतम् ४—१५, १५,
१८—५३	काले ८—२३, १७—२०	४—३७, ३७	१७—२८, १८—२३
काम २—६२, ३—३७;	कालेन ४—९, ३८	कुरुनन्दन २—४१,	कृताञ्जलिः ११—१४;
७—११; १६—२१	कालेषु ८—७, २७	६—४३; १४—१३	३५
कामरमान. २—४३	काशीराजः १—५	कुरुप्रवीर ११—४८	कृतान्ते १८—१३
कामात् २—५५,	काश्य १—१७	कुरुवृद्धः १—१२	कृतेन ३—१८
६०, ७१,	काम् ६—३७	कुरुश्रेष्ठ १०—१९	कृ. वा २—३८;
६—२४, ७—२२	किम् १—१, ३२,	कुरुष्व १—२७	४—२२; ५—२७,
कामा. २—०	३२, ३५, २—३६,	कुरुसत्तम ४—३१	२७, ६—१२, २५;
कामोत्सुता १८—२४	५४, ५४, ५४;	कुरुन् १—२५	११—३५; १८—८,
कामै. १—२०	३—१, ३३, ४—१६	कुर्यात् ३—२५	६८
कामोपमोगप-	१६, ८—१, १, १,	कुर्याम् ३—२४	कृत्तनकमकृत ४—१८
रमा १६—११	१, १; १—३३;	कुर्वन् ४—२१, ५—७,	
काम्यानाम् १८—२२			

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
कृत्स्नवत्	१८—२२		६—३५, ७—८, ८—६,			क्षत्रियस्य	२—३१		गच्छन्ति	२—५१;	
कृत्स्नवित्	३—२९		१६, १—७, १०, २३,			क्षत्रियाः	२—३२		५—१८, ८—२४;		
कृत्स्नस्य	७—६		२७, ३१; १३—१,			क्षमा	१०—४,		१४—१८, १८;		
कृत्स्नम्	१—४०;		३१, १४—४, ७;			३४, १६—३			१५—५		
७—२९, ९—८;			१६—२०, २२,			क्षमी	१२—१३		गजेन्द्राणाम्	१०—२७	
१०—४२; ११—७,			१८—६०, ४८, ५०			क्षयम्	१८—२५		गतरसम्	१७—१०	
१३; १३—३३, ३३			कौन्तेय	१—२७		क्षयाय	१६—९		गतव्यथ	१२—१६	
कृपणा	१—४९		कीमारम्	२—१३		क्षरम्	१५—१८		गतसद्दृगस्य	४—२३	
कृपया	१—२७; २—१		कीशालम्	२—५०		क्षरः	८—४;		गतसंदेहः	१८—७३	
कृपः	१—८		क्र.			१५—१६, १६			गत	११—५१	
कृषिगौरव्यबाणि-			क्रतु	१—१६		क्षात्रम्	१८—४३		गतागतम्	९—२१	
ज्यम्	१८—४४		क्रि.			क्षान्ति	१३—७;		गतासून्	२—११	
कृष्ण	१—२८, ३१, ४१,		क्रियते	१७—१८, १९,		१८—४२			गताः	८—१५,	
५—१, ६—३४, ३७,			१८—९, २४			क्षामये	११—४२		१४—१; १५—४		
३९; ११—४१, १७—१			क्रियन्ते	१७—२५		क्षिपामि	१६—१९		गतिम्	६—३७, ४५;	
कृष्णम्	११—३५		क्रियमाणानि	३—२७,		क्षिप्रम्	४—१२,		७—१८, ८—१३,		
कृष्णः	८—२५; १८—७८		१३—२९			९—३१			२१, ९—३२;		
कृष्णात्	१८—७५		क्रियाभिः	११—४८		क्षीणकल्मषाः	५—२५		१३—२८, १६—२०,		
के.			क्रियाविशेषव-			क्षीणे	९—२१		२२, २३		
के	१२—१		हुलाम्	२—४३		क्षुद्रम्	२—३		गति.	४—१७;	
केचित्	११—२१,		कू			क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः	१३—२,		९—१८; १२—५		
२७; १३—२४			कूरान्	१६—१९		३४			गती	८—२६	
केन	३—३६		कौ.			क्षेत्रक्षेत्रज्ञसं-			गत्वा	१४—१५;	
केनचित्	१२—१९		कौधम्	१६—१८,		योगात्	१३—२६		१५—६		
केवलम्	४—२१,		१८—५३			क्षेत्रज्ञम्	१३—२		गदिनम्	११—१७, ४६	
१८—१६			कौध २—६२, ३—३७,			क्षेत्रज्ञ.	१३—१		गन्तव्यम्	४—२४	
केवलेः	५—११		१६—४, २१			क्षेत्रम्	१३—१,		गन्तासि	२—५२	
केशव	१—३०; २—५४,		कौधात्	२—६३		३, ६, १८, ३३			गन्धर्वेषा.		
३—१; १०—१४			कौ.			क्षेत्री	१३—३३		मुरसिद्धसंघा.	११—२२	
केशवस्य	११—३५		कै.			क्षेमतरम्	१—४६		गन्धर्वाणाम्	१०—२६	
केशवाज्जनयो.	१८—७६		कैदयन्ति	२—२३		ख.			गन्ध.	७—९	
केशिनिषूदन	१८—१		केशः	१२—५		खम्	७—४		गन्धान्	१५—८	
केषु	१०—१७, १७		कै.			खे	७—८		गम.	२—३	
कै.			कैव्यम्	२—३		ग.			गम्यते	५—५	
कैः	१—२२; १४—२१		कै.			गच्छ	१८—६२		गरीयसे	११—३७	
कौ.			कचित्	१८—१२		गच्छति	६—३७,		गरीयः	२—६	
कौन्तेय	२—१४, ३७,		क्ष.			४०			गरीयान्	११—४३	
६०; ३—९, ३९; ५—२२;			क्षणम्	३—५		गच्छन्	५—९		गर्भम्	१४—३	
									गर्भः	३—३८	

पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०	पदानि अ० खो०
गवि ५—१८	गुरुणा ६—२२	घ्रा. ७, १०, ११, १२, २३, २८, २८;	घ्रा. ७, १०, ११, १२, २३, २८, २८;
गहना ४—१७	गुरुः ११—४३	घ्राणम् १५—९	घ्रा. ७, १०, ११, १२, २३, २८, २८;
गण्डीवम् १—२९	गुरून् २—५, ५	घृ.	१—४, ५, ५, ९, १२, १४, १४, १५, १७, १९, २४, २४, २०; १०—२, ३, ४, ४, ९, ९, ९, १३, १७, १८, २०, २०, २०, २२, २३, २३, २४, २६, २७, २८, २९, २९, ३०, ३०, ३०, ३१, ३२, ३२, ३३, ३४, ३४, ३४, ३४, ३८, ३९; ११—२, ५, ७, १५, १५, १७, २०, २२, २२, २२, २२, २४, २५, २५, २६, ३४, ३४, ३४, ३६, ३६, ३७, ३८, ३८, ३९, ३९, ४२, ४३, ४५, ४८, ८, १७, १७, १८, १८, २२, २४, ३८, ३९; ४—३, ५, ८, ९, १७, १७, १८, १८; १३—२, ३, ३, ३, ३, ४, ५, ५, ५, ८, ९, १०, १४, १४, १५, १५, १५, १६, १६, १६, १६, १९, १९, १९, २२, २२, २३, २३, २४, २५, २९, ३०, ३०, ३०, ३५, ४३, ४६, ५—४, ९, ९, ९, ११, १२, १२, १६, १७, २२, २६, २६, २६, २९, ३०, ३०, ३०; १५—२, २, ३, ३, ४, ९, ९, ९; ११, ८—१, ९, ४, ५, ८—१, ९, ४, ५, ४, ९, ९; ११,
गात्राणि १—२८	गुह्यतमम् ९—१;	च १—१, ४, ४, ५, ५, ५, ६, ६, ६, ८, ८, ८, ८, ९, ११, १३, १३, १४, १६, १७, १७, १७, १७, १८, १८, १९, १९, २५, २६, २८, २९, २९, ३०, ३०, ३०, ३१, ३१, ३१, ३३, ३३, ३४, ३८, ४२, ४३; २—४, ६, ८, ११, ११, १२, १९, २३, २४, २६, २७, २९, २९, २९, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ४१, ५२, ५८, ६६, ६६; ३—४, ८, १७, १७, १८, १८, २२, २४, ३८, ३९; ४—३, ५, ८, ९, १७, १७, १८, १८; १३—२, ३, ३, ३, ३, ४, ५, ५, ५, ८, ९, १०, १४, १४, १५, १५, १५, १६, १६, १६, १६, १९, १९, १९, २२, २२, २३, २३, २४, २५, २९, ३०, ३०, ३०, ३५, ४३, ४६, ५—४, ९, ९, ९, ११, १२, १२, १६, १७, २२, २६, २६, २६, २९, ३०, ३०, ३०; १५—२, २, ३, ३, ४, ९, ९, ९; ११, ८—१, ९, ४, ५, ८—१, ९, ४, ५, ४, ९, ९; ११,	
गायत्री १०—३५	१५—२०		
गाम् १५—१३	गुह्यतरम् १८—६३		
गिराम् १०—२५	गुह्यम् ११—१;		
गीतम् १३—४	१८—६८, ७५		
गुडाकेश १०—२०;	गुह्यात् १८—६३		
११—७	गुह्यानाम् १०—३८		
गुडाकेशः २—९	गृ.		
गुडाकेशेन १—२४	गृणन्ति ११—२१		
गुणकर्मविभा-	गृहम् ५—९		
गयोः ३—२८	गृह्णाति २—२२		
गुणकर्मविभा-	गृहीत्वा १५—८,		
गशः ४—१३	१६—१०		
गुणकर्मसु ३—२९	गृह्यते ६—३५		
गुणतः १८—२९	मे.		
गुणप्रवृद्धाः १५—२	मेहे ६—४१		
गुणभेदतः १८—१९	गो.		
गुणभोक्तृ १३—१४	गोविन्द १—३२		
गुणमयी ७—१४	गोविन्दम् २—९		
गुणमयैः ७—१३	ग्र		
गुणसङ्गः १३—२१	प्रसमानः ११—३०		
गुणसमूहाः ३—२९	प्रसिष्णु १३—१६		
गुणसंख्याने १८—१९	ग्ला.		
गुणातीतः १४—२५	ग्लानि. ४—७		
गुणान् १३—१९	घा.		
२१; १४—२०, २१, २१, २६	घातयति २—२१		
गुणान्वितम् १५—१०	घो.		
गुणाः ३—२८;	घोरम् ११—४९;		
१४—५, २३	१७—५		
गुणेषु ३—२८	घोरे ३—१		
गुणैभ्यः १४—१९, १९	घोषः १—१९		
गुणैः ३—५ २७;	घ्न.		
१३—२३; १४—२३;	घ्नतः १—३५		
१८—४०, ४१			

२ (अ.)

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
जातु २—१२; ३—५,	ज्ञा. ३—१	१—१, १०—४,	त.
३	ज्ञातव्यम् ७—३	३८; १२—१२;	तत्तम् २—१७;
ज्ञानम् ८—१७	ज्ञातुम् ११—५४	१३—२, २, ११,	८—१२; ९—४१
ज्ञानाति १५—१९	ज्ञातेन १०—४२	१७, १८; १४—१,	११—३८; १८—४१
ज्ञाने ११—२५	ज्ञात्वा ०३—१२,	२, ९, ११, १७,	तत्त १—१३, १४;
जायते १—२०, ४१;	४—१५, १६, ३२,	१५—१५; १८—१८	२—३३, ३६, ३८;
२—२०; १४—१५,	३५, ५—३९; ७—२;	१९, २०, २१, २१,	६—२९, २९, २६,
१५	१—१, १३; १४—१;	४२, ६३	४३, ४५; ७—२२;
जायन्ते १४—१२, १३	१६—२४; १८—५५	ज्ञानाभिदग्ध-	११—४, ९, १४,
जाह्नवी १०—३१	ज्ञानगम्यम् १३—१७	कर्माणम् ४—१९	४०; १२—९, ११;
जि.	ज्ञानचक्षुषः १५—१०	ज्ञानाभिः ४—३७	१३—२८, ३०;
जिगीषताम् १०—३८	ज्ञानचक्षुषा १३—३४	ज्ञानात् १२—१२	१४—३; १५—४;
जिघ्रन् ५—९	ज्ञानतपसा ४—१०	ज्ञानानाम् १४—१	१६—२०, २२;
जिगीषिषामः २—६	ज्ञानदीपिते ४—२७	ज्ञानावस्थित-	१८—५५, ६४
जिह्वाः ६—४४;	ज्ञानदीपेन १०—११	चेतसः ४—३३	तत् १—१०, ४६;
७—१६	ज्ञाननिर्धूतक	ज्ञानासिना ४—४२	२—७, १७, ५७, ५७,
जितसङ्गदोषाः १५—५	स्थितिः ५—१७	ज्ञानिनः ३—३९;	६७, ३—१, ९, ११,
जितः ५—१९; ६—६	ज्ञानमूलेन ४—३६	४—३४, ७—१७	२१, २१; ४—१६,
जितात्मानः ६—७	ज्ञानयज्ञः ४—३३	ज्ञानिन्यः ६—४६	३४, ३८, ५—१, १,
जितारथा १८—४९	ज्ञानयज्ञेन ९—१५;	ज्ञानी ७—१६, १७, १८	१६; ६—२१; ७—१,
जित्वा २—३७;	१८—७०	ज्ञाने ४—३३	२३, २९; ८—१, ११,
११—३३	ज्ञानयज्ञेन	ज्ञानेन ४—३८;	२१, २८: ९—२९,
जितेन्द्रियः ५—७	वस्थितिः १६—१	५—१६	२७; १०—३९, ३९,
जीर्णानि २—१९, २२	ज्ञानयोगेन ३—३	ज्ञास्यसि ७—१	४१, ४१; ११—४,
जीवति ३—१६	ज्ञानवताम् १०—३८	ज्ञेयम् १—३९;	४२, ४२, ४५, ४९,
जीवनम् ७—९	ज्ञानवान् ३—३३;	१३—१२, १६, १७,	१३—२, ३, ३, १२,
जीवभूतः १५—७	७—१९	१८, १८—१८	१२, १३, १५, १५,
जीवभूताम् ७—५	ज्ञानविज्ञानतृ-	ज्ञेयः ५—३, ८—२	१६, १७, २६;
जीवलोके १५—७	प्तात्मा ६—८	ज्मायसी ३—१	१४—७, ८, १५—४,
जीवितेन १—३२	ज्ञानविज्ञानना-	ज्मायः ३—३८	५, ६, ६, १२;
जु	ज्ञानम् ३—४१	ज्योतिषाम् १०—२१;	१७—१७, १८, १९,
जुहोषि ९—२७	ज्ञानसङ्गोप १४—६	१३—१७	२०, २१, २२, २३,
जुहवति ४—२६, २६,	ज्ञानसंछिन्नसं-	ज्योति ८—२४,	२५, २८, १८—५,
२७, २९, ३०	धायम् ४—४१	२५; १३—१७	२०, २१, २२, २३,
जे.	ज्ञानस्य १८—५०	ज्वलद्भि ११—३०	२४, २५, ३७, ३७,
जेतासि ११—३४	ज्ञानम् ३—३९, ४०;	ज्वलनम् ११—२९	३८, ३८, ३९, ४०,
जोषयेत् ३—२६	४—३४, ३९, ३९;	ज्ञा.	४५, ६०, ७७
	५—१५, १६; ७—२;	ज्ञाणां १०—३१	तत्परम् ५—१६;
			११—३७

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
तत्परः ४-३९	तदर्थम् ३-९	तया २-४४; ७-२२	ता. ६-४०
तत्परायणाः ५-१७	तदर्थीयम् १७-२७	तयोः ३-३४; ५-२	तानि २-६; १४-५;
तत्प्रसादात् १८-६२	तदा १-२, २१;	तरन्ति ७-१४	९-७, ९; १८-१९
तत्र १-२६; २-१३,	२-५२, ५३, ५५;	तरिष्यसि १८-५८	तान् १-७, ७, २७;
२८; ६-१२, ४३;	४-७; ६-४, १८;	तव १-३; २-३६,	२-१४; ३-२९,
८-१८, २४, २५;	११-१३; १३-३०;	३६; ४-५; १०-४२;	३२; ४-११, ३२;
११-१३; १४-६;	१४-११, १४	११-१५, १६, २०,	७-१२, २२;
१८-४, १६, ७८	तदात्मानः ५-१७	२८, २९, ३०, ३१,	१६-१९; १७-६
तत्त्वज्ञानार्थदर्श-	तद्बुद्धयः ५-१७	३६, ४१, ४७, ५१;	तामसप्रियम् १७-१०
नम् १३-११	तद्भावभावितः ८-६	१८-३३	तामसम् १७-१३
तत्त्वतः ४-९;	तद्वत् २-७०	तस्मात् १-३७; २-१८,	१९, २२; १८-२२,
६-२१; ७-३;	तद्विदः १३-१	२५, २७, ३०, ३७, ५०,	२५, ३९
१०-७; १८-५५,	तनुम् ७-२१; ९-११	६८; ३-१५, १९,	तामसः १८-७, २८
५५	तन्निष्ठाः ५-१७	४१; ४-१५, ४२,	तामसाः ७-१२;
तत्त्वदर्शिनः ४-३४	तपन्तम् ११-१९	५-१९; ६-४६;	१४-१८; १७-४
तत्त्वदर्शिभिः २-१६	तपसा ११-५३	८-७, २०, २७;	तामसी १७-२;
तत्त्ववित् ३-२८;	तपसि १७-२७	११-३३, ४४;	१८-३२, ३५
५-८	तपस्यसि ९-२७	१६-२१, २४;	तावान् २-४६
तत्त्वम् १८-१	तपस्विभ्यः ६-४६	१७-१८, २४,	तासाम् १४-४
तत्त्वेन ९-२४;	तपस्विषु ७-९	६९, ६९	ताम् ७-२१; ८-१७;
११-५४	तपः ७-९; १०-५;	तस्मिन् १४-३	१७-२
तथा १-८, २६, ३४,	१६-१; १७-५,	तस्य १-१२; २-५७,	ति.
३४; २-११, १३,	७, १४, १५, १६,	५८, ६१, ६८;	तितिक्षस्व २-१४
२२, २६, २९; ३-२५	१७, १८, १९, २८;	३-१७, १८, ४-१३;	तिष्ठति ३-५; १३-१३;
३८; ४-११, २८,	१८-५, ५, ४२	६-३, ६, ३०, ३४,	१८-६१
२९, ३०; ७-२४;	तपःसु ८-२८	४०; ७-२१, २१;	तिष्ठन्तम् १३-२७
६-७; ७-६;	तपामि ९-१९	८-१४; ११-१२;	तिष्ठन्ति १४-१८
८-२५; ९-६, ३२,	तपोभिः ११-४८	१५-२; १८-७,	तिष्ठसि १०-१६
३३; १०-६, १३,	तपोयज्ञाः ४-२८	१५	तु.
३५; ११-६, १५,	तप्तम् १७-१७, २८	तस्याम् २-६९	तु १-२, ७, १०;
२३, २६, २८, २९,	तप्यन्ते १७-५	तस्याः ७-२२	२-५, १२, १४, १६,
३४, ४६, ५०;	तमसः ८-९; १३-१७;	तम् २-१, १०;	१७, ३९, ६४; ३-७
१२-१८; १३-१८,	१४-१६, १७	४-१९; ६-२, २३,	१३, १७, २८, ३२,
२९, ३२, ३३;	तमसा १८-३२	४३; ७-२०, २०;	४२, ४२; ५-२,
१४-१०, १५;	तमसि १४-१३, १५	८-६, ६, १०, २१,	६, १४, १६; ६-६
१५-३; १६-२१;	तमः १०-११; १४-५,	२३, ९-२१;	१६, ३५, ३६, ४५;
१७-७, २६;	८, ९, १०, १०;	१०-१०; १३-१;	७-५, १२, १८, २३,
१८-१४, ५०, ६३	१०; १७-१	१५-१४; १७-१२;	२६, २८; ८-१६.
तदनन्तरम् १८-५५	तमोद्धारैः १६-२३	१८-४६, ६२	

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
२०, २२, २३;			३२; १०—१, १०,			ल्यक्तसर्वपरिग्रह			त्रैगुण्यविषया	२—४५	
९—१, १३, २४,			१४, १९, ११—३,			४—२१			त्रैलोक्यराज्यस्य		
२९; १०—४०,			८, २३, २५, २७, ३१,			ल्यक्तम्	१८—११			१—३५	
११—८, ५४,			३५, ३९, ३९, ४०,			ल्यक्त्वा	१—३३.२—३,		त्रैविद्या.	९—२०	
१२—३, ६, २०;			४०, ४९, १२—२,			४८, ५१, ४—९			त्व		
१३—२५; १४—८,			४, २०, १३—२५			२०, ५—१०, ११,			त्वक्	१—२९	
९, १४, १६; १५—१७;			३४, १६—८, १७,			१२, ६—२४, १८—६,			त्वत्त	११—२	
१७—१, ७, १२,			२४, १८—५९, ६३,			९, ५१			त्वत्प्रसादात्	१८—७३	
२१; १८—६, ७,			६४, ६५, ६७, ७२			ल्यजति	८—६		त्वत्तप्तम्.	११—४३	
११, १२, १६, २१,			तेजस्विनाम्	७—१०		ल्यजन्	८—१३		त्वदन्य	६—३९	
२२, २४, ३४, ३६			१०—३६			ल्यजेत्	१६—२१;		त्वदन्येन	११—४७, ४८	
तुमुलः	१—१३, १९		तेजः	७—९, १०,		१८—८, ४८			त्वया	६—३३; ११—१,	
तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति-			१०—३६, १५—१२,			ल्यागफलम्	१८—८		२०, ३८. १८—७३		
१४—२४			१२. १६—३; १८—४३			ल्यागस्य	१८—१		त्वयि	२—३	
तुल्यनिन्दास्तुतिः			तेजोभि	११—३०		ल्यागम्	१८—२, ८		त्वरमाणा	११—२७	
१२—१९			तेजोमयम्	११—४७		ल्यागः	१६—२		त्वम्	२—११, १२,	
तुल्यप्रियाप्रिय			तेजोराशिम्	११—१७		१८—४, ९			२६, २७, ३०, ३३,		
१४—२४			तेजोराशिसंभवम्	१०—४१		त्यागात्	१२—१२		३५. ३—८, ४१,		
तुल्य	१४—२५, २५		तेन	३—३८, ४—२४,		न्यागी	१८—१०, ११		४—४, ५, १५;		
तुष्टः	२—५५		५—१५, ६—४४			न्यागे	१८—४		१०—१५, १६, ४१,		
तुष्टि	१०—५		११—१, ४६ १७—२३;			त्याज्यम्	१८—३, ३, ५		११—३, ४, १८, १८,		
तुष्यति	६—२०		१८—३०			त्र.			१८, १८, ३३, ३४,		
तुष्यन्ति	१०—९		तेषाम्	१—१६. ७—१७,					३७, ३८, ३८, ३९,		
तूष्णीम्	२—९		२३, ९—२२. १०—१०,			त्रयम्	१६—२१		४०, ४३, ४९,		
तृप्ति.	१०—१८		११, १२—१, ५, ७			त्रयीधर्मम्	९—२१		१८—५८		
तृष्णासङ्गसमुद्भवम्			१७—१, ७			त्रायते	२—४०		त्वा	२—२, ११, २१,	
१४—७			तेषु	२—६२. ५—२२,		त्रिधा	१८—१९		२२, ३२, १८—६६		
ते.			७—१२. ९—४,			त्रिभि	७—१३.		त्वाम्	२—७, ७, ३५;	
ते	१—७, ३३; २—६,		९, २९, १६—७			१६—२२, १८—४०			१०—१३, १७;		
७, ३४, ३९, ४७,			तै.			त्रिविधम्	१६—२१;		११—१६, १७, १९,		
४७, ५२, ५३;			तै.	३—१२, ५—१९,		१७—१७. १८—१२,			२१, २४, २६, ४२,		
३—१, ८, ११, १३,			७—२०, २०			२९, ३६			४४, ४६, १२—१;		
३१; ४—३, १६,			तो.			त्रिविध. १७—७, २३;			१८—५९		
३४; ५—१९, २२;			तोयम्	९—२६		१८—४, १८			द.		
७—२, १२, १४,			तौ.			त्रिविधा	१७—२.		दक्ष	१२—१६	
२८, २९, ३०; ८—११,			तौ	२—१९ ३—३४		त्रिषु	३—२२		दक्षिणायनम्	८—२५	
१७; ९—१, २०,			न्य.			त्रिन	१४—२०, २१,		दण्डः	१०—३८	
२१, २३, २४, २९,			ल्यक्तजीविता.	१—९, २१					दत्तम्	१७—२८	

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
दत्तान् ३-१२	दाने १७-२७	दु.	९-१४
ददामि १०-१०;	दानेन ११-५३		दृढम् ६-३४;
११-८	दानेषु ८-२८		१८-६४
ददासि ९-२७	दानै ११-४८	दुरत्यया ७-१४	दृढेन १५-३
दधामि १४-३	दास्यन्ते ३-१२	दुरासदम् ३-४३	दृष्टपूर्वम् ११-४७
दध्मु. १-१८	दास्यामि १६-१५	दुर्गतिम् ६-४०	दृष्टवान् ११-५२, ५३
दध्यौ १-१२, १५		दुर्निरीक्ष्यम् ११-१७	दृष्टः २-१६
दमयताम् १०-३८	दि.	दुर्वृद्धे १-२३	दृष्टिम् १६-९
दम० १०-४, १६-१,	दिवि ९-२०,	दुर्मतिः १८-१६	दृष्ट्वा १-२, २०, २८;
१८-४२	११-१२, १८-४०	दुर्मथा. १८-३५	२-५९, ११-२०,
दम्भमानमदा-	दिव्यगन्धानुलेपनम्	दुर्ध्यानः १-२	२३, २७, १५, ४५,
न्विताः १६-१०	११-११	दुर्लभतरम् ६-४२	४९, ५१
दम्भः १६-४	दिव्यमाल्याभ्युपधरम्	दुष्कृताम् ४-८	दे.
दम्भार्थ १७-१२	११-११	दुष्कृतिन ७-१५	देव ११-१५, ४४, ४५
दम्भमाहंकारसं-	दिव्यम् ४-९, ८-८	दुष्टामु १-४१	देवताः ४-१२
युक्ताः १७-५	१०; १०-१२;	दुष्परम् १६-१०	देवदत्तम् १-१५
दम्भेन १६-१७,	११-८	दुष्परेण ३-३९	देवदेव १०-१५
१७-१८	दिव्यानाम् १०-४०	दुष्टाप. ६-३६	देवदेवस्य ११-१३
दया १६-२	दिव्यानि ११-५	दु खतरम् २-३६	देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनम्
दर्पः १६-४	दिव्यानेकायतायुधम्	दु.खयोनय ५-२२	१७-१४
दर्पम् १६-१८,	११-१०	दु खशोकाभयप्रदा १७-९	देवभोगान् ९-२०
१८-५३	दिव्यान् ९-२०,	दु खसंयोगवियोगम् ६-२३	देवयज ७-२३
दर्शनकादृक्षिणः ११-५२	११-१५	दु खहा ६-१७	देवर्षयः १०-१३
दर्शय ११-४, ४५	दिव्या १०-१६, १९	दु.खम् ५-६, ६-३२,	देवर्षीणाम् १०-२६
दर्शयामास ११-९, ५०	दिव्यौ १-१४	१०-४, १२-५,	देवलः १०-१३
दर्शितम् ११-४७	दिश ६-१३,	१३-६, १४-१६,	देववर ११-३१
दश १३-५	११-२०, २५, ३६	१८-८	देवव्रताः ९-२५
दशनान्तरेषु ११-२७	दी.	दु खान्तम् १८-३६	देवम् ११-११, १४
दहति २-२३	दीप ६-१९	दु खालयम् ८-१५	देवानाम् १०-२, २२
दंष्ट्राकरालानि ११-२५,	दीप्तविशालनेत्रम्	दु.खेन ६-२२	देवान् ३-११;
२७	११-२४	दुःखेषु २-५६	७-२३, ९-२५,
दाक्ष्यम् १८-४३		दु.	११-१५; १७-४
दातव्यम् १७-२०	दीप्तम् ११-२४	दूरस्थम् १३-१५	देवाः ३-१०,
दानक्रिया. १७-२५	दीप्तानलांकयुतिम्	दूरेण २-५९	१२; १०-१४;
दानवा १०-१४	११-१७	दु.	११-५२
दानम् १०-५; १६-१.	दीयते १७-२०, २१,	दृ.	देवेश ११-२५,
१७-७, २० २०,	२२	दृ.निश्चय १२-१४	३७, ४५
२१, २२, १८-५,	दीर्घसूत्रा १८-२८	दृष्टव्रताः ७-२८;	
५, ४३			

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
देवेषु	१८—४०		शूतम्	१०—३६		धनंजय	२—४८		धार्तराष्ट्राः	१—४६;	
देशे	६—११;					४१; ४—४१; ७—७,				२—६	
	१७—२०		द्र०			९—९; १२—९,			धार्यते	७—५	
देहभृता	१८—११		द्रव्यसि	४—३५		१८—२९, ७२;			धी,		
देहभृताम्	८—४		द्रवन्ति	११—२८, ३६		धनंजयः	१—१५;		धीमता	१—३	
देहभृत्	१४—१४		द्रव्यमयात्	४—३३		१०—३७; ११—१४			धीमताम्	६—४२	
देहवद्भिः	१२—५		द्रव्ययज्ञाः	४—२८		धनानि	१—३३		धीरम्	२—१५	
देहसुखद्वान्	१४—२०		द्रष्टा	१८—१९		धनुर्धर	१८—७८		धीरः	२—१३, १४—२४	
देहम्	४—९,		द्रष्टुम्	११—३, ४,		धनु	१—२०		धू,		
८—११; १५—१४			७, ८, ४६, ४८,			धर्मकामार्यान्	१८—३४		धूमः	८—२५	
देहान्तरप्राप्तिः	२—१३		५३, ५४			धर्मक्षेत्रे	१—१		धूमेन	३—३८;	
देहाः	२—१८		दृपदपुत्रेण	१—३		धर्मसंमूढचेताः	२—७			१८—४८	
देहिनम्	३—४०;		दुपदः	१—४, १८		धर्मसंस्थापना-			धृ,		
१४—५, ७			दोणम्	२—४;		धाय	४—८				
देहिनाम्	१७—२			११—३४		धर्मस्य	२—४०, ४—७,		धृतराष्ट्रस्य	११—२६	
देहिनः	२—१३, ५९		द्रोणः	११—२६		९—३; १४—२७			धृतराष्ट्रः	१—१	
देही	२—२२, ३०,		द्रौपदेयाः	१—६, १८		धर्मम्	१८—३१, ३२		धृतिगृहीतया	६—२५	
५—१३; १४—२०			द्र०			धर्म्यम्	१८—७०		धृतिम्	११—२४	
देहे	२—१३, ३०;		द्वंद्वमोहनि-			धर्मात्मा	९—३१		धृतिः	१०—३४;	
८—२, ४, ११—७			मुक्ताः	७—२८		धर्माविरुद्ध-	७—११		१३—६; १६—३;		
१५, १३—२२, ३२;			द्वंद्वमोहन	७—२७		धर्मे	१—४०		१८—३३, ३४, ३५,		
१४—५, ११			द्वंद्वः	१०—३३		धर्म्यम्	२—३३,		४३		
दै.			द्वंद्वतीतः	४—२२			९—२		धृते.	१८—२९	
दैत्यानाम्	१०—३०		द्वंद्वैः	१५—५		धर्म्यात्	२—३१		धृत्या	१८—३३, ३४,	
दैवम्	४—२५;		द्वारम्	१६—२१		धर्म्यांशृतम्	१२—२०			५१	
१८—१४			द्विजोत्तम	१—७		धाता	९—१७;				
दैवः	१६—६, ६		द्विविधा	३—३			१०—३३				
दैवी	७—१४,		द्विषत्	१६—१९		धातारम्	८—९		धृष्टकेतुः	१—५	
१६—५			द्वेष-	१३—६		धाम	८—२१;		धृष्टद्युम्नः	१—१७	
दैवीम्	९—१३,		द्वेष्टि	२—५७; ५—३;			१०—१२, ११—३८;				
१६—३, ५			१२—१७; १४—२२;			१५—६			धे,		
दो.			१८—१०			धारयते	१८—३३, ३४		धेनूनाम्	१०—२८	
दोषवत्	१८—३		द्वेष्यः	९—२९		धारयन्	५—९,		ध्यानयोगपरः	१८—५२	
दोषम्	१—३८, ३९		द्वौ	१५—१६; १६—६			६—१३		ध्यानम्	१२—१२	
दोषेण	१८—४८		ध.			धारयामि	१५—१३		ध्यानात्	१२—१२	
दोषैः	१—४३		धनमानमदा-			धातेराष्ट्रस्य	१—२३		ध्यानेन	१३—२४	
द्य.			न्विता	१६—१७		धार्तराष्ट्रानाम्	१—१९		ध्यायतः	२—६२	
द्यावापृथिव्यो.	११—२०		धनम्	१६—१३		धार्तराष्ट्रान्	१—२०,		ध्यायन्तः	१२—६	
						३६, ३७			ध्रुवम्	२—२७; १२—३	

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
ध्रुवः २—२७	२६; ८—५, १५,	३९, ४०, ४०; १८—६५	नारदः १०—१३, २६
ध्रुवा १८—७८	१६, २०, २१, २७;	नमेरन् ११—३७	नारीणाम् १०—३४
न.	९—४, ५, ५, ९,	नयेत् ६—२६	नावम् २—६७
न १—३०, ३१,	२४, २९, २९, ३१;	नरकस्य १६—२१	नाशनम् १६—२१
३१, ३१, ३५, ३७,	१०—२, २, ७, १४,	नरकाय १—४२	नाशयामि १०—११
३८, ३९; २—३,	१४, १८, १९, ३९,	नरके १—४४; १६—१६	नाशाय ११—२९, २९
६, ६, ८, ९, ११,	४०; ११—८, १६,	नरपुंगवः १—५	नाशितम् ५—१६
१२, १२, १२, १२,	१६, १६, २४, २५,	नरलोकवीराः ११—२८	नासाभ्यन्तरच्चा.
१२, १२ १३, १५,	२५, ३१, ३२, ३७,	नरः २—२२;	रिणौ ५—२७
१६, १६, १७, १९,	४३, ४७, ४८, ४८,	५—२३; १२—१९;	नासिकाग्रम् ६—१३
१९, १९, २०, २०,	४८, ४८, ५३, ५३,	१६—२२; १८—१५,	नास्ति २—६६
२०, २०, २३, २३,	५३, ५३; १२—७,	४५, ७१	नि.
२३, २३, २५, २६,	८, ९, १५, १५,	नराणाम् १०—२७	निगच्छति ९—३१;
२७, २९, ३०, ३१,	१७, १७, १७, १७;	नराधमान् १६—१९	१८—३६
३१, ३३, ३८, ४०,	१३—१२, १२, २३,	नराधमाः ७—१५	निगृहीतानि २—६८
४०, ४२, ४४, ५७,	२८, ३१, ३१, ३२,	नराधिपम् १०—२७	निगृह्णामि ९—१९
५७, ६६, ६६; ७०,	३२; १४—२, २,	नरैः १७—१७	निग्रहम् ६—३४
७२; ३—४, ४, ५, ८,	१९, २२, २२, २३,	नवद्वारे ५—१३	निग्रहः ३—३३
१६, १७, १८, १८,	२३; १५—३, ३,	नवानि २—२२, २२	नित्यजातम् २—२६
१८, १८, २२, २२,	३, ३, ४, ६, ६, ६,	नश्यति ६—३८	नित्यतृप्तः ४—२०
२३, २४, २६, २८,	६, १०, ११; १६—३,	नश्यत्सु ८—२०	नित्ययुक्तस्य ८—१४
२९, ३२, ३४; ४—५,	७, ७, ७, ७, २३,	नष्टः ४—२; १८—७३	नित्ययुक्तः ७—१७
९, १४, १४, १४,	२३, २३; १७—२८;	नष्टात्मानः १६—९	नित्ययुक्ताः ९—१४;
२०, २१, २२, ३१,	१८—३, ५, ७, ८,	नष्टान् ३—३२	१२—२
३५, ३८, ४०, ४०,	१०, १०, ११, १२,	नष्टे १—४०	नित्यवैरिणा ३—३९
४०, ४१; ५—३;	१६, १७, १७, १७,	नः १—३२, ३३, ३६;	नित्यशः ८—१४
३, ४, ६, ७, ८,	१७, ३५, ४०, ४७,	२—६, ६	नित्यस्त्वस्थः २—४५
१०, १३, १३, १४,	४८, ५४, ५४, ५८,	ना.	नित्यसंन्यासी ५—३
१४, १४, १५, १५,	५९, ६०, ६७, ६७,	नागानाम् १०—२९	नित्यस्य २—१८
२०, २०, २२;	६७, ६७, ६९, ६९,	नानाभावान् १८—२१	नित्यम् २—२१, २६,
६—१, १, २,	नकुलः १—१६	नानावर्णाकृतीनि ११—५	३०; ३—१५ ३१,
४, ४, ५, ११, ११;	नक्षत्राणाम् १०—२१	नानाविधानि ११—५	९—६; १०—९;
१६, १६, १६, १६,	नदीनाम् ११—२८	नानाशस्त्रप्रह- ११—५	११—५२; १३—९;
१९, २१, २२, २२,	नभः १—१९	नानाशस्त्रप्रह- ११—५	१८—५२
२५, ३०, ३०, ३३;	नभःस्पृशम् ११—२४	रणः १—९	नित्यः २—२०, २४
३८, ३९, ४०, ४०,	नमस्यन्तः ९—१४	नान्यगामिना ८—८	नित्याभियुक्तानाम् ९—२२
४०; ७—२, ७, १२	नमस्यन्ति ११—३६	नामयज्ञैः १६—१७	नित्यः २—१४
१३, १५, २५, २५,	नमः ९—३४; ११—३१,	नायकाः १—७	
	३५, ३९, ३९, ३९,		

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
निद्रालस्यप्रमादोरथम् १८—३९	निहदम् ६—२०	निक्षिप्ताः १६—११	पण्डितम् ४—१९
निधनम् ३—३५	निहृष्य ८—१२	निक्षिप्तः ३—२	पण्डिताः २—११;
निधानम् ९—१८, ११, १८, ३८	निगुणत्वात् १३—३१	निष्ठा ३—३, १७—१;	५—४, १८
निन्दन्तः २—३६	निगुणम् १३—१४	१८—५०	पतङ्गाः ११—२९
निबद्धः १८—६०	निर्देश १६—२३	निखैगुष्मः १—४५	पतन्ति १—४१;
निबध्नन्ति ४—४१;	निर्दोषम् ५—१९	निहताः ११—३३	१६—१६
९—९;	निर्द्वन्द्वः ३—४१	निहृत्य १—३६	पत्रम् ९—२६
७—८	निर्मम २—७१;	निःश्रेयसकरौ ५—२	पर्ण ९—३८
निबन्धाय १६—५	३—३०, १२—१३;	निःस्पृहः २—७१;	पद्मम् ५—११; ८—११;
निबध्य ४—२२;	५—१८		१५—४, ५; १८—५६
५—१२; १८—१७	निर्मलत्वात् १४—६	नी.	पद्मपत्रम् ५—१०
निबोध १—७; १८—१३,	निर्मलम् १४—१६	नीति १०—३८;	परत्तरम् ७—७
५०	निर्मानमोहा. १५—५	१८—७८	परतः ३—४१
निमित्तमात्रम् ११—३३	निर्योगक्षेम २—४१	नु	परधर्मः ३—३५
निमित्तानि १—३०	निर्वाणपरमाम् ६—१५	नु १—३५; २—३६	परधर्मात् ३—३५
निमिषन् ५—६	निर्विकारः १८—२६	नृ	१८—४७
नियतमावसः ६—१५	निर्विण्णचेतसा ६—२३	नृलोके ११—७८	वरम् ८—३, ८,
नियतस्य १८—७	निर्वेदम् २—५२	नृषु ७—८	२१; १०—१, ११
नियतम् १—४४;	निर्वैरः ११—५५	नै.	११—१, १, १८
३—८; १८—९, २३	निवर्तते २—५९,	नैष्कर्म्यसिद्धिम्	१५—६; १८—६४
नियतात्मभिः ८—३	८—२५	१८—४९	८६
नियताहाराः ४—३०	निवर्तन्ति १५—४	नैष्कर्म्यम् ३—४	परमः ६—३३
नियताः ७—२०	निवर्तन्ते ८—२१;	नैष्कृतिकः १८—२८	परमात्मा ६—७;
नियमम् ७—२०	१—३; १५—६	नैष्ठिकीम् ५—१२	१३—२२, ३१;
नियम्य ३—७, ४१,	निवर्तितुम् १—३९	नो.	१५—१७
६—२६; १८—५१	निवसिष्यसि १२—८	नो	परमाम् ८—१३, १५,
नियोजयति १८—५१	निषातस्यः ६—१९	नो	२१; १८—४९
नियोजयसि ३—१	निषासः ९—१८	नो	परमेश्वर ११—३
नियोजितः ३—३६	निष्ठुत्तानि १४—२२	न्याय्यम् १८—१५	परमेश्वरम् १३—२७
निरभिः ६—१	निष्ठुत्तिम् १६—७;	न्यासम् १८—२	परमेष्वासः १—१७
निरहकारः २—७१;	१८—३०	प.	परया १—२७;
१२—१३	निवेशय १२—८	पक्षिणाम् १०—३०	१२—२; १७—१७
निराशीः ३—३०;	निष्ठा २—६९, ६९	पचन्ति ३—१३	परस्तात् ८—६
४—२१; ६—१०	निक्षयम् १८—४	पचामि १५—१४	परस्परम् ३—११;
निराश्रयः ४—३०	निक्षयेन ६—२३	पक्ष १३—५; १८—१३,	१०—९
निराहारस्य २—५९	निश्चरति ६—२६	१५	परस्य १७—१९
निराधे १—२२	निश्चल २—५३	पक्षमम् १८—१४	षडम् २—१२, ५९;
	निश्चितम् २—७, १८—६	पणवानकगोमुक्ताः १—१३	३—११, १९, ४२;

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
२४:८—१०, २८; ९—११; १०—१२, १२; ११—१८, ३८, ३८, ४७; १३—१२, १७, ३४; १४—१, १९; १८—७५	परिपन्थिनौ ३—३४ परिप्रश्नेन ४—३४ परिमार्गितव्यम् परिशुष्यति १—२८ परिसमाप्यते ४—३३ पर्जन्यः ३—१४ पर्जन्यात् ३—१४ पर्णानि १५—१ पर्यवतिष्ठते २—६५ पर्याप्तम् १—१० पर्युपासते ४—२५; ९—२२; १२—१, ३, २० पर्युषितम् १७—१० पवताम् १०—३१ पवनः १०—३१ पवित्रम् ४—३८; ९—२, १७; १०—१२ पश्य १—३, २५; ९—५; ११—५, ६, ६८ पश्यतः २—६९ पश्वति २—२९; ५५—५, ५; ६—३०, ३०, ३२; १३—२७, २७, २९, २९; १८—१६, १६ पश्यन् ५—९; ६—२०; १३—२८ पश्यन्ति १—३८; १३—२४; १५—१०, ११, ११ पश्यामि १—३०; ६—३३; ११—१५, १६, १६, १७, १९ पश्येत् ४—१८ पा. पाषाणन्यम् १—१५	पाण्डव ४—३५; ६—२; ११—५५; १४—२२; १६—५ पाण्डवः १—१४, २०; ११—१३ पाण्डवानाम् १०—३७ पाण्डवानीकम् १—२ पाण्डवाः १—१ पाण्डुपुत्राणाम् १—३ पातकम् १—३८ पात्रे १७—२० पापकृत्तमः ४—३६ पापयोनयः ९—३२ पापम् १—३६, ४५; २—३३, ३८; ३—३६; ५—१५; ७—२८ पापात् १—३९ पापाः ३—१३ पापेन ५—१० पापेभ्यः ४—३६ पापेषु ६—९ पाप्मानम् ३—४१ पारुष्यम् १६—४ पार्थ १—२५; २—३, २१, ३९, ३९, ४२, ५५, ७२; ३—१६, २२, २३; ४—११, ३३; ६—४०; ७—१, १०; ८—८, १४, १९, २२, १७; ९—१३, ३२; १०—२४; ११—५; १२—७; १६—४, ६; १७—२६, २८; १८—६, ३०, ३१, २२, ३३, ३४, ७२ पार्थः १—२६; १८—७८	पार्थस्य १८—७४ पार्थाय ११—९ पावकः २—२३; १०—२३; १५—६ पावनानि १८—५ पि. पितरः १—३४, ४२ पिता९—१७; ११—४३, ४४; १४—४ पितामहः १—१२; ९—१७ पितामहान् १—२६ पितामहाः १—३४ पितृव्रताः ९—२५ पितृणाम् १०—२९ पितृन् १—२६; ९—२५ पी. पीडया १७—१९ पु. पुण्यकर्मणाम् ७—२८; १८—७१ पुण्यकृताम् ६—४१ पुण्यफलम् ८—२८ पुण्यम् ९—२०; १८—७६ पुण्यः ७—९ पुण्याः ९—३३ पुण्ये ९—२१ पुत्रदारण्यहादिषु १३—९ पुत्रस्य ११—४४ पुत्रान् १—२६ पुत्राः १—३४; ११—२६

अकारादिवर्णानुक्रमः ।

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
पुनः	४—९, ३५,		पुष्पाणि	१५—१३		प्र.			प्रज्ञावादान्	२—११	
५—१;	८—१५,		पुष्पम्	९—२६		प्रकाशकम्	०—८—६		प्रज्ञाम्	२—६७	
१६, १६, २६,			पुष्पिताम्	२—४२		प्रकाशयति	५—१६:		प्रणम्य ११—११, २५,		
९—७, ८, ८, ३३,			पुस्तः	२—६२			१३—३३, ३३		४४		
११—१६, ३९, ४९						प्रकाशम्	१४—२२		प्रणयेन	११—४१	
५०;	१६—१३,		पू.			प्रकाश	७—२५.		प्रणवः	७—८	
१७—२१, १८—२४,			पूजाहो	२—४		प्रकाश	१४—११		प्रणयति	२—६३;	
४०, ७७, ७७			पूज्य	११—४३		प्रकीर्त्या	११—३६		६—३०; ९—३१		
पुमान्	२—७१		पूतपापाः	९—२०		प्रकृतिजम्	१३—२१		प्रणयन्ति	१—४०	
पुस्तान्	११—४०		पूता.	४—१०		प्रकृतिज.	३—५.		प्रणयामि	७—३०	
पुरा	३—३, १०,		पूति	१७—१०			१८—४०		प्रणिधाय	११—४४	
१७—२३			पूष	३—१९, ३५		प्रकृतिः	१३—१९		प्रणिपातेन	४—३४	
पुराणम्	८—९		पूर्वतरम्	४—१५		प्रकृतिः	१३—१९		प्रतापवान्	१—१२	
पुराण.	२—२०,		पूर्वम्	११—३३		प्रकृतिसम्भाव.	१४—५		प्रति	२—४३	
११—३८			पूर्वाभ्यासेन	६—४४		प्रकृतिस्यः	१३—२१		प्रतिजानीहि	९—३१	
पुराणी	१५—४		पूर्व	१०—६		प्रकृतिस्यानि	१५—७		प्रतिजाने	१८—६५	
पुरातन.	४—३		पूर्व	४—१५, १५		प्रकृतिम्	३—३३,		प्रतिपद्यते	१४—१४	
पुनर्जित्	१—५		पू.			४—६, ७—५;			प्रतियोत्स्या-		
पुरुषर्षभ	२—११		पूच्छामि	२—७		९—७, ८, १२,			मि	२—४	
पुरुषव्याघ्र	१८—४		पृथक्	१—१८, १८;		१३, ११—५१,			प्रतिष्ठा	१४—२७	
पुरुषस्य	२—६९		५—४; १३—४.			१३—१९, २३			प्रतिष्ठाप्य	६—११	
पुरुषम्	२—१५,		१८—१, १४			प्रकृति.	७—४,		प्रतिष्ठितम्	३—१५	
८—८, १०; १०—१२,			पृथक्त्वेन	९—१५,		९—१०, १३—२०;			प्रतिष्ठिता	२—५७, ५७	
१३—१९, २३;			१८—२१, २९			१८—५९			६१, ६८		
१५—४			पृथग्विधम्	१८—१४		प्रकृते.	३—२७, २९,		प्रत्यक्षावग-		
पुरुषः	२—२१,		पृथग्विधान्	१८—२१		३३; ९—८			मम्	९—२	
३—४; ८—४, २२;			पृथग्विधा.	१०—५		प्रकृत्या	७—२०,		प्रत्यनीकेषु	११—३२	
११—१८, ३८;			पृथिवीपते	१—१८		१३—२१			प्रत्यवाय	२—४०	
१३—२०, २१, २२,			पृथिवीम्	१—१९		प्रजन	१०—२८		प्रत्युपकारा-		
१५—१७; १७—३			पृथिव्याम्	७—९;		प्रजह्वाति	२—५५		धम्	१७—२१	
पुरुषाः	९—३		१८—४०			प्रजहिहि	३—४१		प्रथितः	१५—१८	
पुरुषोत्तम	८—१;		प्रष्टतः	११—४०		प्रजानाति	१८—३१		प्रदम्बतुः	१—१४	
१०—१५; ११—३			पौ.			प्रजानामि	११—३१		प्रदिष्टम्	८—२८	
पुरुषोत्तमम्	१५—१९		पौण्ड्रम्	१—१५		प्रजापतिः	—१०;		प्रदीप्तम्	११—९९	
पुरुषोत्तमः	१५—१८		पौत्रान्	१—२६		११—३९			प्रदुष्यन्ति	१—४१	
पुरुषौ	१५—१६		पौत्रा	१—३४		प्रजाः	३—१०, २४,		प्रद्विषन्तः	१६—१८	
पुरे	५—१३		पौरुषम्—	७—८,		१०—६			प्रनष्ट	१८—७२	
पुरोधसाम्	१०—२४		१८—२५			प्रज्ञा	२—५७, ५८,		प्रपतन्ति	११—३०	
पुष्कलाभिः	११—३१		पौवंदेहिकम्	६—४३		६१, ६८			प्रपद्यते	७—१९	

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
प्रपद्ये १५—४	प्रयाति ८—५, १३	प्रव्याधिसान्तरात्मा ११—२४	प्राणापानौ ५—२७
प्रपद्यन्ते ४—११; ७—१४, १५, २०	प्रयुक्तः ३—३६	प्रव्यधिताः ११—२३	प्राणायामपरा- ४—२९
प्रपन्नम् २—७	प्रयुज्यते १७—२६	प्रशस्ते १७—२६	प्राणिनाम् १५—१४
प्रपद्य ११—४९	प्रलपन् ५—९	प्रशान्तमनसम् ६—२७	प्राणे ४—२९
प्रपद्यद्भिः १—३९	प्रलयः ७—६; ९—१८	प्रशान्तस्य ६—७	प्राणेषु ४—३०
प्रपश्यामि २—८	प्रलयान्ताम् १६—११	प्रशान्तात्मा ६—१४	प्राधान्यतः १०—१९
प्रपितामहः ११—३९	प्रकमे १४—२	प्रसक्ताः १६—१६	प्राप्तः १८—५०
प्रभवति ८—१९	प्रलीनः १४—१५	प्रसङ्गेन १८—३४	प्राप्नुयात् १८—७१
प्रभवन्ति ८—१८; १६—९	प्रलीयते ८—१९	प्रसन्नचेतसः २—६५	प्राप्नुवन्ति १३—४
प्रभवम् १०—२	प्रलीयन्ते ८—१८	प्रसन्नात्मा १८—५४	प्राप्य ३—५७, ७२; ५—२०, २०; ६—४१; ८—२१, २५; ९—३३
प्रभवः ७—६; ९—१८; १०—८	प्रवक्ष्यामि ४—१६; १३—७१२; १४—१	प्रसन्नैः ११—४७	प्राप्यते ५—५५
प्रभविष्णु १३—१६	प्रवक्ष्ये ८—११	प्रसविष्यध्वम् ३—१०	प्राप्यसि २—३७; १८—६२
प्रभा ७—८	प्रवदताम् १०—३२	प्रसादये ११—४४	प्राप्ये १६—१३
प्रभाषेत २—५४	प्रवदन्ति २—४२; ५—४	प्रसादम् २—६४	प्रारभते १८—१५
प्रभुः ५—१४; ९—१८, २४	प्रवर्तते ५—१४; १०—८	प्रसादे २—६५	प्रार्थयन्ते ९—२०
प्रभो ११—४; १४—२१	प्रवर्तन्ते १६—१०; १७—२४	प्रसीद ११—२५, ३१, ४५	प्राह ४—१
प्रमाणम् ३—२१; १६—२४	प्रवर्तितम् ३—१६	प्रसृताः १५—४	प्राहुः ६—२२; १३—१; १५—१; १८—३३
प्रमाथि ६—३४	प्रविभक्तम् ११—१३	प्रसृताः १५—२	प्रियविकीर्षवः १—२३
प्रमाथानि २—६०	प्रविभक्तानि १८—४१	प्रहसन् २—१०	प्रियकृत्तमः १८—५९
प्रमादमोहौ १४—१७	प्रविलीयते ४—२३	प्रहास्यसि २—३९	प्रियतरः १८—६९
प्रमादः १४—१३	प्रविशन्ति २—७०, ७०	प्रहृष्यति ११—३६	प्रियहितम् १७—१५
प्रमादात् ११—४१	प्रवृत्तः ११—३२	प्रहृष्येत् ५—२०	प्रियम् ५—२०
प्रमादालस्य- १४—८	प्रवृत्तिम् ११—३१; १४—२२; १६—७; १८—३०	प्रह्लादः १०—३०	प्रियः ७—१७, १७; ९—२९; ११—४४; १२—१४, १५, १६, १७, १९; १७—७; १८—६५
निद्राभिः १४—८	प्रवृत्तिः १४—१२; १५—४; १८—४६	प्राकृतः १८—३८	प्रियाः १३—२०
प्रमादे १४—९	प्रवृत्ते १—३०	प्राक् ५—३३	प्रियायाः ११—४४
प्रमुखे २—६	प्रवृद्धः ११—३२	प्राक्कलयः ११—२१	प्रीतमनाः ११—४९
प्रमुख्यते ५—३; १०—३	प्रवृद्धे १४—१४	प्राणकर्माणि ४—२७	प्रीतिपूर्वकम् १०—१०
प्रयच्छति ९—२६	प्रवेष्टुम् ११—५४	प्राणम् ४—२९, ८—१०, १२	प्रीतिः १—३६
प्रयत्नात्मनः ९—२६	प्रव्यथितम् ११—२०, ४५	प्राणात् १—३३; ४—३०	प्रीयमाणाय १०—१
प्रयत्नात् ६—४५		प्राणापानगतीः ४—२९	प्रीतान् १७—४
प्रयाणकाले ७—३०; ८—२, १०		प्राणापानसमा- युक्तः १५—१४	
प्रयाताः ८—२३, २४			

पदानि अ० स्त्री०	पदानि अ० स्त्री०	पदानि अ० स्त्री०	पदानि अ० स्त्री०
प्रेत्य १७-२८; १८-१२	बलात् ३-३६	बुद्धियोगम् १०-१०;	१३-१२, ३०;
प्रोक्तवान् ४-१, ४	बहुवः १-१; ४-१०;	१८-५७	१४-४; १८-५०
प्रोक्तम् ८-१; १३-११;	११-२८	बुद्धिबीगात् २-४९	ब्रह्मकर्म १८-४२
१७-१८; १८-३७	बहिः ५-२७;	बुद्धिसंयोगम् ६-४३	ब्रह्मकर्मसमाधिना
प्रोक्तः ४-३; ६-३३;	१३-१५	बुद्धिम् २-३; १२-८	४-२४
१०-४०; ११-४६	बहुवद्भाक्तात् ११-२३	बुद्धिः २-३९, ४१,	ब्रह्मचर्यम् ८-११;
प्रोक्ता ३-३	बहुधा ९-१५; १३-४	४४, ५२, ५३, ६५,	१७-१४
प्रोक्तानि १८-१३	बहुना १०-४९	६६; ३-१, ४०,	ब्रह्मचारिव्रते ६-१४
प्रोच्यते १८-१९	बहुबाहुरूपदम् ११-२३	४२; ७-४, १०;	ब्रह्मणः ४-३२;
प्रोच्यमानम् १८-२९	बहुमतः २-३५	१०-४; १३-५;	६-३८; ८-१७;
प्रीतम् ७-७	बहुलायासम् १८-२४	१८-१७, ३०, ३१,	११-३७; १४-२७;
फ.	बहुवक्त्रनेत्रम् ११-२३	३२	१७-२३
फलहेतवः २-४९	बहुविधाः ४-३२	बुद्धेः ३-४२, ४३;	ब्रह्मणा ४-२४
फलम् २-५१; ५-४;	बहुवासाः २-४१	१८-२९	ब्रह्मणि ५-१०, १९,
७-२३; ९-२६;	बहुदरम् ११-२३	बुद्धौ २-४९	२०
१४-१६, १६, १६;	बहुनि ४-५; ११-६	बुद्ध्या २-३९;	ब्रह्मनिर्वाणम् २-७२;
१७-१२, २१, २५;	बहुनाम् ७-१९	५-११; ६-२५;	५-२४, २५, २६,
१८-९, १२	बहुन् २-३६	१८-५१	ब्रह्मभूतम् ७-२७
फलाकाङ्क्षी १८-३४	बा.	बुद्ध्या ३-४३;	ब्रह्मभूतः ५-२४;
फलानि १८-६	बालः ५-४	१५-२०	१८-५४
फले ५-१२	बाह्यस्पर्शेषु ७-२१	बुधः ५-२२	ब्रह्मभूयाय १४-२६
फलेषु २-४७	बाह्यान् ५-२७	बुधाः ४-१९;	१८-५३
ब.	बि.	१०-८	ब्रह्मयोगयुक्तात्मा
बत १-४५	बिभर्ति १५-१७	बृ.	५-२१
बद्धाः १६-१९	बीजप्रदः १४-४	बृहत्काम १०-३५	ब्रह्मवादिनाम् १७-२४
बध्नाति १४-६	बीजम् ७-१०;	बृहत्स्वतिम् १०-२४	ब्रह्मवित् ५-२०
बध्यते ४-१४	९-१८; १०-३९	बो.	ब्रह्मविदः ८-२४
बन्धम् १८-३०	बु.	बोद्धव्यम् ४-१७;	ब्रह्मसंस्पर्शम् ६-२८
बन्धात् ५-३	बुद्धयः २-४१	१७, १७	ब्रह्मसूत्रपदैः १३-४
बन्धुः ६-५, ६	बुद्धिग्रहम् ६-५१	बोधयन्तः १०-६	ब्रह्मसो ४-२४, २५
बन्धून् १-१७	बुद्धिनाशः १-६३	ब्र.	ब्रह्माणम् ११-१५
बभूव १-१९	बुद्धिनाशात् २-६३	ब्रवीमि १-७	ब्रह्मिष्ठम् ३-१५
बलवताम् ७-११	बुद्धिनेदम् ३-१६	ब्रवीषि १०-१३	ब्रा.
बलवत् ६-३४	बुद्धिबलम् ७-१०	ब्रह्म ३-१५, १५;	ब्राह्मणसंनियविशेषम्
बलवात् १६-१४	बुद्धिमान् ४-१८;	४-१४, २४, २४,	१८-४१
बलम् १-१०, १०;	१५-१०	३१; ५-६, १९;	ब्राह्मणस्य २-४६
७-११; १६-१७;	बुद्धिपुङ्गवः २-१०,	७-२९; ८-१, ३,	ब्राह्मणाः ९-३३;
१८-५३	५१	१३, २४; १०-१३;	१७-२३

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
ब्राह्मणे	५-	१८	८-२३, १३-२६,	३-	१०, १४, १८,	भीष्मद्रोणप्रसु-					
ब्राह्मी	२-	७२	१४-१२; १८-३६	३८, ३०, ३-	२५;	खतः	१-	२५			
ब्रू.			भरतश्रेष्ठ १७-१२	४-७, ४२-७-२७;		भीष्मम्	१-११; २-४;				
बृहि	२-७, ५-१		भरतसत्तम १८-४	११-६, १३-२,			११-३४				
भ.			मर्ता १-१८; १३-२२	३३, १४-३, ८, ९,		भीष्म	१-६; ११-२६				
भक्त. ४-३; ७-२१,			मवर् ४-१०, ६-४६,	१०; १५-१९, २०,		भीष्माभिरक्षि-					
९-३१			८-२७, ९-३४,	१६-३; १७-३;		तम्	१-१०				
भक्ताः	९-३३,		११-३३, ४६;	१८-६२		भु.					
१२-१, २०			१२-१०, १८-५७,								
भक्तिमान्	१२-१७,		भवत्. ४-४; १४-१७			भावना	२-६६				
१९			भवति १-४४,			भावयत	३-११				
भक्तियोगेन	१४-२६		भवति १-४४,			भावनयन्तः	३-११				
भक्तिम्	१८-६८		२-६३, ३-१८,			भावयन्तु	३-११				
भक्तिः	१३-१०		४-७, १२, ६-२,			भावसमन्विताः	१०-८				
भक्त्या	८-१०, २२;		१७, ४२, ७-२३;			आबसंशुद्धिः	१७-१६				
९-१४, २६, २९,			९-३१, १४-३,			आवम्	७-१५, २४,				
११-५४; १८-५५			१०, २१, १७-२,			८-६१	९-११,				
भक्त्युपहतम्	९-२६		३, ७, १८-१२				१८-२०				
भगवन्	१०-१७, १४		भवत्सम्	११-३१		भावः	२-१६, ८-४,				
भजताम्	१०-१०		भवन्तः	१-११		१०; १०-४,					
भजति	६-३१,		भवन्ति	३-१४,		१८-१७					
१५-१९			१०-५, १६-३			भाक्.	७-१२,				
भजते	६-४७,		भव १०-४			१०-५					
९-२०			भवान्	१-८,		भावेपु	१०-१७				
भजन्ति	९-१३, २२		१०-१२, ११-३१			भावे	७-१२				
भजन्ते	७-१६, २८,		भवाप्ययौ	११-२		भाषसे	२-११				
१०-८			भवामि	१२-७		भाषा	२-५४				
भजस्व	९-३३		भवति	१८-६९		भासयते	१५-६, १२				
भजामि	४-११		भविष्यताम्	१०-३४		भास	११-१२, ३०				
भयम्	१०-४,		भविष्याति	१६-१३		भास्वता	१०-११				
१८-३५			भविष्यान्ति	११-३२		भा-	११-१२				
भयार्ति	२-३१, ४०		भविष्याणि	७-२६		भिन्ना	७-४				
भयानकानि	११-२७		भविष्याम	२-१२		भीतभीतः	११-३५				
भयाम्भे	१८-३०		मवेत्	१-४६,		भीतम्	११-५०				
भयावहः	३-३५		११-१२			भीतानि	११-३६				
भयेन	११-४५		भस्मसात्	४-३७, ३७		भीतः	११-२१				
भरतर्षभ	३-४१,		भा.			मीमकर्मा	११-१५				
७-११, १६;			भारत्.	१-२४;		मीमर्भिरक्षि-					
						तम्	१-१०				
						मीमार्जुनसमाः	१-४१				
							३३, ६९, ३-१४				

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
३३; ४—३५; ७—६,			भोगान् २—५; ३—१२			मत्परमाः १२—२०			मध्यम् १०—२०, ३२;		
२६; ८—२२; ९—५,			भोगाः १—३३; ५—२२			मत्परः २—६१;			११—१६		
६, २५; १५—१३,			भोगी १६—१४			६—१४; १८—५७			मध्ये १—२१, २४;		
१६			भोगैश्वर्यग-			मत्परायणः ९—३४			२—१०; ८—१०;		
भूतानाम् ४—६;			तिम् २—४३			मत्पराः १२—६			१४—१८		
१०—५, २०, २२;			भोगैश्वर्यप्रस-			मत्प्रसादात् १८—५६,			मनवः १०—६		
११—२; १३—१५;			क्तानाम् २—४४			५८			मनवे ४—१		
१८—४६			भोगैः १—३२			मत्वा ३—२८; १०—८;			मनसा ३—६, ७, ४२;		
भूतिः १८—७८			भोजनम् १७—१०			११—४१			५—११, १३; ६—२४;		
भूतेज्याः ९—२५			भ्र.			मत्संस्थाम् ६—१५			८—१०		
भूतेश १०—१५			भ्रमति १—३०			मत्स्थानि ९—५ ५, ६			मनः १—३०; २—६०,		
भूतेषु ७—११;			भ्रातृन् १—२६			मदनुग्रहाय ११—१			६७; ३—४०, ४२;		
८—२०; १३—१६,			भ्रामयन् १८—६१			मदर्थम् १२—१०			५—१९; ६—१२,		
२७; १६—२; १८—२१			भ्रु.			मदर्थे १—९			१४, २५, २६, ३४,		
५४			भ्रुवोः ५—२७;			मदर्पणम् ९—२७			३५; ७—४; ८—१२;		
भूत्वा २—२०,			८—१०			मदम् १८—३५			१०—२२; ११—४५;		
३५, ४८; ३—३०;			म.			मदाश्रयः ७—१			१२—२, ८; १५—९;		
८—१९, १९, ११—५०;			मकरः १०—३१			मद्वतप्राणाः १०—९			१७—११		
१५—१३, १४			मच्चित्तः ६—१४;			मद्वतेन ६—४७			मनःप्रसादः १७—१६		
भूमिः ७—४			१८—५७, ५८;			मद्वक्तः ९—३४;			मनःप्राणेत्रिय-		
भूमौ २—८			१०—९			११—५५; १२—१४,			क्रियाः १८—३३		
भूयः २—२०;			मणिगणाः ७—७			१६; १३—१८;			मनःपष्ठानि १५—७		
६—४३; ७—२;			मतम् ३—३१, ३२;			१८—६५			मनीषिणः २—५१;		
१०—१, १८; ११—३५,			७—१८; १३—२;			मद्वक्ताः ७—२३			१८—३		
३९, ५०; १३—२३;			१८—६			मद्वक्तिम् १८—५४			मनीषिणाम् १८—५		
१४—१; १५—४;			मतः ६—३२, ४६,			मद्वक्तेषु १८—६८			मनुष्यलोके १७—२		
१८—६४			४७; ११—१८;			मद्व्रवम् ४—१०;			मनुष्याणाम् १—४४;		
भूः २—४७			१८—९			८—५; १४—१९			७—३		
भृगुः १०—२५			मत्ता ३—१; १६—५;			मद्व्रवाय १३—१८			मनुष्याः ३—२३;		
भेदम् १—७;			२ १२—१८—३५;			मद्व्रवाः १०—६			४—११		
१८—२९			मतिः ६—३६; १८—७०,			मद्याजिनः ९—२५			मनुष्येषु ४—१८;		
भेयः १—१३			७८			मद्याजी ९—३४;			१८—६९		
भैक्षम् २—५			मते ८—२६			१८—६५			मनुः ४—१		
भोक्ता ९—२४;			मत्कर्मकृत् ११—५५			मद्योगम् १२—११			मनोगतान् २—५५		
१३—२२			मत्कर्मपरमः १२—१०			मव्यपाश्रयः १८—५६			मनोरथम् १६—१३		
भोक्तारम् ५—२९			मत्तः ७—७, १२;			मधुसूदन १—३५;			मन्तव्यः ९—३०		
भोक्तुम् ५—२९			१०—५, ८; १५—१५			२—४; ६—३३;			मन्त्रहीनम् १७—१३		
भोक्तृत्वे १३—२०			मत्परमः ११—५५			८—२			मन्त्रः ९—१६		
भोक्ष्यसे २—३७						मधुसूदनः २—१			मन्दान् ३—२९		

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
मन्त्राणाः	९-२४;	१८-६५	मर्त्यलोकम्	९-२१		महाशङ्खम्	१-१५		मार्गशीर्षः	१७-३५	
मन्त्रयाः	४-१०		मर्त्येषु	१०-३		महाशनः	३-३७		मार्दवम्	१६-२	
मन्त्र्यते	२-१९;	६-२२;	मलेन	३-३८		महिमानम्	११-४१		मासानाम्	१०-३५	
३-२७;	१८-३२		महतः	२-४०		महीकृते	१-३५		माहात्म्यम्	११-२	
मन्त्र्यन्ते	७-२४		महता	४-२		महीक्षिताम्	१-२५		माम्	१-४६; २-७;	
मन्त्र्यसे	२-२६;	११-४;	महति	१-१४		महीपते	१-२१		३-१; ४-९, १०,		
१८-५९			महतीम्	१-३		महीषम्	२-३७		११, १३, १४, १४:		
मन्त्र्यत	५-८		महतम्	१-४५;		महेश्वरः	१३-२२		५-२९; ६-३०,		
मम	१-७, २८;		महद्भ्रम	११-२३		महेश्वासाः	१-४		३१, ४७; ७-१, ३,		
२-८; ३-२३;			महद्योनिः	१४-४		मस्यन्ते	२-३५		१०, १३, १४, १५,		
४-११; ७-१४,			महर्षयः	१०-२, ६		मा.			१६, १८, १९, २३,		
१७, २४; ८-२१;			महर्षिसिद्धसंघाः	११-२१		मा २-३, ४७, ४७,			२४, २५, २६, २८,		
९-५, ११; १०-७,			महर्षीणाम्	१०-२, २५		४७; ११-३४, ४९,			२९, ३०, ३०; ८-५,		
४०, ४१; ११-१,			महात्मानम्	१०-२, २५		४९, १६-५; १८-६६			७, ७, १३, १४, १५,		
७, ४९, ५२; १३-२;			महात्मानः	११-१२;		माता	९-१७		१६; ९-३, ९, ११,		
१४-२, ३; १५-६,			१८-७४			मातुलान्	१-२६		१३, १४, १४, १५,		
७; १८-७८			महात्मन्	११-२०, ३७		मातुलाः	१-३४		२०, २२, २३, २४,		
मया	१-२२; ३-३;		महात्मा	७-१९;		मात्रास्पर्शाः	२-१४		२५, २८, २९, ३०,		
४-३, १३; ७-२२;			११-५०			माधव	१-३७		३२, ३३, ३४, ३४;		
९-४, १०; १०-१७,			महात्मानः	८-१५;		माधवः	१-१४		१०-३३, ८, ९, १०,		
३९, ४०; ११-२,			९-१३			मानवः	३-१७;		१४, २४, २७; ११-८,		
४, ३३; ३४, ४१,			महानुभावान्	२-५		मानवाः	३-३१		५३, ५५; १२-२,		
४७; १५-२०;			महान्	९-६;		मानसम्	१७-१६		४, ६, ९; १३-२;		
१६-१३, १४, १५,			१८-७७			मानसाः	१०-६		१४-२६; १५-१९,		
१८-६३, ७३			महापाप्मा	३-३७		मानापमानयोः	६-७;		१९; १६-१८ २०;		
मयि	३-३०; ४-३५;		महाबाहुः	१-१८		१२-१८; १४-२५			१७-६; १८-५५,		
६-३०, ३१; ७-१,			महाबाहो	२-२६, ६८;		मानुषम्	११-५१		५५, ६५, ६५, ६६,		
७, १२; ८-७;			३-२८, ४३; ५-३,			मानुषीम्	९-११		६७, ६८		
९-२९; १२-२,			६; ६-३५, ३८;			मानुषे	४-१२		मि.		
६, ७, ८, ८, ८, ९,			७-५; १०-१;			मामकम्	१५-१२		मित्रद्रोहे	१-३८	
१४; १३-१०;			११-२३; १४-५;			मामकाः	१-१		मित्रारिपक्षयोः	१४-२५	
१८-५७, ६८			१८-१, १३			मामिकां	९-७		मित्रे	१२-१८	
मरणात्	२-३४		महाभूतानि	१३-५		मायया	७-१५;		मिथ्या	१८-५९	
मरीचिः	१०-२१		महायोगेश्वरः	११-९		१८-६१			मिथ्याचारः	३-६	
मरुतः	११-६, २२		महारथः	१-४, १७		माया	७-१४		मिश्रम्	१८-१२	
मरुताम्	१०-२१		महारथाः	१-६;		मायाम्	७-१४		मुक्तसङ्गाः	३-९;	
			२-३५			मास्तः	२-२३		१८-२६		

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
मुक्त्य	४	—२३	मृत्युम्	१३	—२५	मोक्षशा	९	—१२	यज्ञतपः क्रियाः	१७	—२५
मुक्तम्	१८	—४०	मृत्युः	२	—२७; ९—१९;	मोक्षिष्ये	१६	—१५	यज्ञदानतपः	१८	—३
मुक्तः	५	—२८;		१०	—३४	मोहकलिलम्	२	—५२	यज्ञदानतपः क्रियाः		
१२—१५; १८—७१						मोहजालसमावृताः				१७	—२४
मुक्त्वा	८	—५	मे.				१६	—१६	यज्ञभाविताः	३	—१२
मुक्तम्	१	—२६	मे१—२१, २९, ३०,			मोहनम्	१४	—८,	यज्ञविदः	४	—३०
मुक्ताभि	११	—२५	४६; ३—७; ३—२,				१८	—३९	यज्ञशिष्टाश्रितभुजः		
मुक्ते	४	—३२	२२, २१, २२; ४—३,			मोहयसि	३	—२		४	—३१
मुक्त्वम्	१०	—२४	५, ९, १४; ५—१,			मोहम्	४	—३७;	यज्ञशिष्टाश्रितः	३	—१३
मुच्यन्ते	३	—१३, ३९	६—३०, ३६, ३९,				१४	—२२	यज्ञम्	४	—२५, २५;
मुच्यः	१४	—१	४७; ७—४, ५, १८;			मोहः	११—१; १४—१३,			१७	—१२, १३
मुनिः	२	—५६;	९—५, २६, २९,				१८	—७३	यज्ञः	३	—१४, ९—१६;
५—६, २८,			३१, १०—१०, २,			मोहान्	१६	—१०;		१६	—१; १७—७,
१०—३६,			१३, १८, १९, ११—४,				१८—७, २५, ६०			११; १८—५, ५	
समीनाम्	१०	—३४	५, ८, १७, ३१, ४५,			मोहितम्	७	—१३	यज्ञान्	३	—१४, ४—३३
मुनेः	२	—५९; ६—३	४५, ४७, ४९; १२—२,			मोहिता	४	—१६	यज्ञानाम्	१०	—२५
मुमुक्षुभिः	४	—१५	१४, १५, १६, १७,			मोहिनीम्	९	—१२	यज्ञाय	४	—२३
मुहुः	१८	—७६, ७६	१९, २०, १३—३,			मौ.			यज्ञार्थात्	३	—९
मुद्याति	२	—१३;	१६—६, १३; १८—४,			मौनम्	१०	—३८;	यज्ञाः	४	—३२;
६—२४			६, १३, ३६, ५०,				१७—१६			१७	—२३
मुद्यान्ति	५	—१५	६४, ६४, ६५, ६९,			मौनी	१२	—१९	यज्ञे	३	—१५; १७—२७
			६९, ७०, ७७						यज्ञेन	४	—२५
मु.			ब्रह्मा	१०	—२४	मि.			यज्ञेषु	८	—२८
मूत्रक्षेत्रेण	१७	—१९	सेष्वावी.	१६	—१०	म्रियते	२	—२०	यज्ञैः	९	—२०
मूत्रमोनिह	१७	—१५	सेहः	१०	—२३	य.			यज्ञचिन्तय	६	—१९
मूत्रम्	५	—३५	पे.			यक्षरक्षस्वम्	१०	—२६	यज्ञचित्ताग्रम्	४	—२१;
मूत्रः	७	—१५; ९—११;	मैत्र.	१२	—१३	यक्षरक्षांसि	१७	—४		६	—१०
१६—३०			मो.			यक्ष्ये	१६	—१५	यज्ञचित्तोन्मिदयक्षिणः		
मूर्त्यः	१७	—४	बाह्यकालक्षिभिः			यक्ष्यः	१७	—३	यज्ञचेतनाम्	५	—२६
मूर्त्यः	८	—१२		१७	—२५	यज्ञस्तः	९	—१५	यज्ञतः	२	—६०
मूकानि.	१५	—२६	बोधपरायण	५	—२८	यज्ञमिति	९	—२३	यज्ञता	६	—३६
मु.			मोक्षयिष्यामि	१८	—६६	यज्ञन्ते	४	—१२;	यज्ञताम्	७	—३
मुवाणाम्	१०	—३०	मोक्षम्	१८	—३०	९—२३; १६—१७			यज्ञति	७	—३
मुवेन्नः	१०	—३०	मोक्षयते	४	—१६;	१७—१, ४, ४			यज्ञतो	६	—४३
मुत्तत्त्व	२	—३४	९—१, २८			यज्ञः	९	—१७	यज्ञतवाक्यमानस		
मुत्तम्	३	—२६	मोक्षकर्माणः	९	—१२	यज्ञस्यपितृकल्पाः				१८	—५२
मृत्युसंसारमर्माणि	५	—३	मोक्षज्ञानाः	९	—१३		४	—३०	यज्ञस्तः	९	—१४;
मृत्युसंसारमर्माणां			मोक्षम्	३	—१६	यज्ञतपसाम्	५	—२९		१५	—११, ११
१२—७											

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
युगे	४—८, ८		येपाम् १—३३; २—३५,			योगिन	४—२५;		९, १०, १०, १०,		
युज्यते	१०—७,		५—१६, १९, ७—२८,			५—११; ६—१९;			१—१		
	१७—२६		१०—६			८—१४, २३; १५—११			रजोगुणसमुद्भव		
युज्यस्व	२—३८, ५०		यो.			योगिनाम्	३—३;		३—२७		
युञ्जत.	६—१९		योक्तव्य.	६—२३		६—४२, ४७			रणसमुद्यमे	१—२२	
युञ्जन्	६—१५, २८; ७—१		योगक्षेमम्	१—२२		योगिन्	१०—१७		रणात्	२—३५	
युञ्जीत	६—१०		योगधारणाम्	८—१२		योगी	५—२४,		रणे १—४६; ११—३४		
युञ्ज्यात्	६—१२		योगबलेन	८—१०		६—१, २, ८, १०,			रता	५—२५;	
युद्धविशारदा	१—९		योगभ्रष्ट	६—४१		१५, २८, ३१, ३२,				१२—४	
युद्धम्	२—३२		योगमायासमा-			४५, ४६, ४६, ४६,			रथम्	१—२१	
युद्धात्	२—३१		वृत्त	७—२५		८—२५, २७, २८,			रथोत्तमम्	१—२४	
युद्धाय	२—३७, ३८		योगयज्ञा	४—२८		१२—१४			रथोपस्थः	१—४७	
युद्धे	१—२३, ३३,		योगयुक्त	५—६, ७,		योगे	२—३९		रमते	५—२०;	
	१८—४३		योगयुक्तात्मा	६—२९		योगेन	१०—७,		१८—३६		
युधामन्यु.	१—६		योगवित्तमा	१२—१		१२—६; १३—२४,			रमन्ति	१०—९	
युधि	१—४		योगसंज्ञितम्	६—२३		१८—३३			रविः	१०—२१;	
युधिष्ठिर	१—१६		योगसंन्यातक-			योगेश्वर	११—४		१३—३३		
युध्य	—७		माणम्	४—४१		योगेश्वरः	१८—७८		रसनम्	१५—९	
युध्यस्व	२—१८,		योगसंसिद्ध	४—३८		योगेश्वरात्	१८—७५		रसवर्जम्	२—५९	
३—३०, ११—३४			योगसंनिद्धिम्	६—३७		योगे	५—५		रस	२—५९; ७—८	
युयुधान	१—४		योगसेवया	६—२०		योत्स्यमानान्	१—२३		रसात्मकः	१५—१३	
युयुत्सव	१—१		योगस्थ.	२—४८		योत्स्ये	२—९,		रस्या	१७—८	
युयुत्सुम्	१—२८		योगस्य	६—४४		१८—५९			रहसि	६—१०	
ये.			योगम्	२—४८, ५०.		योद्धव्यम्	१—२२		रहस्यम्	४—३	
ये १—७, २३, ३—१३,			योगम् २—५३, ४—१,			योद्धकामान्-	१—२२		रा.		
३१, ३२, ४—११,			४२; ५—१, ५,			योधमुख्यै.	११—२६		राक्षसीम्	९—१२	
५—२२; ७—१२,			६—२, ३, १२, १९,			योधवैरात्	११—३४		रागद्वेषवियुक्तं	२—६४	
१२, १४, २९, ३०;			७—१; ९—५;			योधा	११—३२		रागद्वेषी	३—३४,	
९—२२, २३, २९,			१०—७, १८, ११—८,			योनिषु	१६—१९		१८—५१		
३२, ११—२२, ३२,			१८—७५			योनिम्	१६—२०		रागात्मकम्	१४—७	
१२—१, १, २, ३,			योग	२—४८, ५०.		योनि	१४—३		रागी	१८—२७	
६, २०; १३—३४,			४—२, ३, ६—१६,			यौ.			राजशुभम्	९—२	
१७—१, ५			१७, २३, ३३, ३६			यावनम्	२—१३		राजन्	११—९,	
येन २—१७, ३—२,			योगात्	६—३७		र.			१८—७६, ७७		
४—३५, ६—६:			योगाय	२—५०		रक्षासि	११—३६		राजर्षयः	४—२;	
८—२२, १०—१०,			योगारूढस्य	६—३		रजस.	१४—१६ १७		९—३३		
१२—१९; १८—२०,			योगारूढ	६—४		रजसि	१४—१२, १०		राजविद्या	९—२	
४६			योगिनम्	६—२७		रज.	१४—५, ७,		राजसस्य	१७—९	

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
राज्यस्य	१७—१२,		सोमहर्षः	१—२१		लोकस्य	५—१४;		वक्ष्ये:	११—३०	
१८, २१; १८—८,			ले.			११—४३			वक्ष्यन्ति	८—११	
२१, २४, ३८			लघ्वाक्षी	१८—५२		लोकम्	९—३३;		वक्ष्यति	१०—१४	
राज्यस्य	१८—२७		कञ्चम्	१६—१३		१३—३३			वक्ष्यन्ति	२—३६	
राज्यस्य:	७—१२;		लघ्वा:	४—३९;		लोकः	३—९, २१;		वयम्	१—३७; १—४५;	
१४—१८; १७—४			६—२२; १८—५३			४—३१, ४०;			२—१२		
राज्यसी.	१७—२;		कञ्चते	४—३९;		७—२५; १०—६;			वर	८—४	
१८—३१, ३४;			६—४३; ७—३२,			१२—१५			वरुणः	१०—२९;	
राजा	१—२, १६		१८—४५, ५४			लोकात्	१२—१५		११—३९		
राज्यसुखलोभेन			लभन्ते	२—३२;		लोकान्	६—४१;		वर्णसंस्कारा-		
१—४५			५—२५; ९—२१			१०—१६; ११—३०,			रके:	१—४३	
राज्यस्य	१—३१, ३३;		कञ्चस्व	११—३३;		३२; १४—१४;			वर्णसंस्कारः	१—४१	
२—८; ११—३३			कञ्चो	११—३५		१८—१७, ७१			वर्तते	५—१६; ६—३१;	
राज्येन	१—३२		कञ्चते	१६—६		लोकाः	३—२४;		१६—२३		
रात्रिम्	८—१४		कञ्चन्तः	८—२२		८—१६; ११—२३,			वर्तन्ते	३—२८; ५—९;	
रात्रिः	८—२५		कञ्चवम्	२—३५		२९			१४—२३		
राज्यागमे	८—१८, १९		कञ्चम्	६—३२		लोके	२—५; ३—३;		वर्तमानः	६—३१;	
राधनम्	७—२२		कञ्चालाञ्चौ	२—३६		४—१२; ६—४२;			१३—२३		
रामः	१०—३१		लि.			१३—१३; १५—१६,			वर्तमानानि	७—२६	
रि.			लिङ्गो:	१४—२१		१८; १६—६			वर्ते	३—२२	
रिम्-	६—११		लिप्यते	५—७,		लोकेषु	३—२२		वर्तेत	६—६	
रु.			१०; १३—३१;			लोभः	१४—१२, १७;		वर्तय	३—२३	
रुपपात्र	१०—३३		१८—१७			१६—२१			वर्मे	३—२३; ४—११	
रुपविष्ठा:	११—३३		लिम्पन्ति	४—१४		लोभोपहतवे-			वर्षम्	९—१९	
रुपान्	११—६		लु.			तसः	१—३८		वशम्	३—३४; ६—२६	
रुद्ध्वा	४—२९		लुपिण्डोदकक्रियाः			व.			वशात्	९—८	
रुधिरप्रदिग्धान्			१—४२			वक्ष्यम्	१०—१६		वशी	५—१३	
रु.			लुब्धः	१८—२७		वक्ष्यामि	११—२७,		वशे	२—६१	
रुप			ले.			२८, २९			वस्थात्मना	६—३६	
रुपस्य	१३—५३		लोडिङ्गो	११—३०		वक्ष्यामि	२—२३;		वस्तुः	११—२२	
रुपम्	११—३, ९, ३०,		लो.			१०—३६			वस्तुनाम्	१०—२३	
२३, ४५, ४७, ४९,			लोकक्षयकृत्	११—३२		वक्ष्यामि	१—२; ११—६५;		वस्तु	११—६	
४९, ५०, ५१, ५३;			लोकत्रयम्	११—२०;		१८—७३			वहामि	९—२२	
१५—३; १८—७७			१५—१७			वक्ष्यः	२—१०; १०—३;		वह्निः	३—३८	
रुपाणि	११—५		लोक्ष्ये	११—४३		११—११; १८—६४			वः	३—१०, ११,	
रुपेण	११—४६		लोक्ष्ये	१०—३		वक्ष्य	१०—२८		१२		
रो.			लोक्ष्ये	३—२०,		वक्ष्य	३—३		व.		
सोमहर्षम्	१६—५४		२५			वक्ष्य	३—३९		व.		

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
६, २०, २०, २६,			विगतभी.	६—१४		७—५, १०, १२,			विन्दते	५—४	
३७, ३७; ६—३२,			विगतस्पृहः	२—५६;		१०—२४, २७;			विन्दामि	११—२४	
३२; ८—६; १०—४१;				१८—४९		१३—२, १९, १९,			विपरिवर्तते	९—१०	
११—४१; १५—१०,			विगतः	११—१		२६; १४—७, ८;			विपरीतम्	१८—१५	
१०; १७—१९, २१;			विगतेच्छाभयक्रोध.			१५—१२, १७—६,			विपरीतानि	१—३०	
१८—१५, १५, २४,				५—२८		१२, १८—२०, २१			विपरीतान्	१८—३२	
४०, ४०			विगुणः	३—३५,		विद्य	२—६		विपश्चित्	२—६०	
वाक्	१०—२४		विचक्षणा.	१८—४७		विद्यते	२—१६, १६,		विभक्तम्	१३—१६	
वाक्यम् १—२३, २—१;			विचालयेत्	३—२९		३१, ४०. ३—१७;			विभक्तेषु	१८—२०	
१७—१५			विचाल्यते	६—२२;		४—३८ ६—४०;			विभावसां	७—९	
वाक्येन	३—२			८—१६; १६—७		विद्यान्	६—२३,		विभुम्	१०—१२	
वाङ्मयम्	१७—१५		विचेतसः	९—१२		१४—११			विभुः	५—१५	
वाचम्	२—४२		विजयम्	१—३१		विद्यानाम्	१०—३२		विभूतिभिः	१०—१६	
वाच्यम्	१८—६७		विजयः	१८—७८		विद्याविनयसंपन्ने	५—१८		विभूतिमत्	१०—४१	
वादः	१०—३२		विज्ञानतः	२—४६		विद्याम्	१०—१७		विभूतिम्	१०—७, १८	
वादिन.	२—४२		विजानीत	२—१९		विद्वान्	३—२५, २६		विभूतीनाम्	१०—४०	
वायुः २—६७; ७—४;			विजानीयाम्	४—४		विधानोक्ता	१७—२४		विभूतेः	१०—४०	
९—६; ११—३९,			विजितात्मा	५—७		विधिट्ट	१७—११		विमत्सर.	४—२२	
१५—८			विजितेन्द्रिय	६—८		विधिहीनम्	१७—१३		विमुक्तः	९—२८;	
वायो.	६—३४		विज्ञातुम्	११—३१		विधीयते	२—४४		१४—२०; १६—२२		
वाष्पेय	१—२१;		विज्ञानसहितम्	९—१		विधेयात्मा	२—६४		विमुक्ताः	१५—५	
३—३६			विज्ञानम्	१८—४२		विनङ्क्ष्यसि	१८—५८		विमुच्य	१८—५३	
वासव	१०—२२		विज्ञाय	१३—१८		विनय	१—१२		विमुञ्चति	१८—३५	
वासः	१—४४		वितताः	४—३२		विनयति	४—४०;		विमुह्यति	२—७२	
वासांसि	२—२२		वित्तेश	१०—२३		विनयति	८—२०		विमुढ	६—३८	
वासुकिः	१०—२८		विदधामि	७—२१		विनयन्तु	१३—७७		विमुढभावः	११—४९	
वासुदेवस्य	१८—७४		विदितात्मनाम्	५—२६		विना	१०—३९		विमुढात्मा	३—६	
वासुदेवः	७—१९;		विदित्वा	२—२५,		विनाश	२—१७		विमुढा	१५—१०	
१०—३७; ११—५०				८—२८		विनाशः	६—४०		विमृश्य	१८—६३	
वि.			विदुः	४—२; ७—२९		विनाशाय	४—८		विमोक्षाय	१६—५	
विकल्पितम्	२—३१		३०, ३०, ८—१७			विनियतम्	६—१८		विमोक्ष्यसे	४—३२	
विकर्णः	१—८		१०—२, १४,			विनियम्य	६—२४		विमोहयति	३—४०	
विकर्मणः	४—१७		१३—३४, १६—७,			विनिवर्तन्ते	२—१९		विराटः	१—४, १७	
विकारान्	१३—१९		१८—२			विनिवृत्तकामा.	१५—५		विलमाः	११—२७	
विकारि	१३—३		विद्धि	२—१७, ३—१५,		विनिश्चितं	१३—४		विवस्वतः	४—४	
विक्रान्तः	१—६		३२, ३७; ४—१३,			विन्दति	४—३८,		विवस्वते	४—१	
विगतकल्मषः	६—२८		३२, ३४; ६—२;			५—२१; १८—४५,			विवस्वान्	४—१	
विगतज्वरः	३—३०					४६,			विविक्तदेशसेवित्वम्		
										१३—१०	

पदानि	अ०	को०	पदानि	अ०	को०	पदानि	अ०	को०	पदानि	अ०	को०
मृगाम्	१—३		शरीरविमोक्षणात्			शाश्वतम्	१—१२;		शू.		
मज	१८—६६			५—२३			१८—५६, ६३		शू.		
मजेत	२—५४		शरीरस्थम्	१७—६, ६		शाश्वतः	२—२०		शू.	१८—४४	
श.			शरीरस्थः	१३—३१		शाश्वलाः	१—४३		शू.	१८—४१	
शक्नोति	५—२३		शरीरम्	१३—१;		शाश्वतीः	६—४१		शू.	१—३२	
शक्नोमि	१—३०			१५—८		शाश्वते	८—२६		शू.	१—४, १	
शक्नोषि	१२—९		शरीराणि	२—२२		शास्त्रविधानो-			शू.		
शक्यसे	११—८		खरीरिणः	२—१८		कम्	१६—२८		शू.	२—३९; ७—१,	
शक्यम्	११—४;		शरीरे	१—२९;		शास्त्रविधिम्	१६—२३;		१०—१; १३—३;		
	१८—११		२—३०; ११—१३				१७—१		१६—६; १७—२०		
शक्यः	६—३६;		शर्म	११—२५		शास्त्रम्	१७—२०;		७; १८—४, १९;		
११—४८, ५३, ५४			शशाङ्कः	११—३९;			१६—२४		२९, ३६, ४५, ६४		
शङ्खम्	१—१२			१५—६		शि.			शृणुयात्	१८—७१	
शङ्खाः	१—१३		शशिसूर्यनेत्रम्	११—१९		शिखण्डी	१—१७		शृणोति	२—२९	
शङ्खान्	१—१८		शशिसूर्ययोः	७—८		शिखरिणाम्	१०—२३		शृण्वतः	१०—१८	
शङ्खौ	१—१४		शशी	१०—२१		शिरसा	११—१४		शृण्वन्	५—९	
शठः	१८—२८		शश्वत्	१—३१		शिष्यः	२—७		शै.		
शतशः	११—५		शस्त्रपाणयः	१—४६		शिष्येण	१—३		शै.	१—५	
शत्रुत्वे	६—६		शस्त्रभूताम्	१०—३१		शी.			शै.		
शत्रुवत्	६—६		शस्त्रसंपाते	१—२०					शै.		
शत्रुम्	३—४३		शस्त्राणि	२—२३		शीतोष्णसुखदुः-			शै.		
शत्रुः	१६—१४		शंकटः	१०—२३		खदाः	२—१४		शै.		
शत्रून्	११—३३		शंसति	५—१		शीतोष्णसुखदुःखेषु			शै.		
शत्रौ	१२—१८		श.			६—७; १२—१८			शै.		
शनैः	६—२६, २५		शाखाः	१५—२		शु.			शै.		
शब्दमहा	६—४४		शाधि	२—७		शुक्लकृष्णे	८—२६		शै.		
शब्दः १—१३; ७—८			शान्तरजसम्	६—२७		शुक्लः	८—२४		शै.		
शब्दादीन्	४—२६;		शान्तः	१८—५३		शुचः	१६—५;		शै.		
१८—५१			शान्तिम्	२—७०, ७१,			१८—६६		शै.		
शमम्	११—२४		४—३९; ५—१२,			शुचिः	१२—१६		शै.		
शमः ६—३; १०—४;			२९; ६—१५; ९—३१;			शुचीनाम्	६—४१		शै.		
१८—४२			१८—६२			शुची	६—११		शै.		
शरणम्	२—४९;		शान्तिः	२—६६;		शुनि	५—१८		शै.		
९—१८; १८—६२,			१२—१२; १६—२			शुभान्	१८—७१		शै.		
६६			शारीरम्	४—२१,		शुभाशुभपरि-			शै.		
शारीरयात्रा	३—८		१७—१४			त्यागी	१२—१७		शै.		
शारीरवाक्मनोभिः			शाश्वतधर्मगोता	११—१८		शुभाशुभफलैः	१—२८		शै.		
१८—१५			शाश्वतस्य	१४—२७		शुभाशुभम्	२—५७		शै.		

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
श्रद्धया ६-३७; ७-२१, २२; ९-२३; १०-२, १७-१, १७	श्रे. १-३१; २-५, ७, ३१; ३-२, ११, ३५; ५-१, १२-१२, १६-२२	सङ्घः २-४७, ६२ सङ्घात् २-६२ सङ्घग्रामम् २-३३ सचराचरम् ९-१०; ११-७	सदा ५-२८; ६-१५, २८, ८-६, १०-१७, १८-५६ सदृशम् ३-३३, ४-३८ सदृशः १६-१५ सदृशी ११-१२ सदोषम् १८-४८ सद्भावो १७-२६ सनातनम् ४-३१; ७-१० सनातनः २-२४, ८-२०; ११-१८, १५-७ सनातना १-४० सन् ४-६, ६ सन्त ३-१३ सपत्नान् ११-३४ सप्त १०-६ समक्षम् ११-४२ समग्रम् ४-२३, ११-३० ११-३० समग्रान् ११-३० समचित्तत्वम् १३-९ समता १०-५ समतीतानि ७-२६ समतीत्य १४-२६ समत्वम् २-४८ समदर्शिनः ५-१८ समदुःखमुखम् २-१५ समदुःखमुखः १२-१३; १४-२४ समधिगच्छति ३-४ समन्तात् ११-१७ समबुद्धयः १२-४ समबुद्धिः ६-९ समलोष्टाश्मका- श्मनः १४-२४; ६-८
श्रद्धा १७-२, ३ श्रद्धामयः १७-३ श्रद्धावन्तः ३-३१ श्रद्धावान् ४-३९; ६-४७; १८-७१ श्रद्धाविरहितम् १७-३ श्रद्धाम् ७-२१	श्री. १-१२ श्री. १-१२ श्रीभगवान् २-२, ११, ५५; ३-३, ३७; ४-१, ५; ५-२; ६-१, ३५, ४०; ७-१८-३; ९-१, १०-१; ११-११-५ ३२, ४७, ५२; ११-२२, १३-१; ११-१३; १२-१५-१; १६-१; १७-२; १८-२२ श्रीमताम् ६-४१ श्रीमत् १०-४१ श्रीः १०-३४; १८-७८ श्रु. १८-५ श्रुतस्य २-५२ श्रुतम् १८-७२ श्रुतिपरायणः १३-२५ श्रुतिभिर्प्रतिपन्ना २-५३ श्रुतौ ११-२ श्रुत्वा २-२१; ११-३५; १३-३५	श्रो. ३-३५; ४-३३; १८-४७ श्रेष्ठः ३-२१ श्रो. २-५२ श्रोत्रम् १५-९ श्रोत्रादीनि ४-२६ श्रोष्यसि १८-५४ श्व. ५-१८ श्वपाके ५-१८ श्वशुरान् १-२६ श्वशुराः १-३४ श्वसन् ५-९ श्वे. १-१४ ष. ६-२४, २५; स. १८-२२ सकम् ५-१२ सक्ताः ३-२५; सखा ३-३; ११-४१ सखीन् १-२६ सखे ११-४१ सख्युः ११-४४ सगद्गदम् ११-३५ सङ्घारहितम् १८-२३ सङ्घावर्जितः ११-५५ सङ्घाविवर्जितः १२-१८ सङ्घ्या २-४८; ५-१० ११, १८-६, १९	सङ्घः २-४७, ६२ सङ्घात् २-६२ सङ्घग्रामम् २-३३ सचराचरम् ९-१०; ११-७ सचेताः ११-५१ सच्छब्दः १७-२६ सज्जते ३-२८ सज्जन्ते ३-२९ सतनयुक्तानाम् १०-१० सतनयुक्ताः १२-१ सततम् ३-१९; ६-१०, ८-१४; ९-१४; १२-१४; १७-२४; १८-५७ सतः २-१६ सति १८-१६ सत् ९-१९, १३-१२; १७-२३, २६, २७, २७ सत्कारमानपूजार्थम् १७-१८ सत्यम् १०-४, १६-२, ७; १७-१५, १८-६५ सत्त्ववताम् १०-३६ सत्त्वसमाविष्टः १८-१० सत्त्वसंशुद्धिः १६-१ सत्त्वस्थाः १४-१८ सत्त्वम् १०-३६, ४१, १३-२६; १४-५, ६, ९, १०, १०, १०, ११; १७-१; १८-४० सत्त्वात् १४-१७ सत्त्वानुरूपा १७-३ सत्त्वे १४-१४ सदसत् ११-३७ सदस्योनिजन्मसु १३-२१

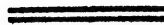
पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
समवस्थितम्	१३	—२८	सम्यक्	५	—४;	सर्वत्रग.	९	—६	सर्वदेवेषु	७	—८
समवेतान्	१	—२५	८—१०; ९—३०			सर्वत्रसमदर्शन	६	—२९	सर्वेश	१	—१८;
समवेता	१	—१	सरसाम्	१०	—२४	सर्वथा	६	—३१;	२—५८, ६८; ३—२३,		
समम्	५	—१९; ६—१३,	सर्गः	५	—१९	१३—२३			२७; ४—११;		
३३; १३—२७, २८			सर्गाणाम्	१०	—३२	सर्वदुर्गाणि	१८	—५८	१०—२; १३—२९		
समन्तत	६	—२४	सर्गे	७	—२७;	सर्वदु खानाम्	२	—६५	सर्वसंकल्पसंन्यासी		
समन्तात्	११	—३०	१४—२			सर्वदेहिनाम्	१४	—८	६—४		
सम.	२	—४८, ४—३२,	सर्पाणाम्	१०	—२८	सर्वद्वाराणि	८	—१२	सर्वस्य	२	—३०;
९—२९, १२—१८,			सर्व	११	—४०	सर्वद्वारेषु	१४	—११	७—२५; ८—९;		
१८; १८—५४			सर्वकर्मणाम्	१८	—१३	सर्वधर्मान्	१८	—६६	१०—८, १७—१७;		
समागता.	१	—२३	सर्वकर्मफलत्यागम्			सर्वपापेभ्यः	१८	—६६	१५—१५, १७—३, ७		
समाचर ३—९, ११			१२—११, १८—२			सर्वपापै	१०	—३	सर्वहर.	१०	—३४
समाचरन्	३	—२६	सर्वकर्माणि	३	—२६,	सर्वभावन	१५—१९,		सर्वम्	२	—१७;
समाधातुम्	१२	—९	४—३७, ५—१३,			१८—६२			४—३३, ३६; ५—३०;		
समाधिस्थस्य	२	—५४	१८—५६, ५७			सर्वभूतस्थम्	६	—२९	६—७, १३, १९;		
समाधी	२	—४४, ५३	सर्वकामेभ्यः	६	—१८	सर्वभूतास्थितम्	६	—३१	१०—८, १४; ११—४०;		
समाधाय	१७	—११	सर्वकिंत्विवै.	३	—१३	सर्वभूताहिते	५	—२५;	८—२२, २८; ९—४;		
समाप्नोषि	११	—४०	सर्वक्षेत्रेषु	१३	—२	१२—४			१३—१३, १८—४६		
समारम्भाः	४	—१९	सर्वगतम्	३	—१५;	सर्वभूतात्मभूतात्मा	५—७		सर्व ३—५; ११—४०		
समास्ततः	१३	—१८	१३—३२			सर्वभूतानाम्	२	—६९.	सर्वाणि २—३०, ६१;		
समासेन	१३	—३, ६;	सर्वगतः	२	—२४	५—२९, ७—१०;			३—३०; ४—५,		
१८—५०			सर्वगुह्यतमम्	१८	—६४	१०—३९, १२—१३;			२७; ७—६, ९—६;		
समाहर्तुम्	११	—३७	सर्वज्ञानविमूढान्			१४—३, १८—६१			१२—६; १५—१६		
समाहित.	६	—७	३—३२			सर्वभूतानि	६	—२९,	सर्वान्	१	—२७,
समा	६	—४१	सर्वत.	२	—४६,	७—२७; ९—४,			२—५५, ७१; ४—३२;		
समितिजयः	७	—८	११—१६, ४०			७; १८—६१			६—२४; ११—१५,		
समिद्ध	४	—३७	सर्वत पाणिपादम्			सर्वभूताशयस्थित			१५		
समीक्ष्य	१	—२७	१३—१३			१०—२०			सर्वारम्भपरित्यागी		
समुद्रम्	२	—७०;	सर्वत श्रुतिमत्			सर्वभूतेषु	३	—१८,	१२—१६; १४—२५		
११—२८			१३—१३			७—९, ९—२९,			सर्वारम्भा १८—४८		
समुद्धर्ता	१२	—७	सर्वतोक्षिशरोमुखम्			११—५५, १८—२०			सर्वार्थान् १८—३२		
समुपस्थितम्	१	—२८;	१३—१३			सर्वभृत्	१३—१४		सर्वाक्षर्यमयम् ११—११		
२—२			सर्वतोदीप्तिमन्तम्			सर्वयज्ञानाम्	९—२४		सर्वाः	८—१८,	
समुपाश्रितः	१८	—५२	११—१७			सर्वयोन्येषु	१४—४		११—२०, १५—१३		
समृद्धवेगाः	११	—२९,	सर्वत्र	२	—५७,	सर्वलोकमहेश्वरम्			सर्वे १—६, ९, ११;		
२९			६—३०, ३२; १२—४;			५—२९			२—१२, ७०, ४—१९,		
समृद्धम्	११	—३३	१३—२८, ३२;			सर्ववित्	१५—१९		३०, ७—१८, १०—१३;		
समे	२	—१८	१८—४९			सर्ववृक्षाणाम्	१०—२६		११—२२, २६, ३२,		
समौ	५	—२७	सर्वत्रगम्	१२	—३				३६; १४—१		

पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०	पदानि अ० श्लो०
साधर्म्यम् १४—२	सिंहनादम् १—१२	सुलभः ८—१४	सौमद्रः १—६, १८
साधिभूताधिदैवम् ७—३०	सी. १—२८	सुविरूढमूलम् १०—३	सौम्यत्वम् १७—१६
साधियज्ञम् ७—३०	सीदन्ति १—२८	सुसुखम् ९—२	सौम्यवपुः ११—५०
साधुभावे १७—२६	सु. १—२९	सुहृत् ९—१८	सौम्यम् ११—५१
साधुपु ६—९	सुकृतदुष्कृते २—५०	सुहृदम् ५—२९	स्क.
साधुः ९—३०	सुकृतस्य १४—१६	सुहृदः १—२६	स्कन्दः १०—२४
साधूनाम् ४—८	सुकृतम् ५—१५	सुहृन्मित्रायुदासीनमप्य- स्थद्वेष्यबन्धुषु ६—९	स्त.
साध्या ११—२२	सुकृतिनः ७—१६	सू. १३—१५	स्तब्धः १८—२८
साम ९—१७	सुखदु.खे २—३८	सूक्ष्मत्वात् १३—१५	स्तब्धा १६—१७
सामर्थ्यम् २—३६	सुखदुःखसंज्ञः १५—५	सूतपुत्रः ११—२६	स्तुतिभिः ११—२१
सामवेदः १०—२२	सुखदुःखानाम् १३—२०	सूत्रे ७—७	स्तुवन्ति ११—२१
सामासिकस्य १०—३३	सुखसङ्गेन १४—६	सूयते ९—१०	स्तेनः ३—१२
साम्नाम् १०—३५	सुखस्य १४—२७	सूर्यसहस्रस्य ११—१२	ख.
साम्ये ५—१९	सुखम् २—६६; ४—४०; ५—३, १३; ६—२९; ५—२१, २१; ६—२७, २८, ३२; १०—४; १३—६; १६—२३; १८—३६, ३७, ३८, ३९	सूर्यः १५—६	खियः ९—३२
साम्येन ६—३३	सुखानि १—३१, ३३	सृ. ५—१४	खीपु १—४१
साहंकारेण १८—२४	सुखिनः १—३७; २—३३	सृजति ४—७	स्थ.
सांख्ययोगी ५—४	सुखी ५—२३; १६—१४	सृजामि ८—२७	स्थाणुः २—२४
सांख्यम् ५—५	सुखे १४—९	सृती ४—१३	स्थानम् ५—५; ८—२८; ९—१८; १८—६२
सांख्यानाम् ३—३	सुखेन ६—२८	सृष्टम् ३—१०	स्थाने ११—३६
सांख्ये २—३९; १८—१३	सुखेषु २—५६	सै. १—२१, २४, २६; २—१०	स्थापय १—२१
सांख्येन १३—२४	सुघोषमणिपु- ष्प १—१६	सेनानीनाम् १०—२४	स्थापयित्वा १—२४
सांख्यैः ५—५	सुदुराचारः ९—३०	सेवते १४—२६	स्थावरजङ्गमम् १३—२६
सि. १८—१३	सुदुर्दर्शम् ११—५२	सेवया ४—३४	स्थावराणाम् १०—२५
सिद्धये ७—३; १८—१३	सुदुर्लभः ७—१९	सै. १—७	स्थास्यति २—५३
सिद्धसंघाः ११—३६	सुदुष्करम् ६—३४	सो. ५—२३; ११—४४	स्थितप्रज्ञस्य २—५४
सिद्धः १६—१४	सुनिश्चितम् ५—१	सोमदत्तिः १—८	स्थित्वा २—७२
सिद्धानाम् ७—४; १०—२६	सुरगणाः १०—२	सोमपाः ९—२०	स्थितधीः २—५४, ५६
सिद्धिम् ३—४; ४—१२; १२—१०; १४—१; १६—२३	सुरसंघाः ११—२१	सोमः १५—१३	स्थितम् ५—१९; १३—१६; १५—१०
१८—४५, ४६, ५०	सुराणाम् २—८	सौ. १३—३२	स्थितः ५—२०; ६—१० १४, २१, २२; १०—४२; १८—७३
सिद्धिः ४—१२	सुरेन्द्रलोकम् ९—२०		स्थितान् १—२६
सिद्धौ ४—२२			स्थिताः ५—१९
सिद्धयसिद्धयोः २—४८; १८—२६			स्थितिम् ६—३३

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
स्थितिः	२—७२;		स्याम्	३—२४;		स्वर्गपराः	२—४३		हर्षम्	१—१२	
	१७—२७			१८—७०		स्वर्गलोकम्	९—२१		हर्षामर्षभयोद्वेगः		
स्थितौ	१—१४		स्युः	९—३२		स्वर्गम्	२—३७			१२—१५	
स्थिरबुद्धिः	५—२०		स्र.			स्वलपम्	२—४०		हविः	४—२४	
स्थिरमतिः	१२—१९		ब्रंसते	१—२९		स्वस्ति	११—३१		हस्तात्	१—२९	
स्थिरमानसम्	६—११		ह्योतिसाम्	१०—३१		स्वस्थः	१४—२४		हस्तिनि	५—१८	
स्थिरम्	१२—९					स्वस्थाः	३—३३		हा.		
स्थिरः	६—१३		स्व.			स्वम्	६—१३		हानिः	२—६६	
स्थिराम्	६—३३		स्वकर्मणा	१८—४६		स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः			दि.		
स्थिराः	१७—८		स्वकर्मनिरतः	१८—४५			४—२८				
स्थैर्यम्	१३—७		स्वकम्	११—५०		स्वाध्यायः	१६—१		हि १—११, ३७, ४२;		
रन.			स्वचक्षुषा	११—८		स्वाध्यायाभ्यसनम्			२—५, ८, १५, २७,		
स्निग्धाः	१७—८		स्वजनम्	१—२८, ३१,			१७—१५		३१, ४१, ४९, ५१,		
				३७, ४५		स्वाम्	४—६; ९—८		६०, ६१, ६५, ६७;		
रप.			स्वतेजसा	११—१९		स्वे	१८—४५, ४५		३—५, ५, ८, १२,		
स्पर्शनम्	१५—९		स्वधर्मम्	२—३१, ३३		स्वेन	१८—६०		१९, २०, २३, ३४;		
स्पर्शान्	५—२७		स्वधर्मः	३—३५;		ह.			४—३, ७, १२, १७,		
स्पृशन्	५—९			१८—४७					३८; ५—३, १९,		
स्पृहा ४—१४; १८—१२			स्वधर्मे	३—३५		ह	२—९		२२; ६—२, ४, ५,		
रम.			स्वधा	९—१६		हतम्	२—१९		२७, ३४, ३९, ४०,		
रम	२—३		स्वनुष्ठितात्	३—३५;		हतः २—३७; १६—१४			४२; ७—१४, १७,		
रमरति	८—१४			१८—४७		हतान्	११—३४		१८, २२; ८—२६;		
रमरन् ३—६; ८—५, ६			स्वपन्	५—९		हत्वा १—३१, ३६, ३७;			९—२४, ३०, ३२;		
रमृतम् १७—२०, २१;			स्वप्नम्	१८—३५		२—५, ६; १८—१७			१०—२, १४, १६,		
१८—३८			स्वबान्धवान्	१—३७		हनिष्ये	१६—१४		१८, १९; ११—२,		
रमृतः	१७—२३		स्वभावजम्	१७—४२,		हन्त	१०—१९		२०, २१, २४, ३१;		
रमृता	६—१९			४३, ४४, ४४		हन्तारम्	२—१९		१२—५, १२; १३—२१,		
रमृतिप्रशात्	२—६३		स्वभावजा	१७—२		हन्ति	२—१९, २१;		२८; १४—२७;		
रमृतिविश्रमः	२—६३		स्वभावजेन	१८—६०			१८—१७		१८—४, ११, ४८		
रमृतिः	१०—३४;		स्वभावानियतम्	१८—४७		हन्तुम्	१—३५, ३७, ४५		हितकाम्यया	१०—१	
१५—१५; १८—७३			स्वभावप्रभवैः	१८—४१		हन्त्यते	२—१९, २०		हितम्	१८—६४	
रय.			स्वभावः	५—१४;		हन्त्यमाने	२—२०		हितात्	२—३३	
रयन्दने	१—१४			८—३		हन्त्युः	१—४६		हिनस्ति	१३—२८	
स्यात् १—३६; २—७;			स्वयम्	४—३८;		हयैः	१—१४		हिमालयः	१०—२५	
३—१७; १०—३९;				१०—११, १५;		हरति	२—६७		हिंसात्मकः	१८—२७	
११—१२; १५—२०;			स्वया	७—२०		हरन्ति	२—६०		हिंसाम्	१८—२५	
१८—४०			स्वर्गातिम्	९—२०		हरिः	११—९		हु.		
स्याम	१—३७		स्वर्गद्वारम्	२—३२		हरः	१८—७७		हुतम् ४—२४; ९—१६		
						हर्षशोकान्वितः	१८—२७		१७—२८		

पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०	पदानि	अ०	श्लो०
हृ.			हृयाः	१७—८		हृष्टरोमा	११—१४		हेतुमद्भिः	१३—४	
हतज्ञानाः	७—२०		हृषितः	११—४५		हृष्यति	१२—१७		हेतुः	१३—२०, २०	
हृत्स्थम्	४—४२		हृषीकेश	११—३६;		हृष्यामि	१८—७६, ७७		हेतोः	१—३५	
हृदयदोषस्थम्	२—३			१८—१		हे.			ह.		
हृदयानि	१—१९					हे११—४१, ४१, ४१					
हृदि८—१२; १३—१७;			हृषीकेशम्	१—२१;		हेतवः	१८—१५		हियते	६—४४	
१५—१५			हृषीकेशः	१—१५, २४		हेतुना	९—१०		हीः	१६—२	
हृदो	१८—६१			२—१०							

समाप्तिमगमदयं श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकान्तर्गतपदाना—
मकारादिवर्णानुक्रमः ।

भाष्ये प्रमाणतया संगृहीतानां गीतावाक्यानामन्यग्रन्थे-

स्थितवाक्यानां च वर्णानुक्रमसूची ।

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
अ.	गी० ९ । २२) ... १८ ६७
अग्नौ प्राप्ताऽऽहुतिः सम्यगा-	अनादित्वान्निर्गुणत्वात् (भ०
द्वित्युपनिष्ठे । आदि-	गी० १३ । ३१) ... १९ १९,
त्याज्यायते वृष्टिवृष्टेरन्नं	... १३ २, १४ ९
ततः प्रजाः (मनुस्मृ०	अनिष्टमिष्टं मिश्रं च (भ०
३ । ७६) ... १४	गी० १८ । १२ ... १८ २
अज्ञानां कर्मसंगिनाम् (भ०	अयाचितमसकलसमुपपन्नं यद्-
गी० ३ । २६) ... १८ ६७	च्छया (बोधायनध०
अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन	२१ । ८ । १२) ... ४ २२
मुह्यन्ति जन्तवः (भ०	अविकार्योऽयमुच्यते (भ०
गी० ९ । १९) ... १०,	गी० २ । २९) ... ९ १३
... १३ ३, १३ २	... १८ १७
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्राहं	अविनाशि तु तत् (भ० गी०
न करिष्यसि (भ० गी०	२ । १७) ... १९ १
२ । ३३) ... २ १०	अशोच्यान् (भ० गी० २ । ११) २ १०
अथैतदप्यशक्तोऽसि (भ० गी०	असङ्गशस्त्रेण दृढेन च्छित्त्वा
१२ । ११) ... १२ १३	(भ० गी० १९ । ३) १८ ४०
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं	अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽह-
गतः (भ० भा० स्त्रीप०	मिति मन्यते (भ० गी०
२ । १३) ... २ २८	३ । २७) ... २ २२
अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् (भ० गी०	आत्मसंस्थं मनः कृत्वा (भ०
१२ । १३) ... १३ १	गी० ६ । २९) ... ६ १३
... १८ ६७	अद्विष्यन्न्नाग्निमेतेन स एव
अधियज्ञोऽहमेवात्र (भ० गी०	भगवः त्विष्णुर्वाय्वितः (?) ९ १९
८ । ४) ... ९ २४	आरुह्योर्मुनेर्योगं कर्म कारण-
अनन्याश्चिन्तयन्तो माम् (भ०	मुच्यते (भ० गी० ६ । ३) ६ १

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि ।	अ०-श्लो०
इ. इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः (भ० गी० १ । १९) १३ २ उ. उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मे- त्युदाहृतः (भ० गी० १९ । १७) १३ २२ उत्पात्तिं प्रलयं चैव भूतानामा- गतिं गतिम् । वेत्ति विद्या- मविद्यां च स वाच्यो भगवानिति (विष्णुपु० ६ । ९ । ७८) ... ३ ३६ उभौ तौ न विजानीतः (भ० गी० २ । १९) ... १८ ६७ ऊर्ध्वमूलम् (भ० गी० १९ । १) १८ ४० ए. एकं वद विनिश्चित्य (भ० गी० ३ । २) ३ १ एकाकी यतचित्तात्मा निरा- शीरपरिग्रहः (भ० गी० ६ । १०) ६ १ एतद्वि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यैतत्कृत- कृत्यो हि द्विजो भवति न्नन्यथा (मनु० स्मृ० १२ । ९३) १९ २० एतद्योनीनि भूतानि (भ० गी० ७ । १) ... १३ १८ एषा ब्राह्मी स्थितिः (भ०	

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि ।	अ०-श्लो०
गी० २ । ७२) ... ३ १ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यदासः श्रियः । वैराग्यस्या- थ मोक्षस्य षण्णां भग इती- रणा (वि० पु० ६ । ९ । ७४) ३ ३६ ओ. ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म (भ० गी० ८ । १३) ... ८ ३ क. कथं भीष्ममहं संख्ये (भ० गी० २ । ४) २ १० कर्मजान्निद्धि तान्सर्वान् (भ० गी० ४ । ३२) ... ९ १ कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः (भा० शान्ति० मोक्षध० २४ । १ । ७) ... ३ १ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः (भ० गी० ३ । २०) ... २ १० कर्मण्यकर्म यः पश्येत् (भ० गी० ४ । १८) ४ २४, ... ९ १ कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चि- त्करोति सः (भ० गी० ४ । २०) ... ४ २४ कर्मण्येवाधिकारस्ते (भ० गी० २ । ४७) ... २ १०,	

१. भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०

३ १, ४ १८, ५ १, १८ ६७

कर्मयोगेन योगिनाम् (भ०

गी० ३।३) ८ २३,

.... १८ ३

काम आनामि ते मूलं संकल्पा-

त्किल जायसे । न त्वां संक-

ल्पयिष्यामि समूलो न भवि-

ष्यसि (शांति० मोक्ष-

ध० १७७।२९).... १ ४

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम् (भ०

गी० ४।१९) २ १०,

.... ३ १, १८ ६७

कुर्वन्नपि न लिप्यते (भ०

गी० ५।७) ... २ १०

क्षीणे दुष्ये मर्त्यलोकं विशन्ति

(भ० गी० ९।२१) १८ ६

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि (भ०

गी० १३।२) ... १३ २९,

.... १३ ३१, १८ ५५

ग.

गतागतं कामकामा लभन्ते

(भ० गी० ९।२१) १८ ६७

गुणा गुणेषु वर्तन्ते (भ० गी०

३।२८) २ १०,

.... ४ २४

गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते (भ०

गी० ३।२७) १८ १७

गुणैर्द्यौ न विचार्यते (भ०

गी० १४।२३) ३ ५

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०

च.

चतुर्विधा भजन्ते माम् (भ०

गी० ७।१६) १८ ५४

छ.

छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठ (भ० गी०

४।४२) ५ १

ज.

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मत्ता

बुद्धिः (भ० गी० ३।

१) ... २ १०,

.... ३ १, ५ १

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयत्पापस्य

कर्मणः । यथाऽऽदर्शितल-

प्रभूये पश्यत्यात्मानमा-

त्मनि (स्मृतिः ?) ३ ४

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयो-

गेन योगिनाम् (भ० गी०

३।३) ... २ ३९,

.... ५ १, १८ ३, १८ ६७

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणश्च (भ०

गी० ४।१९) ... ५ १

ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् (भ०

गी० ७।१८) ... ९ २२,

.... १२ ४, १८ ६७

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि (भ० गी०

१३।१२) ... १३ ७,

.... १७, १८

त.

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम्

(भ० गी० १५।४)

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
.... १८ ४०	गी० ४।२०) ... ४ २३
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा	त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् (भ०
पापमवाप्स्यासि (भ० गी०	गी० १२।१२) ... १८ ३
३।३३) ... २ १०	त्रैगुण्यविषया वेदाः (भ०
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते	गी० २।४९) ... १८ ६
तदनन्तरम् (भ० गी०	त्रैविद्या मां सोमपाः (भ०
१८।९९) ... १८ ६७	गी० ९।२०) ... १८ ६
तर्त्तिक कर्मणि घरे मां नियो-	द
जयसि केशव (भ० गी०	ददामि बुद्धियोगं तं येन मामु-
३।१) ... २ १०	पयान्ति ते (भ० गी०
तत्त्ववित्तु मेहाबाहो... गुणा-	१०।१०) ... १८ ६७
गुणेषु वर्तन्त इति मस्मान्	कुरेण ह्यवरं कर्म (भ० गी०
सज्जते (भ० गी० ३।	२।४९) ... १८ ६
२८ ... २ २१,	दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम् (भ०
१८ ६७	गी० १।२) ... २ १०
तद्बुद्ध्यस्तदात्मानः (भ०	दैवी ह्येषा गुणमयी (भ०
गी० ९।१७) ... २ ६९	गी० ७।१४) ... ९ १४
तमसः परमुच्यते (भ० गी०	द्राविमात्रं पन्थानौ (मोक्ष-
१३।१७) ... १३ १८	धर्म २४।६) ... २ २१,
तस्य कार्यं न विद्यते (भ० १३ २
गी० ३।१७) ... ९ १	द्वे निष्ठे मया प्रोक्ते (भ०
तस्माद्युध्यस्व भारत (भ०	गी० ३।३) ... २ १०
गी० २।१) ... ९ १	ध्यायतो विषयान् (भ० गी०
ते प्राप्नुवन्ति मामेव (भ०	२।६२) ... १ ३३
गी० १२।४) ... १२ १२	न करोति न लिप्यते (भ०
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम् (भ०	गी० १३।३१) ... २ १०
गी० ७।२९) ... ८ १	न कर्मणामनारम्भात् (भ० गी०
तेषामहं समुद्धर्ता (भ० गी०	३।४) ... ३ १६,
१२।७) ... १२ १३ ९ १
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम् (भ०	न च संन्यसनादेव सिद्धिं सम-

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०
धिगच्छति (भ० गी० ३ । ४) ... १ १	निष्ठा ज्ञानस्य या परा (भ० गी० १८ । १०) १८ ३
न जायते (भ० गी० २ । २०) ... १८ १७	निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता (भ० गी० ३ । ३) ... १८ ३
न तु संन्यासिनां प्रेत्य (भ० १८ । १२) ... १८ २	नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तम् । यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनि- धानमार्जवम् । ततस्ततश्चो- परमः क्रियाभ्यः (शान्ति० प०मोक्षध० १७९ । ३८) ६ ३
न तु पूर्णां बभूव ह (भ० गी० २ । ९) ... २ १०	नैव किञ्चित्करोति सः (भ० गी० ४ । २०) ... ४ २३
नवद्वारे पुरे देह आस्ते (भ० गी० ९ । १३) ... २ २१	नैव किञ्चित्कारोमि (भ० गी० ९ । ८) ... १८ ३
न सत्तन्नासदुच्यते (भ० गी० १३ । १२) ... १३ २६	नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् (भ० गी० ९ । ८) ४ २४, १८ १७
न स भूयोऽभिजायते (भ० गी० १३ । २३) १३ २७	नैव कुर्वन्न कारयन् (भ० गी० ९ । १३) ... २ २१, ६ १
न हि कश्चित्सन्मपि (भ० गी० ३ । ९) ... १८ ४८	प.
न हि देहभूत शक्यम् (भ० गी० १८ । ११) ... १३ २, १८ ३	पञ्चैते तस्य हेतवः (भ० गी० १८ । १९) ... १७ १४
नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम् (भ० गी० ९ । १९) १३ २	पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् (भ० गी० ४ । १९) ... २ १०
नायं हन्ति न हन्यते (भ० गी० २ । १९) १८ १७	प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः (भ० गी० ३ । २७) १३ २
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञान- दीपेन भास्वता (भ० गी० १० । ११) १८ ६६	
नासतो विद्यते भावः (भ० गी० २ । १६) ४ १८, १८ । ४८	

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
प्रजहाति यदा कामान् (भ० गी० २ । ११) ... ३ १	गुणैः सह (भ० गी० १३ । २३) १३ २६
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं (भ० गी० ९ । २) ... १८ १०	य एनं वेत्ति हन्तारम् (भ० गी० २ । १९) १ १,
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः (भ० गी० ७ । १७) १२ १४, २० १३ २ यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि मुनिश्चितम् । (भ० गी० १ । १) २ १०
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि (भ० गी० ५ । १०) ... १ १	यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते (भ० गी० १३ । १२) १३ २१,
ब्रह्मचारिव्रते स्थितः (भ० गी० ६ । १४) ६ १ २५, १८ ६७ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र ... मोषं
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः (भ० गी० ४ । २४) ... ५ १	पार्थ स जीवति (भ० गी० ३ । ९) ३ १६
भ.	यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र (भ० गी० ३ । ९) १८ ६
भक्त्या मामभिजानाति (भ० गी० १८ । ११) ... १८ १४	यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् (भ० गी० १८ । १) ३ ४
भक्त्यस्यागिनां प्रेत्य (भ० गी० १८ । १२) ... १८ २	यततो हि (भ० गी० २ । ६०) २ ६८
म.	यत्करोषि यदश्नासि (भ० गी० ९ । २७) ... १८ १७
मनुष्याणां सहस्रेषु (भ० गी० ७ । ३) ७ १९	यथैधासि (भ० गी० ४ । ३७) १३ २३
मम माया दुरत्यया (भ० गी० ७ । १४) १२ ३,	यदादित्यगतं तेजः (भ० गी० १५ । १२) ... १३ १७
.... १३ ५	यदृच्छालाभसंलुष्टः (भ० गी० ४ । २२) ५ १
मौनी संलुप्तो येन केन चित् । आनिकेतः स्थिरमतिः (भ० गी० १२ । १९) ६ १	यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत्का- मस्य चेष्टितम् (मनु० २ । ४) ६ ४
य.	
य एनं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च	

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः
(म०गी० २ । ६) ... ११ ७, १९
यस्तं वेद स वेदवित् (म०
गी० १५ । १) ... १५ २०
यस्यां जाग्रति भूतानि सा
निशा पश्यतो मुनेः (म०गी० २
६९) १८ ५०
आकान्तं उदपाने (म०गी०
२ । ४६) १८ १३
येन केनचिदाच्छ्रो येनकेन-
चिदाशितः । यत्र कच-
नशायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं
विदुः (महाभा० शान्ति०
मोक्षध० २४५ । १२) १२ १९
योगसंन्यस्तकर्माणम् (म०गी०
४ । ४१) ५ १
योगारूढस्य तस्यैव शमः कार-
णमुच्यते (म०गी० ६ । ३) ५ १
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं
त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये (म०गी०
५ । ११) ... १ १,
... ३ ४
र.
रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनौ
(म०गी० ३ । ३४) ... ३ ३५
व.
वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः
प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः
शेषेण विशिष्टदेशजातिकु-
लधर्मायुःश्रुतवृत्तवित्तसुख-

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०
मेघसो जन्म प्रतिपद्यन्ते
(आप० ध० २ । २ ।
२ । ३) १८ ४४
वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः
(आप० ध० २ । २ । २ । ३) १८ ४४
वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः
(आप० ध० २ । २ । २ ।
३) ... १८ ६७
वासुदेवः सर्वमिति (म०गी०
७ । १९) ९ २९
विहाय कामान्यः सर्वान्पुमां-
श्चरति निःस्पृहः (म० गी०
२ । ७१) १६ ४
वेदानिमं च लोकममुं च परि-
त्यज्य (आप० ध० १ ।
२३ । १३) १८ ५५
वेदाविनाशिनम् (म० गी०
२ । २१) ... ३ ३५
वेदाविनाशिनं नित्यम् (म०
गी० २ । २४) ५ १
वेदाविनाशिनम् (म०गी० २ ।
२१) ... १८ ३,
१८ ११, १८ १७
वेदाविनाशिनं नित्यम् (म०
गी० २ । २१) ... १८ ६७
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः (म०
गी० १५ । १५) ... १५ २०
श.
शरीरयात्राऽपि च ते न प्राप्ति-
ध्येदकर्मणः (म०गी० ३ । ८) ३, १६

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०
शरीरस्थोऽपि न करोति न लिप्यते (भ०गी० १३।३१) ५ १३	यन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् (महा-
शरीरस्थोऽपि न करोति (भ० गी० १३।३१) ... १८ १७	भा० शा० मोक्ष० २०।१।१६) १३ २
शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽ- प्नोति किल्बिषम् (भ० गी० ४।२१) ... ५ १	सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽ- स्ते (भ०गी० ५।१३) २ २१,
शरीरं केवलं कर्म कुर्वन् (भ०गी० ४।२१) ५ १	३ १, ५ १९, ६ १, १८ ३, ३, ४८, ४९, ६७
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः (भ०गी० ४।३३) ४ २४, २५	सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज (भ०गी० १८। ६६) १ १
स.	सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परि- समाप्यते (भ०गी० ४।३३) ५ १,
स च मम प्रियः (भ० गी० ७।१७) ... ९ २२ १५ २०, १८ १३
सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्ति (भ० गी० ५।११) ... २ १०	सर्वारम्भपरित्यागी (भ०गी० १२।१६) ... ६ १
सत्त्वं ह्यस्तम इति गुणाः प्रकृ- तिसंभवाः (भ०गी० १४।५) १४ १९	सर्वारम्भपरित्यागी.....मौनी संतुष्टो येन केन चित् । अनिकेतः स्थिरमतिः (भ० गी० १२।१६, १७, १८, १९ १८ ३
समं पश्यन्हि सर्वत्र (भ०गी० १३।२८) १३ २	स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने । (आश्वमेधिके पर्वणि — १६ । १२) तत्रैव—अनुगीतायाम्—नैव धर्मा नचाधर्मा न चैव हि शुभाशुभा । यः स्यादेकासने लीनस्तूर्ण्णा किंचिदाचिन्तयन् । (अवतरणे) १ १
समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः (गौ०ध० १७।२०) ... ५ १९	संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः (मनु० २।२) ६ ४
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञा- नस्य या परा (भ०गी० १८। ५०) ... १३ २	
स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् (भ० गी० ४।१८) ५ १	
सर्पान्कुशाम्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्ज-	

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि ।	अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि ।	अ० श्लो०
संन्यासस्तु महाबाहो दुःख-		स्वधर्ममपि चावेक्ष्य(भ० गी०	
मासुमयोगतः (भ० गी० ५ ।		२ । ३१) ५ १	
६) ३ ४		स्वभावस्तु प्रवर्तते(भ० गी०	
.... ५ १		५ । १४) ... १३ २,	
सिद्धिं प्राप्नो यथा (भ० गी०	 ३१	
१८।१०) ... २ १०		स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं	
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं		लभते नरः(भ० गी० १८।४९) १८ ४८	
विन्दति मानवः(भ० गी० १८ ।		ह.	
४६) २ १०,		हृष्टो दर्पति दृष्टो धर्ममतिक्रा-	
... १८ ४८		मति (आप० ध० १ ।	
		१३ । ४) १८ ५३	

इति गीताभाष्यान्तर्गतवाक्यानां वर्णानुक्रमसूची ।

भाष्ये प्रमाणतया संगृहीतानामुपनिषद्वाक्यानां वर्णनिक्रमसूची ।

—*:X:—

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०
अ.	देवानाम् (बृ० उ० ३ ।
अथ तस्य भयं भवति (तै०	४ । १०) ... १३ २
उ० २ । ७) १३ २	अपाणिपादो जवनो ग्रहीता प-
अथ योऽन्यां देवतामुपा-	श्यत्यक्षुः स शृणोत्यक्-
स्तेऽन्योऽसावन्योऽ-	र्णः (श्वे० उ० ३ । १९) १३ १४
हमास्मि, इति न स	अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्ष-
वेद यथा पशुरेवं स देवा-	रात्परतः परः (मा० उ०
नाम् (बृ० उ० ३ ।	२ । १ । २) ... १८ १७
४ । १०) ४ १२	अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः-
अनात्मविच्छोचामि (छा० उ०	पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते
७ । १ । ३ । २६ । २) १८ ७३	(बृ० उ० ७ । ९ । १) १९ १४
अन्धो मणिमविन्दत् (तै०	अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
आ० १ । ११) १३ १४	(का० उ० २ । ९) १३ २
अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ...	अशब्दमस्पर्शम् (का० उ०
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	३ । १९) ... १८ ९०
तपांसि सर्वाणि च यद्वद-	असङ्गो न हि सज्जते (बृ०
न्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मच-	उ० ९ । ९ । २६) ९ ९
र्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्र-	अस्थूलमनणु (बृ० उ० ९ ।
हेण ब्रवीम्योमित्येत्यत्	८ । ८) ... ८ ११,
(काठ० उ० २ । १३ । १३ १२
१४) ८ ११	अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च (ऋ०
अन्यदेव तद्विदितादथो अवि-	सं० ६ । ९ । १) १८ ६१
दितादधि (के० उ० १ ।	अरूपम् (का० उ० ३ ।
३) ... १३ १२	१९) ... १८ ९०
अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न	आत्मतः प्राण आत्मत
स वेद यथा पशुरेवं स	आशा आत्मतः
	स्मर आत्मत आकाश

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०-श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०-श्लो०
आत्मतस्तेज आत्मत आप	कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
आत्मन आविर्भावतिरो-	साक्षी चेता केवलो निर्गु-
भावावात्मनोऽन्नम् (छा०	णश्च (श्वे० उ० ६।११) ९ १०
उ० ७।२६।१) १३ ३०	एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा
आत्मा वै पुत्र नामासि (तै०	अभिवदन्ति (बृ० उ० १।
सं० २।११) ... १८ ६७	८।८) ... ८ ११
आत्मेत्येवोपासीत (बृ० उ०	एतमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छ-
३।४।७) ... १३ ४	न्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति किं
आत्मैवेदं सर्वं (बृ० उ० ४।	प्रजया करिष्यामो येषां
४।६) १३ १५	नोऽयमात्माऽयं लोकः (बृ०
आत्मैवेदं सर्वं (छा० उ० ७।	उ० ६।४।२२) २ ११
२५।२) ... ९ १,	एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने
.... १३ ३०	गार्गी (बृ० उ० १।
आदित्यवर्णम् (श्वे० ३।८) १८ ५०	८।९) ... ८ ३
इ.	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म (म० गी०
इषीकातूलवत्सर्वाणि कर्माणि	८।१३) ८ ३
प्रदूयन्ते (छा० उ० १।	क.
२४।३) (अर्थतोऽ-	कथमसतः सज्जायेत (छान्दो०
नुवादः) ... १३ २३	उ० ६।२।२) ... ३ १,
इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न	४ १८
चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः	को अद्धा वेद क इह प्रवोच-
(के० उ० २।१) ... १३ २	त्कुत आजाता कुत इयं
ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख एषोऽश्व-	विसृष्टिः (तै० ब्रा० २।
त्थः सनातनः (कठ० उ०	८।९) ... ९ १०
३।२।१) .. १५ १	लीयन्ते चास्य कर्माणि (मुण्ड०
ए.	उ० २।२।८) ... १३ २३
एकमेवाद्वितीयम् (छा० उ०	त.
६।२।१) ९ १	तत्र को मोहः कः शोक ए-
एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्व-	कत्वमनुपश्यतः (ईशोप०
व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।	७) ... १८ ७३

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । श्लो० अ०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन (बृ० उ० ६ । ४० । २२) ३ ४	द्वया ह वै प्राजापत्या देवाश्चा- सुराश्च (बृ० उ० ३ । ३ । १) १६ ६
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय (श्वे० ३ । ८) १८ ६७	ध. ध्यायतीव पृथिवी....ध्यायन्ती- व पर्वता (छा० उ० ७ । ६ । १) १३ २४
तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय (नृसिंहपू० उ० ६) १३ २	ध्यायतीव लेलायतीव (बृ० उ० ६ । ३ । ७) ... ९ ३, १३ १४, १८ १७
तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरि- क्तमाहुः (महाना० उ० २४ । १) ३ १, १८ ५५	न. न कर्मणा न प्रजया धनेन ज्ञागेनैके अमृतत्वमानशुः (तै० उ० ४ । १२) ३ १
तस्य तावदेव चिरम् (छा० उ० ६ । १४ । २) १३ २३, ४ ३७	न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्य- ग्निश्चेतव्यः (तै० सं० ५ । २ । ७) १३ २८
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति (श्वे० उ० ६ । १४) १३ १७	न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् (श्वे० उ० ४ । २०) १८ ५०
त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्या- नृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज । संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्र- व्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः (इति बृहस्पतिः !) ३ १	नाविरतो दुश्चरितात् (कठो- प० १ । २ । २४) १८ ६६ निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् (श्वे० उ० ६ । १९) १३ १२ नेति नेति (बृ० उ० ६ । ४ । २२) ... ४ २५, १३ १२
द. दूरमेते विपरीते विषूची अवि- द्या या च विद्येति ज्ञाता (क० उ० २ । ४) १३ २	न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः (तै० उ० ४ । ७ । ८) ९ ६ न्यास एवात्यरेचयत् (महा-

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ० श्लो०
ना० उ० २१ । २) ३ १,	ब्रह्मवेदं सर्वम् (बृ० उ० ४ ।
... .. १८ ९९	१ । १) १३ १९
प.	भ.
पाण्डित्यं निर्विद्य (बृ० ९ । ९	भारूपः (छा० उ० ३ । १४ । २) १८ ९०
१) २ ११	भिद्यते हृदयप्रस्थिः (मुण्ड०
पादोऽस्य विश्वा भूतानि (तै०	उ० । २ । २ । ८) ... १८ ७३
आ० ३ । १२) १० ४२	म,
पुत्रैषणाया वित्तैषणायाश्च लो-	मनसैवानुद्वष्टन्यम् (बृ० उ०
कैषणायाश्च व्युत्थायाथ	६ । ४ । १९) ... २ २१
भिक्षाचर्यं चरन्ति (बृ०	मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मा-
उ० ९ । ९१) ... ३ १	यिनं तु महेश्वरम् (श्वे०
प्राग्दारपरिग्रहात्पुरुष आत्मा	उ० ४ । १०) १२ ३, १३ ३९
प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तर-	य,
कालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं	यज्ञो वै विष्णुः (तै० सं०
द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं	१ । ७ । ४) ३ ९,
दैवं च तत्र मानुषं वित्तं ८ ४
कर्मरूपं च प्राणिमा-	यनो वाचो निवर्तन्ते (तै०
धनं विद्यां च दैवं वित्तं	उ० २ । ४ । ९) १३ १२
देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽ-	यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा
कामयत (* बृ० ३ । ४ ।	सर्वान्तरः (बृ० उ० ९ ।
१७) ... २ १०	४ । १) २ १८,
ब. ४ २९
बहुधाऽवस्थितः स एव भगवा-	यथाकृताय विजितायाधरेयाः
न्सर्वतोमुखो विश्वरूपः ९ १९	संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभि-
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् (जावा०	समेति यत्किञ्च प्रजाः
उ० ४) ३ १	साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद य-
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति (मुण्ड०	त्स वेद (छान्दो० उ०
३ । २ । ९) १३ २,	४ । १ । ४) ४ ३३
१३ २३	यदा चर्मवत् (श्वे० ६ । २०) १३ २

भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०	भाष्यान्तर्गतवाक्यानि । अ०श्लो०
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते (का० उ० ६।१४) ... १२ १२	स इदं सर्वं भवति (बृ० उ० ३।४)
यदु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयोऽन्नं न तदवति(शतपथे) ६ १६	सन्त्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै० उ० २।१) ४ २५
यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति (तै० सं० ६।१।१) १३ १२	स दाधार पृथिवीम् (तै० सं० ४।१।८) १५ १३
येन द्यौरुष्मा पृथिवी च दृढा (तै० सं० ४।१।८) १५ १३	स यथाकामो भवति तत्कृतु- र्भवति (बृ० उ० ६।४।९)
येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वः (तै० उ० ३।१२।९) १३ १७ ६ ४, १३ २१
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् (तै० ब्रा० २।८।९) ९ १०	स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तर्मोकारमभिध्या- यीत क्रतुं वाव स तेन लोकं जयतीति । तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदो- कारः.....यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत...
यो वा एतदक्षरं गार्ग्यत्रिदि- त्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृ- पणः (बृ० उ० ५।८।१०) २ ४९समामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् (प्र० उ० ५। १।२।९) ... ८ ११
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (बृ० उ० ५।९।२८) ४ २५	सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्चि- त्प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्त- द्वेद यत्स वेद (छा० उ० ४।१।४)... २ ४६
विदित्वा....व्युत्थायाथ भिक्षा- चर्यं चरन्ति (बृ० उ० ५।९।१) ... १८ ५५	स्वयं ज्योतिः (बृ० ६।३।९) १८ ५०
विद्वान्न विभेति कुतश्चन (तै० उ० २।४) १३ २	
श्रेयश्च प्रेयश्च (क० उ० २।२) १३ २	

इति भाष्यान्तर्गतवाक्यानां वर्णानुक्रमसूची ।

